

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
(İKTİSAT)

DOKTORA TEZİ

**OTORİTER REJİMLERDE İSLAMİ
HAREKETLERİN SİYASETE KATILMA YA DA
KATILMAMA NEDENLERİ: FAS ÖRNEĞİ**

Fatih MUSLU

2502170319

TEZ DANIŞMANI

DOÇ.DR. Edip Asaf BEKAROĞLU

İSTANBUL- 2023

ÖZ

OTORİTER REJİMLERDE İSLAMİ HAREKETLERİN SİYASETE KATILMA YA DA KATILMAMA NEDENLERİ: FAS ÖRNEĞİ

FATİH MUSLU

Ortadoğu’da otoriter rejimlerde İslami hareketlerin siyasi parti kurarak resmi siyasetin parçası olması önemli bir tartışma konusudur. Arap Baharı’yla beraber bu durumun daha da göz önüne çıktığını söylemek mümkündür. Son yıllarda İslami hareketlere yönelik yapılan akademik çalışmalar İslami hareketler- resmi siyasi katılım ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda 1990’ların ikinci yarısından itibaren İslam ve demokrasi tartışmalarının kısır döngüsü içerisine sıkıştırılan ve otoriter yönetimler tarafından baskılanan İslami hareketlerin siyasi açılımlar/fırsatlar karşısında aldıkları pozisyonlar üzerine bir tartışma yürütmek faydalı olacaktır. Böylelikle otoriter rejimler, demokratikleşme ve siyasi katılım tartışmaları kapsamında önemli bulgular ortaya konabilecektir. Ortadoğu genelinde uluslararası ve bölgesel siyasi gelişmeler sonucunda bazı İslami hareketlerin ortaya çıkan siyasi fırsat ortamlarını değerlendirip partileşerek resmi siyasetin bir parçası olmayı tercih ettiği görülürken bazılarının ise resmi siyasi katılımdan uzak durmaya devam ettikleri gözlemlenmektedir. Bu durum aynı kurumsal ve siyasi şartlar göz önüne alındığında İslami hareketler açısından daha da ilginç bir hal almaktadır.

Bu tezin temel sorusu neden aynı siyasi ve kurumsal fırsat ortamlarında İslami hareketlerin resmi siyasete katılım noktasında birbirinden farklı davranışlar ürettiği yönündedir. Bu kapsamda Fas önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Fas anayasal monarşi ile yönetilen ve farklı siyasi partilere ve aktörlere varlık imkanı tanıyan bir ülkedir. Milliyetçi çizgiden sol fikirler üzerinde hareket eden partilere ve kadar farklı aktörler düzenli olarak seçimlere katılabilmektedir. Aynı zamanda İslamcı bir parti de ülke siyasetinin önemli bir aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. İslami hareketler açısından ise iki önemli hareket Fas'ın sosyal ve siyasi hayatı içerisinde ön plana çıkmaktadır. Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi uzun yıllardır toplumun geniş kesimlerine ulaşmayı başaran hareketlerdir. Fakat bu iki hareketin Fas rejimiyle kurdukları ilişki açısından birbirinden ayrıldıkları görülmektedir. Tevhid ve Islah Hareketi ile Adalet ve İhsan Hareketi rejimin reform süreçlerine girdiği ve siyasi fırsat ortamı hazırladığı dönemlerde resmi siyasete katılım noktasında birbirinden farklı davranışlar üretmiştir. Tevhid ve Islah Hareketi Adalet ve Kalkınma Partisi ile ülke siyasetinin önemli bir aktörü haline gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise parti kurmaktan ısrarla kaçınarak resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmektedir.

Bu tez bahsi farklılığı açıklamak için yapısal şartların yanında her iki hareketin iç yapısına bakmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda her iki hareketin ideolojisi, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi önem kazanmaktadır. Farklı bir ifadeyle İslami hareketlerin ideolojik zemini, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi siyasi fırsat ortamlarındaki pozisyonları ve kararları açıklamak için başvurulması gereken başat değişkenlerdir. Tez kapsamında tartışmayı yürütebilmek için her iki hareketin kuruluş

dönemlerinden itibaren bahsi geçen değişkenler bağlamında yaşadıkları dönüşümler ve resmi siyasete katılım arasındaki ilişki titizlikle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Katılım, İslami Hareketler, Resmi Siyaset, Fas.

ABSTRACT

REASONS FOR ISLAMIC MOVEMENTS TO PARTICIPATE OR NOT PARTICIPATE IN POLITICS IN AUTHORITARIAN REGIMES: THE MOROCCAN CASE

FATİH MUSLU

The debate over the integration of Islamic movements into formal politics within authoritarian Middle Eastern regimes is a significant topic, particularly highlighted by the events of the Arab Spring. Recent academic studies emphasize the crucial link between Islamic movements and their involvement in official politics. This discussion becomes pertinent when examining the challenges faced by these movements, caught in the ongoing debates surrounding Islam and democracy, and subjected to suppression by authoritarian governments since the late 1990s. Analyzing their responses to political opportunities is essential for understanding authoritarian regimes, democratization, and political participation.

The central question posed in this thesis concerns the varying behaviors exhibited by Islamic movements in similar political and institutional environments regarding official political participation. Morocco serves as a noteworthy case study, characterized by a constitutional monarchy allowing the presence of diverse political parties and actors. Notably, the country features an influential Islamist party alongside two prominent Islamic movements: Tawhid and Islah Movement and Justice and Ihsan Movement. Despite both movements having significant societal influence, their relationship with the Moroccan regime diverges. During periods of regime-initiated reforms and political opportunities, the Tawhid and Islah Movement actively engages in official politics through the Justice and Development Party. In contrast, the Justice and Ihsan Movement consistently refrains from establishing a party and remains outside formal politics.

This thesis seeks to elucidate the distinctions in the internal structure of these movements and explore the underlying structural conditions contributing to their disparate approaches. The pivotal variables in this analysis include the movements' ideologies, organizational structures, and political strategies. Essentially, understanding the positions and decisions of Islamic movements in political opportunity environments necessitates a comprehensive examination of their ideological foundations, organizational structures, and political strategies. The discussion within the thesis will meticulously explore the transformations undergone by both movements concerning these variables since their inception and their subsequent engagement in official politics.

Key Words: Political Participation, Islamic Movements, Official Politics, Morocco.

ÖNSÖZ

Otoriter rejimlerde İslami hareketlerin partileşerek resmi siyasetin bir parçası olması son dönemlerde tartışılan önemli konulardan biridir. Bu ilginin özellikle Arap Baharı sonrasında daha da arttığı söylemek mümkündür. Ortadoğu’da farklı ülke tecrübeleri İslami hareketlerin siyasi açılım ve fırsat ortamlarında birbirinden farklı davranışlar ürettiğini göstermektedir. Fakat bu durum aynı kurumsal ve siyasi şartlar altında varlık gösteren hareketler söz konusu olduğunda daha da ilginç bir hal almaktadır. Fas bu anlamda oldukça ilgi çekici bir ülkedir. Ülkenin iki önemli İslami hareketi olan Tevhid ve İslah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi belirli dönemlerde siyasi açılımların tüm cazibesine rağmen resmi siyasete bakışta farklı pozisyonlara sahiptir. Bahsi geçen farklılık bu tezin ana omurgasını oluşturan sorudur. Tez kapsamında bu farklılığın nedenini ortaya koymak için titiz bir analiz ortaya konmaktadır.

Doktora tez çalışmam boyunca bana destek olan ve cesaretlendiren başta tez danışmanım Doç. Dr. Edip Asaf Bekaroğlu’na teşekkür ederim. Yoğun idari ve akademik sorumluluklarına rağmen tezin şekillenmesinde büyük katkısı olan Prof. Dr. Haluk Alkan ve Dr. Öğr. Üyesi M. Tahir Kılavuz’a ayrıca teşekkürlerimi sunmak isterim.

Bu zorlu süreçte her daim yanımda olan bana sabreden ve yüreklendiren canım karıma ve aileme de teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak akademik dünyanın dışında bana destek olan ve hayatımın en zor dönemlerinde desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Hasan

Basri Yalçın'a şükranlarımı sunmak isterim. Kendisinin bana hem bir kardeş hem de mentör olarak kattıklarını ömrüm boyunca unutmayacağım.

FATİH MUSLU

İSTANBUL 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VII
İÇİNDEKİLER	IX
TABLolar LİSTESİ	XI
ŞEKİLLER LİSTESİ	XII
GRAFİK LİSTESİ	XIII
RESİM LİSTESİ	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ	XV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OTORİTER REJİMLERDE İSLAMİ HAREKETLER VE SİYASİ KATILIMI ANLAMAK

1.1. TEZİN ORGANİZASYONU	10
1.2. HİPOTEZLER	12
1.2.1. <i>Alternatif Açıklamalar</i>	17
1.3. ÖRNEKLEM SEÇİMİ	18
1.4. ARAŞTIRMA METODU, TASARIMI VE TEORİK ÇERÇEVE	21
1.4.1. <i>Metot</i>	21
1.4.2. <i>Tasarım</i>	25
1.4.3. <i>Teorik Çerçeve</i>	27
1.5. YANSIMALAR	31

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ KATILIMI CİDDİYE ALMAK: SİYASİ KATILIM VE İSLAMİ HAREKETLER

2.1. GİRİŞ	33
2.2. SİYASİ KATILIM MESELESİ: DEMOKRATİK VS. OTORİTER SİYASET	36
2.3. SİYASİ KATILIM VE İSLAMİ HAREKETLER	51
2.4. SONUÇ	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ HAREKETLER VE İSLAMCI PARTİLER

3.1.	GİRİŞ	80
3.2.	ORTADOĞU'DA İSLAMİ HAREKETLER.....	94
3.3.	ORTADOĞU'DA İSLAMCI PARTİLER	102
3.3.1.	<i>Yapısal Faktörler ve İslamcı Partilerin Ortaya Çıkışı.....</i>	111
3.3.2.	<i>Sosyal ve Ekonomik Yapıda Değişim ve Partileşme</i>	112
3.3.3.	<i>Kurumsal Yapıda Değişim ve Partileşme</i>	115
3.4.	İSLAMİ HAREKETLERİN PARTİLEŞMESİ.....	123
3.5.	SONUÇ.....	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ FIRSAT VE SİYASİ KATILIM İLİŞKİSİ

4.1.	GİRİŞ	133
4.2.	SİYASİ FIRSAT KAVRAMININ ANLAMI.....	135
4.3.	FAS TOPLUMU & SİYASET VE AKTÖRLER.....	149
4.3.1.	<i>Dönüşüm Kısıncındaki Fas Toplumu</i>	153
4.3.2.	<i>Toplumsal Dönüşüme Çentik Atan Fas Monarşisi.....</i>	172
4.4.	SONUÇ.....	179

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAMİ HAREKETLERİ ANLAMAK: İDEOLOJİK GELİŞİM,

ORGANİZASYON YAPISI VE SİYASİ STRATEJİ

5.1.	GİRİŞ	180
5.2.	İDEOLOJİ(K) GELİŞİM	194
5.2.1.	<i>Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD).....</i>	204
5.2.2.	<i>Adalet ve İhsan Hareketi</i>	215
5.3.	ORGANİZASYON YAPISI.....	233
5.3.1.	<i>Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD).....</i>	237
5.3.2.	<i>Adalet ve İhsan Hareketi</i>	252
5.4.	SİYASİ STRATEJİ.....	264
5.4.1.	<i>Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD).....</i>	268
5.4.2.	<i>Adalet ve İhsan Hareketi</i>	277
5.5.	SONUÇ.....	285
SONUÇ.....		288
KAYNAKÇA		307

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Katı İdeoloji ve Esnek İdeoloji Ayrımı.....	15
Tablo 2: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı / Benzerlikler	26
Tablo 3: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı / Farklılıklar	26
Tablo 4: İslami Hareketler ve İdeolojik Gelişim.....	199
Tablo 5: PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi Arasındaki Benzer İdeolojik Pozisyonlar	201
Tablo 6: Tevhid ve Islah Hareketi / PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi'nin Siyasi Stratejisini Belirleyen Faktörler	265
Tablo 7: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı/ Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi	286

DİYAGRAM LİSTESİ

Diyagram 1: Şartlı Durum Değişkeni Formülü	28
Diyagram 2: Şartlı Durum Değişkeni ve Çimlerin Büyümesi	29
Diyagram 3: Adalet ve İhsan Hareketi'nin Partileşmeden Uzak Durması	29
Diyagram 4: Tevhid ve Islah Hareketi'nin Adalet ve Kalkınma Partisi'ni Kurması	30
Diyagram 5: Tezin Argüman Şeması.....	82
Diyagram 6: Adalet ve İhsan Hareketi Genel Organizasyon Yapısı	255
Diyagram 7: Adalet ve İhsan Hareketi'nin Ülke Yapılanması Şeması	260
Diyagram 8: Adalet ve İhsan Hareketi'nin Üyelik Aşamaları.....	261

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Fas'ta Toplam Nüfus İçinde Şehirli Nüfus Oranı (1960-2020, Yüzde)..	154
Grafik 2: İkamet Edilen Bölgeye Göre Fas'ta İşsizlik Oranı (2012-2020, Yüzde)	155
Grafik 3: Fas'ta Yetişkin Okuryazarlık Oranı (1982-218, Yüzde).....	156
Grafik 4: Fas'ta Farklı Kademelerde Eğitime Katılım Oranları (1971-2020, Yüzde)	157

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Şeyh Abdüsselam Yasin'in Kral II. Hasan'a gönderdiği Mektubun Kapağı	59

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ÂİH : Adalet ve İhsan Hareketi

TIH : Tevhid ve Islah Hareketi

PJD : Adalet ve Kalkınma Partisi

GİRİŞ

Neden Ortadoğu’da ana akım İslami hareketler ve İslamcı partiler halen gündemi meşgul etmeye devam ediyor? Arap Baharı döneminin olumsuz mirasına rağmen neden böyle bir gündem halen kamuoyu tarafından yakından takip ediliyor? Bu sorulara çeşitli cevaplar verilebilir. İslami hareketlerin hala popüler desteğinin olması, otoriter rejimler karşısındaki pozisyonları, uluslararası bağlantıları ve İslami bir kimliği temsil etmeleri gibi gerekçeleri öne sürmek mümkün görünüyor. En temelde bütün olumsuz tecrübelerle rağmen İslamcılık fikrinin canlılığını koruduğu üzerine bir uzlaşma sağlanabilir. Bir başka ifadeyle Müslüman toplumların modern dönemdeki otoriter yönetimler karşısında sosyal, ekonomik ve siyasi varlık mücadelesi sürdükçe benzer tartışmaların sona ermeyeceğini söylemek oldukça makul bir değerlendirme olarak görülebilir. Ahlak, faizsiz finans, yeni içtihat ihtiyacı ve İslam-demokrasi ilişkisi gibi mevzular önemini yitirmemiştir. Bütün bu meseleler Müslüman toplumlar açısından yeniden yorumlanmaya devam ediyor. Belki de karşılaştırmalı siyaset literatürünün dini daha fazla ciddiye alması gerekir.¹

1990’lardan itibaren Oliver Roy ve Bernard Lewis gibi isimlerin ürettiği İslamcılığın iflası gibi tartışmaların varlığına rağmen yaklaşık iki yüzyıllık bir birikimin çöktüğünü iddia etmek oldukça kolaycı bir yaklaşıma karşılık gelmektedir. Aksine post-İslamcılık gibi fikirlerin son yıllarda revaçta olması bu tür iddiaların

¹ Busse-Grzymala, Anna (2012), “Why Comparative Politics Should Take Religion (More) Seriously?”, *Annual Review of Political Science*, Vol.15, ss..421-442.

inanılrlılığını azalttığı bile söylenebilir.² İslamcılık fikri etrafında değışen yapısal şartlar karşısında sürekli bir yeniden üretim söz konusudur. Pek çok sağduyulu araştırmacının dile getirdiğı gibi İslamcılık fikri etrafında mobilize olan gruplara yönelik yanlış soruların yöneltildiğini bile düşünmek mümkündür.³ Özellikle Oryantalist gelenekten beslenen yaklaşımlar bu grupların çeşitliliğini ve tipolojilerini göz ardı etmeye devam etmektedir. Yakın dönemde Mısır’da Müslüman Kardeşler’in düştüğü durum bile İslamcılık fikrinin çökmeye yüz tuttuğunu ya da İslami hareketlerin mobilize olma kapasitesini yitirdiğini iddia etmek için yeterli değildir. Benzer şekilde 20 Nisan 2023’te Raşid Gannuşı’nın Tunus’ta devletin güvenliğini tehdit ettiğı yönündeki suçlamalarla tutuklanması da İslamcılık fikri etrafında mobilize olan gruplar açısından çöküş iddialarının aksine yeni bir dönemin kapısını aralamaktadır.⁴ Burada önemli olan nokta istikrarsız hatta kargaşa ortamının hâkim olduğı Ortadoğı’da İslami hareketler ve partiler içerisinde bir dönüşüm yaşandığını kabul etmek ve İslami olmanın ne olduğı ya da olması gerektiğı yönünde tartışmalara kulak kabartmaktır. Sonuç olarak dünya genelinde pek çok bölgede İslami gruplar varlık göstermeye devam ediyor. Bu grupların bulundukları ülkelerde sosyal, siyasi, ekonomik ve dini hayatın şekillenmesinde halen aktif olarak yer aldıkları göz ardı edilemez.

İslami grupların farklı coğrafyalarda sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta önemli birer aktör olarak varlık göstermesine rağmen bu grupların demokrasiyi ve demokratik

² Bayat, Asef (2013), *Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam* (Oxford: Oxford University Press).

³ Sadowski, Yahya (2006), “Political Islam: Asking the Wrong Questions?”, *Annual Review of Political Science*, Vol.9, ss.215-240.

⁴ Mehmet Akif Turan, “Tunus’ta 17 Nisan’da Gözaltına Alınan Nahda Hareketi Lideri Raşid el-Gannuşı Tutuklandı”, Anadolu Ajansı, 20 Nisan 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-ta-17-nisan-da-gozaltina-alinan-nahda-hareketi-lideri-rasid-el-gannusi-tutuklandi/2876942>

süreçleri ne derecede benimseyeceği yönünde şüpheli bir algı sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Özellikle 1990’lardan itibaren Ortadoğu’da İslam ve demokrasinin yan yana gelemeyeceği meselesi bu algı üretiminin merkezine oturmaktadır. Özcü yaklaşımlar sürekli olarak gündeme taşınmaktadır. Bernard Lewis gibi isimlerin gündeme taşıdığı bu yaklaşımların gerek akademide gerekse siyasi kulvarlarda sıklıkla dolaşıma sokulduğu görülüyor.⁵ Bu tartışmanın öne çıkan yansımalarından biri İslamcı hareketlerin/partilerin gerçek amaçlarını gizlediği ve uygun şartlar altında İslami bir devlet kurmak için harekete geçeceği yönündedir. Böylelikle toplumsal farklılıkların göz ardı edileceği, alternatif seslerin bastırılacağı ve katı kurallar etrafında bir toplum inşasının hedeflendiği vurgusu yapılmaya devam ediliyor.

İslami siyasi aktörlere yönelik tartışmaların özellikle ABD’ye karşı 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından farklı bir forma büründüğü söylenebilir. İslam-demokrasi uyumu literatürünün kısır tartışmasına ilave olarak İslami hareketlerin ve partilerin siyasi sistem içerisine dahil edildiklerinde radikal söylemleri terk ederek ılımlı hale (*moderation*) gelecekleri yönünde bir beklenti sıklıkla dillendirilmeye başlamıştır.⁶ İlimli hale gelmek meselesinde liberal değerleri benimsemekten şiddet kullanmamaya kadar geniş bir yelpazede bir tanımlama yapılabilir. Bu durum tartışmaları üretkenliği zorlaştıran muğlak bir alan içerisine hapsedilmektedir. Kabaca yasal kurumsal ve siyasi şartların İslami aktörlerin davranışları ve ideolojilerinde bir dönüşüme yol açacağı öngörülmüştür. Bu kapsamda hatırı sayılır bir literatürün ortaya çıktığını da söylemek gerekir. Fakat bu literatürün ılımlılık ile ortaya koyduğu vizyon Batı’da üretilen liberal

⁵ Lewis, Bernard (1996), “Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview”, *Journal of Democracy*, Vol.7, No.2, ss.52-63.

⁶ Schwedler, Jillian (2011), “Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion- Moderation Hypothesis”, *World Politics*, Vol.63, No.2, ss.347-376.

demokrasi değerlendirmeleriyle paralellik göstermektedir. İlimli ve radikal söylemler arasındaki ayrımın sınırlarının yine tek taraflı bir değerlendirme etrafında şekillendiği görölmektedir. Bu noktada Chantal Mouffe'un "radikal demokrasi" tartışmalarında sıklıkla dile getirdiği gibi eğer bir toplumda liberal değerler hâkim değilse o toplumun liberal dayatmalara maruz kalması doğru bir yaklaşım olmayacaktır.⁷ Liberal manada bir ılımlılık beklentisi gerçekçi olmaktan uzaktır. İlimlilik kavramsal olarak bölge dinamikleri içerisinde bir tanımlamaya ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca İslami aktörlerin ılımlılaşması tek taraflı bir beklentidir. Ortadoğu'da otoriter rejimlerin sürekliliği meselesi göz önüne alındığında dönüşüm meselesini İslami aktörler üzerine yıkmak bölge gerçeklerini göz ardı etmek anlamına gelir. Öncelikli olarak İslami aktörlerin bölgedeki siyasi ve toplumsal şartlara hangi dinamikler üzerinden cevap verdiği meselesi titiz bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Bu noktada ideolojik altyapı ve organizasyon yapısı meselesi analitik anlamda faydalı olacaktır.

Devam eden süreçte 2011'de Arap halklarının sokağa inerek otoriter rejimler karşısında değişim talep etmesi yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Bu yeni dönem bahsi geçen değerlendirmelerin bazı noktalarda yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur.⁸ Özellikle otoriterliğin sürekliliği meselesi yeniden değerlendirmelerin merkezine otururken ordunun ve güvenlik güçlerinin rolü noktasında önemli revizyonlar yapılmıştır. Özellikle Tunus, Mısır ve Suriye'de ordu güçlerinin gösteriler karşısındaki tutumu önemli referans noktaları olarak ön plana çıkmıştır. Yine bu kapsamda Joshua Stacher'ın Mısır ve Suriye özelinde karşılaştırmalı çalışması bu

⁷ Mouffe, Chantal (2009), *Demokratik Paradoks* (Ankara: Epos Yayınları).

⁸ Bellin, Eva (2004), "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.139-157; Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149.

lkelerde yürütme gücünün yapılanma Őeklinin Arap Baharı sürecinde ve sonrasında belirleyici olduğunu iddia etmektedir.⁹ Mısır'ın merkezi yapılanmasında Hsn Mübarek'in ayrılmasının ardından ordu ön plana çıkmış ve kontrollü bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Suriye'de ise –Mısır'ın aksine– yürütme gücünün merkezi olmaması rejim güçlerinin Beőar Esed etrafında bir araya gelmesini sağlamaktadır. Esed'in varlığı rejimin sürekliliği açısından bir tutkal görevi görmektedir. Tüm bu tartışmalar içerisinde İslami siyasi aktörlerin kapladığı alanın otoriterlik literatürü içerisine sıkıőtırıldıėı görülmektedir. Bu kısır döngü içerisinde Tunus'ta bir seyyar satıcının gündelik hayat şartlarına isyanıyla başlayan gösteriler tüm Arap coğrafyasına yayılırken değişim taleplerinin monarşilerin aksine cumhuriyetle yönetilen ülkelerde bir karşılık bulduğu söylenebilir. Belki de Arap Baharı'ndan te “Arap Cumhuriyetleri Baharı” demek daha doğru bir isimlendirme olabilir. Monarőiler arasında da özellikle yönetebilme kapasitesi daha yüksek olanlar süreçten daha az hasarla ayrılmıőtır. Sonuç olarak Ortadoğu çalışmalarının tabandan yükselen talepleri öngördüğünü söylemek zordur. Pek çok araştırmacı Arap Baharı'nı gözden kaçırdıklarını itiraf etmek zorunda kalmıştır.¹⁰ rneğin Michael Herb'n Kuveyt'teki haneden aile üzerinden monarşik yapıyı değerlendiren çalışmasının sonuçlarının bu kapsamda teyit edildiği söylenebilir.¹¹ Herb Ortadoğu'da monarşilerin dayanıklılığı meselesinin aile içi evlilikler ve petrol gibi değişkenler üzerinden değerlendirilmesini yeterli

⁹ Stacher, Joshua (2012), *Adaptable Autocrats: Regime Power in Egypt and Syria* (California: Stanford University Press).

¹⁰ Gause III, F. Gregory (2011), “Why Middle East Studies Missed the Arab Spring”, *Foreign Affairs*, Vol.90, No.4, ss.81-90.

¹¹ Herb, Michael (1999), *All in the Family: Absolutism, Revolution, and Democracy in the Middle Eastern Monarchies* (Albany: State University of New York Press, SUNY Series in Middle Eastern Studies).

bulmamaktadır. Bu yetersiz değişkenlerin yerine Herb Kuveyt'ten yola çıkarak hanedan üyelerinin rejimde üst düzey pozisyonları (İçişleri, Dışişleri ve Savunma) işgal etmesiyle rejim dayanıklılığı arasındaki bir ilişkiden bahseder. Böylelikle rejime tehdit olabilecek tüm boşluklar doldurulmaktadır. Bu argümandan yola çıkarak Arap Baharı döneminde monarşilerin tutumu hakkında genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. Örneğin Fas'ta 20 Şubat Hareketi adı altında mobilize alan muhalif kesimlerin krala karşı belirli bir alan kazandığı görülmektedir. Bu kapsamda kralın Anayasa değişikliği gibi vaatlerinin yanında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (PJD) hükümet kurma imkânı yakalaması monarşinin belirli alanlarda konforunun bozulduğuna işaret etmektedir.

Bu yeni dönem İslami hareketler ve partiler açısından pek çok fırsatı da beraberinde getirmiştir. Onlarca yıldır muhalefet hattında rejimlerin baskısına rağmen varlık göstermeyi başaran ve toplumsal zeminde önemli karşılıkları olan İslami hareketler yeni dönemdeki siyasi fırsatlar karşısında farklı eğilimler göstermiştir. Siyasi fırsatların bu aktörlerin iç yapılarında farklı değerlendirmelere yol açtığı bilinmektedir. Özellikle siyasi parti kurarak siyasi katılım noktasında ciddi girişimlerin olması İslami hareketlere yönelik değerlendirmeleri daha da ilginç hale getirmektedir. Bu şartlar altında bazı hareketler siyasi parti kurma konusunda olumlu bir tavır alırken bazıları ise herhangi bir adım atmaktan uzak durmuştur. İlave olarak yine bu dönemde İslami siyasi aktörlerin sırtına geçmişten günümüze yüklenen demokratik değerlere bağlı olup olmama bagajı da özellikle Batılı kalemler tarafından yeniden gündemin ilk sıralarına taşınmıştır.

İslamcılık fikri etrafında birleşen gruplar belirli özellikleri nedeniyle “İslamcı” olarak adlandırılır. Batılı gözlemcilerin tasavvur ettiği manada İslamcıların liberal

olmasını beklemek gerçekçilikten ziyade iyi niyet temennisinden başka bir şey değildir. Buna rağmen üretilen algı bu grupları Batılı modellere uymadığı için hedef tahtasına oturtabilmektedir. Dini referansla hareket etmek onları diğer toplumsal ve siyasi aktörlerden ayıran en temel özelliştir. Açıkçası son yıllarda yaşanan gelişmeler ve İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlerin bir parçası olması bazı zor soruları da gündeme getirmektedir. İslami hareketlerin halkların değişim taleplerine ve siyasi fırsatlara karşı farklı davranışlar üretmesi bu soruları daha da zorlaştırmaktadır. Örneğin “Neden İslami hareketler otoriter rejimlerin yarattığı baskı ve şiddet ortamına rağmen resmi siyasetin bir parçası olmak ister?” sorusu oldukça önemlidir. İslami hareketlerin toplumun ve devlet yönetiminin ne olması yönündeki normatif değerlendirmeleri göz önüne alındığında pek çok rejimin meşruiyetinin sorgulanması beklenir. Buna rağmen bazı İslami hareketlerin uzun yıllardır siyasi süreçler içerisinde varlık göstermek için yoğun çaba gösterdikleri bilinmektedir. Yine bu kapsamda siyasi fırsat ortamının tüm cazibesine rağmen neden bazı İslami hareketler resmi siyasetten uzak durmayı tercih etmektedir? Farklı bölge ülkelerinde otoriter rejimlerim İslami hareketleri siyasi süreçlere katma çabasına rağmen bu tercihin neden ortaya çıktığı meselesi ilginç bir sorudur.

İslami hareketlerin resmi siyasetin parçası olması meselesi aynı siyasi ve kurumsal şartlar göz önüne alındığında daha da karmaşık bir hal almaktadır. Fas bu kapsamda oldukça ilginç bir örnektir. Fas'ta PJD'nin içinden çıktığı Tevhid ve Islah Hareketi (TIH) ile Şeyh Abdüsselam Yasin'in kurduğu Adalet ve İhsan Hareketi aynı yapısal şartlar altında ortaya çıkmasına ve aynı toplumsal tabandan beslenmesine rağmen parti kurup resmi siyasete katılım noktasında birbirinden farklı davranışlar üretmektedir. Neden böyle bir tercih farklılığı ortaya çıkmaktadır?

Bu tez yukarıda giriş niteliğindeki değerlendirmeler ışığında Fas'taki siyasi katılım meselesini ülkenin iki önemli İslami hareketi olan TIH ile Adalet ve İhsan Hareketi üzerinden irdelemektedir. Siyasi katılım değerlendirmesi yapılırken özellikle “siyasi fırsat” kavramı dikkate alınmaktadır. Siyasi ve kurumsal yapının görece açıklığı ve kapalılığı, elitler arasındaki birlikteliğin istikrarı/istikrarsızlığı, müttefik elitlerin varlığı/yokluğu, devletin baskı ve şiddet kapasitesi ve meyli bu kapsamda önemli unsurlardır. İlave olarak siyasi fırsat kavramının grupların mobilize olma imkânı elde etmesi ve parlamento süreçlerinin açılması gibi konuları açıklığa kavuşturması gerekir. Siyasi fırsat kavramının İslami hareketler açısından nasıl değerlendirildiği meselesi de tez kapsamında tartışılan ana konulardan biridir. Buna göre İslami hareketlerin ideolojik altyapısı ve organizasyon yapısı siyasi fırsatların değerlendirilmesinde belirleyicidir. Böylelikle İslami hareketlerin siyasi fırsatlar karşısındaki tercihlerinin bir anlam kazandığı görülebilir. Ayrıca İslami hareketlerin birbirleriyle ilişkisi de bu kapsamda önem arz etmektedir. Aynı yapısal şartlar ve toplumsal tabandan beslenen her iki hareketin birbirleriyle ilişkisi tutum ve davranışların şekillenmesinde oldukça etkilidir. Örneğin Adalet ve İhsan Hareketi'nin kuruluşundan itibaren Fas kralının meşruiyetini sorgulaması ve rejim güçlerinin sert tepkisine maruz kalması TIH'ın PJD'ye uzanan gelişiminde öğretici bir süreç karşılık gelmektedir.

Tez açısından her iki İslami hareketin neşet ettiği yapısal şartlar da oldukça önemlidir. Fas monarşiyle yönetilen ve aynı zamanda bağımsızlığın kazanılmasından günümüze farklı siyasi aktörlerin faaliyet gösterdiği bir siyaset sahnesine sahiptir. Fas rejimi aynı zamanda otoriter yönetimler tartışması içerisinde kendine yer

bulmaktadır.¹² Kral ÷lkede bir oyun kurucu rolüne sahip olmakla birlikte “müminlerin emiri” (*emîrû’l-mü’minîn*) sıfatıyla siyasi alanın yanında dini alana da nüfuz edebilmektedir.

¹² Levitsky, Stephan, and Way, Lucan Ahmad (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

BİRİNCİ BÖLÜM

OTORİTER REJİMLERDE İSLAMİ HAREKETLER VE SİYASİ KATILIMI ANLAMAK

1.1. Tezin Organizasyonu

Bu tez giriş ve sonuç bölümleriyle beraber altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde genel tanıtımın yanında tezin etrafında şekillendiği hipotezler, alternatif açıklamalar, örnek seçimi, araştırma metodu ve yansımalar adı altında alt başlıklar yer almaktadır. Bu alt başlıklarda tezin ana hatları kabaca tarif edilmektedir.

İkinci bölümden itibaren teze dair önemli tartışmalar başlamaktadır. Bu bölümde ön plana çıkan tartışma “siyasi katılım” kavramı etrafında yürütülmektedir. Buna göre demokratik ve otoriter siyasetler içerisinde siyasi katılım meselesi irdelenmektedir. Siyasi katılımın tek bir form üzerinden gerçekleşmediği iddiası ortaya atılmaktadır. İlave olarak siyasi katılım meselesinin İslami hareketler üzerinden bir değerlendirmesi de bu bölümde kendine yer bulmaktadır. Bölümde yürütülen tartışmanın merkezine Fas’ta bulunan TIH/PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi oturtulmaktadır. Her iki hareketin siyasi katılım meselesine nasıl yaklaştığı ortaya konulmaktadır. Özetle bölüm boyunca ön plana çıkarılan nokta siyasi katılım varlığından öte hangi kanallar aracılığıyla gerçekleştiği yönündedir.

Üçüncü bölüm Ortadoğu’da İslami hareketler ve İslamcı partiler meselesine odaklanmaktadır. Bölgede İslami hareketlerin çeşitlilik göstermesi ön plana çıkan değerlendirmelerden biridir. İslami hareketlerin partileşme süreçlerine hangi

dinamikler üzerinden baktıkları meselesi bölümün ana temasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda İslami hareketlerin ideolojik altyapıları ve organizasyon yapıları öne çıkmaktadır. Otoriter rejimlerde partileşme sürecine yönelik referans noktası siyasi ve kurumsal fırsat alanlarının oluşmasıdır. İslami hareketlere yönelik değerlendirmelerin yanında İslamcı partilerin siyasi partiler literatürü içerisindeki yeri de bölümde kendine yer bulmaktadır. İslamcı partilerin ortaya çıkmasında yapısal faktörler, sosyoekonomik yapıdaki değişimler ve kurumsal yapının etkilerine bakılmaktadır. Buna göre İslamcı partilerin diğer partilerle benzerlikleri ve varsa ayırt edici özelliklerine değinilmektedir. Son olarak İslami hareketlerin partileşme sürecine yönelik değerlendirmelerle bölüm nihayete ermektedir.

Dördüncü bölümde Ortadoğu'daki otoriter rejimlerde İslami hareketlerin hangi şartlar altında resmi siyasete parti kurarak katıldıkları yönündeki soruya cevap aranmaktadır. Bu kapsamda siyasi fırsat kavramı önem kazanmaktadır. “Siyasi fırsat” kavramının teorik olarak değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu kapsamda siyasi fırsat kavramı ile resmi siyasete katılım arasındaki ilişkinin önemi ortaya koyulmaktadır. Ayrıca bahsi geçen soruya cevap aranırken siyasi fırsatlar karşısında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (PJD) kuruluşu ve Adalet ve İhsan Hareketi'nin tutucu pozisyonu incelenmektedir. Son olarak tüm bu tartışmaların daha da anlam kazanması için Fas toplumunun sosyal ve siyasi yapısına da değinilmektedir.

Beşinci bölüm İslami hareketlerin resmi siyasete yönelik tutumlarını açıklamak için ideolojik altyapının, organizasyon yapısının ve siyasi stratejinin önemini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle İslami hareketlerin aynı yapısal şartlar ve toplumsal tabandan beslenmelerine rağmen farklı davranışlar üretmelerinin nedeni ideolojik çerçevenin, organizasyon şemasının ve siyasi stratejinin farklılaşmasıdır. Bu

kapsamda PJD'nin kurulmasına uzanan süreçte TIH ile Şeyh Abdüsselam Yasin'in Adalet ve İhsan Hareketi'nin ayrı ayrı ideolojik gelişimleri, organizasyon yapısının dönüşümleri ve siyasi stratejileri ele alınmaktadır. Her iki hareketin de gelişimi liderlik mekanizması ve kurucu referans metinlerin varlığı gibi değişkenler üzerinden değerlendirilmektedir. Ayrıca bu iki hareketin birbirleriyle ilişkilerinin de bu süreçte önemli bir faktör olduğu kabul edilmektedir.

Altıncı bölüm tezin sonuç bölümüdür. Burada tez boyunca yapılan tartışmanın özetinin yanında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi'nin İslami hareketler literatürü içerisindeki yerine de bakılmaktadır. Son olarak ise tezin bundan sonraki tartışmalar için ne gibi bir katkıda bulunabileceği noktasında kısa bir değerlendirme yapılmaktadır.

1.2. Hipotezler

İslam ve demokrasi tartışmalarının kısır döngüsü içine sıkıştırılan ve otoriter yönetimler tarafından yasaklanan İslami hareketlerin demokratik açılımlar karşısında aldığı/alacağı pozisyonlar üzerine bir tartışma yürütmek faydalıdır. Bu tartışma otoriter siyasetin sürekliliği üzerine şekillenen Ortadoğu siyasetine alternatif bir bakış açısı vadeder. İlaveten böyle bir tartışma İslami hareketlerin –demokratik aktörler olmadığını İslam'la bağdaştırarak iddia eden özcü yaklaşımların aksine– uygun şartlar altında parti kurarak siyasal ve kurumsal süreçlere katıldığını ortaya koyar.

Bu bağlamda önceki sayfalardaki teorik tartışmalardan hareketle mevcut çalışma birkaç önemli hipotezi test etmeyi amaçlamaktadır:

H1: İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlere katılımı siyasi otoritelerin kurumsal ve siyasi açıdan tanıdıkları fırsat ve açılımlara yakından bağlıdır.

H2: İslami hareketler kurumsal ve siyasi açılımları ideolojileri, organizasyon yapıları ve siyasi stratejileri kapsamında değerlendirir.

H2A: Karizmatik lider etrafında şekillenen ve katı ideolojiye sahip hareketler resmi siyasetten uzak durur.

H2B: Farklı alanlarda faaliyet gösteren gruplardan oluşan ve esnek ideolojiye sahip hareketler resmi siyasete katılır.

H2C: Siyasi strateji olarak tepeden inmeci değişimi savunan hareketler siyasi parti kurarken tabandan değişimi savunan hareketler ise siyasi parti kurmaktan uzak durur.

H3: Aynı kurumsal ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin rekabeti karşılıklı olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerini etkiler.

Birinci hipoteze göre İslami hareketlerin bulundukları ülkedeki kurumsal ve siyasi yapılar esas alınmalıdır. Yoğun baskı ve kontrolün olduğu ortamda açılımların İslami hareketlerin davranışlarını nasıl şekillendirdiğini incelemek gerekir. Sonuç olarak siyasi açılımlar parti kurmak için gereklidir ancak yeterli değildir. Açılımların niteliği ve içeriği bu süreçte belirleyicidir. Bu noktada katılımın maliyeti göz önüne alınmaktadır.

İkinci hipoteze göre İslami hareketlerin resmi siyasete katılma kararı ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji çerçevesinde analiz edilmelidir. Kurumsal ve

siyasi fırsatlar hareketin ideolojisi, sahip olduğu organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi kapsamında anlam kazanmaktadır.

İdeoloji tartışmasında kuruluş şekli, zamanı ve kuruluş anındaki siyasi bağlam belirleyicidir. Ayrıca hareketin doğası, resmi siyasi süreçlere bakışı (katılım), siyasi amaçlar, rejimle /diğer aktörlerle ilişkisi, uluslararası İslami ağlarla angajmanı ve değişime bakışı gibi faktörler de ideolojik gelişimin temel taşları arasında gösterilebilir. Bu faktörlerin titiz değerlendirmesi İslami hareketlerin ideolojik olarak pozisyonunu açıklamak için bir referans oluşturabilir. Bu kapsamda mevcut çalışmada katı ideoloji ve esnek ideoloji kavramları kullanılmaktadır.

Sosyal bir yapı üzerine bir değerlendirme yaparken ideolojik pozisyonları dikotomik (katı vs. esnek gibi) bir bakışa açısına hapsetmek riskli bir girişimdir. Sosyal yapıların karmaşık yapısı ve çok sayıda değişkenin varlığı bunun temel sebebidir. Dikotomik bir bakış bazı değişkenlerin göz ardı edilmesine yol açabilir. Fakat analitik açıdan böylesi girişim gereklidir. Örneğin otoriter rejimler tartışmasında seçimli otoriterlik ve rekabetçi otoriterlik gibi farklı kavramların üretilmesi otoriter rejimler arasındaki farklılıkları ortaya koymak için faydalıdır. Böylelikle akademik açıdan daha sağlıklı ve üretken bir zemin inşa edilebilmektedir. Benzer şekilde İslami hareketlerin ideolojik pozisyonlarını tartışırken başvuru katı ve esnek ideolojisi ayrımı verimli bir tartışma alanı yaratmaktadır. Bu tartışma alanı içerisinde ideolojik ayrımların ortaya konması için pek çok çalışma referans gösterilebilir. Fakat bu çalışma katı ve esnek ideoloji ayrımı tartışmasına bir katkıda bulunma arzusu taşıdığı için kendi mütevazi şartları içerisinde bir tablo ortaya koyma yoluna gitmektedir. Bu

kapsamda üretilen aşağıdaki tablo katılık ve esneklik ile kastedileni kabaca şöyle tarif etmektedir:

Katı İdeoloji	İkelere kati bağlılık	Değişime direnç	Düşüncele re siyah-beyaz bakış	Kapalı fikirlilik	Liderin / metinlerin otoritesine sıkı güven	Kimlik ve grup dayanışması	Biz ve öteki ayrımı
Esnek İdeoloji	Pragmatizm	Değişime açıklık	Sorun çözme odaklı eğilim	Bağlam odaklı	Prensip ve pragmatizm dengesi	Gerçekçilik ve ampirizm	Uzlaşma ve işbirliğine açıklık

Tablo 1: Katı İdeoloji ve Esnek İdeoloji Ayrımı

Bu tezde Adalet ve İhsan Hareketi'nin ideolojik pozisyonu katı ideoloji sınırları içerisinde sokulurken Adalet ve Kalkınma Partisi'ne uzanan süreçte Tevhid ve Islah Hareketi'nin ideolojik gelişimi ise esnek ideoloji kapsamında değerlendirilmektedir.

İslami hareketlerin siyasi fırsatlar ve açılımlar karşısında aldığı pozisyonu değerlendirmede diğer önemli bir değişken hareketlerin organizasyon yapısıdır. En temelde karizmatik liderin varlığı ve farklı grupların bir araya gelmesiyle oluşan melez bir yapı (çatı hareket) organizasyon şemasının farklılaşmasına neden olan etmenlerdir. Bu ayrım aynı zamanda lider merkezli yapıları geleneksel /hiyerarşik hareketler olarak kabul ederken melez yapıları ise modern ve tek seslilikten uzak hareket kapsamında değerlendirmektedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde İslami hareketlerin organizasyonlarında Mısır'da kurulan Müslüman Kardeşler'in etkisi büyüktür. Bu durum doğal olarak öncül hareketlerin varlığı meselesini de gündeme getirmektedir. Öncül hareketlerin otoriter rejimlerle kurdukları ilişkiler daha sonra dönemde kurulan

hareketler için bir örnek teşkil etmektedir. Müslüman Kardeşler'in 1950'lilerden itibaren Mısır'daki yönetimlerle kurduğu çatışmalı ve hatta şiddete varan ilişki diğer bölge toplumları tarafından yakından takip edilmiştir. İlave olarak İslami hareketin kuruluş zamanlaması ve siyasi bağlam da bu kapsamda dikkate alınması gereken faktörler arasındadır. Rejimin kendini tehdit altında hissettiği dönem ile siyasi reformların ortaya çıktığı dönemler arasında farklar vardır.

Son olarak ikinci hipotez kapsamında İslami hareketlerin siyasi stratejisi siyasi fırsat ortamlarında resmi siyasete bakışı etkileyen değişkenler arasındadır. Bu çalışma kapsamında siyasi strateji için şu faktörler ön plana çıkartılmaktadır: (1) amaçları belirlemek, (2) hedef kitleyi anlamak, (3) anlamlı bir anlatı oluşturmak, (4) mobilizasyon kapasitesine ulaşmak ve (5) kaynak yönetimi, (6) iletişim.¹³ Tüm bu faktörler nihai bir hedefin gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir. İslami hareketler ve partiler açısından siyasi stratejide nihai hedef İslami değerlerin/ terbiyenin canlandırılması ve toplum geneline yayılması etrafında şekillenmektedir. Farklı bir ifadeyle İslami hareketler açısından bir değişim talebi söz konusudur. Değişimin genel olarak tepeden inmece veya tabandan yukarı olarak formüle edilmesi İslami hareketleri birbirinden ayıran unsurlardır.

Özetle ikinci hipoteze göre İslami hareketler kurumsal ve siyasi açılımları ideolojileri, organizasyon yapıları ve siyasi stratejileri kapsamında değerlendirir. Buna göre karizmatik lider etrafında şekillenen ve katı ideolojiye sahip İslami hareketlerin resmi siyasetten ve parti kurmadan uzak durduğunu iddia eder. Buna karşılık farklı

¹³ Bu araştırma siyasi strateji değerlendirmesinde yukarıda zikredilen faktörleri kendi bünyesi içerisinde üretmektedir.

alanlarda faaliyet gösteren gruplardan oluşan ve esnek ideolojiye sahip çatı İslami hareketlerin ise resmi siyasete katılma yönünde bir pozisyon aldığı söylenebilir. Bu tip hareketler siyasi parti kurmanın gerekli olduğunu düşünmektedir. Son olarak ikinci hipotez kapsamında siyasi strateji olarak tepeden inmeci toplumsal ve siyasi değişimi savunan hareketler siyasi parti kurma yönünde bir eğilime sahipken tabandan yukarı doğru kapsayıcı bir değişimi savunan hareketler ise siyasi parti kurmaktan uzak durur.

Üçüncü hipotez bir önceki hipotezde ortaya atılan iddiayı bir adım öteye taşıyarak aynı kurumsal, siyasi ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin rekabetinin karşılıklı olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi tercihlerini etkilediğini iddia etmektedir. Bu kapsamda rekabetin mensubiyet, söylem ve etki alanını alanının genişletilmesi gibi konularda gözlemlendiği söylenebilir.

Sonuç olarak İslami hareketlerin partileşme süreçlerinde demokratik açılımların niteliği ve içeriğinin yanında hareketlerin ideolojisi, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi belirleyicidir. Açılımların demokratik çoğulculuğu, ifade özgürlüğünü ve iktidar gelme fırsatını vadettiği ortamlarda İslami hareketlerin partileşmesinin önü açılır. Bu ortamda sağlık, eğitim gibi farklı alanlarda uzmanlaşmış ve esnek ideolojiye sahip merkezi hareketler parti kurarken karizmatik lider eksenli ve ideolojik olarak katı hareketler ise legal siyasetten uzak dururlar. Fas'ta TIH/PJD ilk grup harekete karşılık gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise ikinci grubu temsil eder.

1.2.1. Alternatif Açıklamalar

Yukarıda zikredilen hipotezlere alternatif açıklamalar da mevcuttur:

H1A1: Otoriter yönetimler siyasi liberalleşme dönemlerinde kendi kontrolleri altında İslamcı partiler kurarlar. Böylelikle otoriter sistemin meşruiyeti pekiştirilir.

H2A2: İslami hareketlerin siyasi katılımının arkasında maddi beklentiler mevcuttur. Hükümette ve kabinede bulunmak bunların başında gelmektedir.

Otoriter siyaset tartışmaları içerisinde önemli bir literatür otoriter yöneticilerin siyasi sistemin meşruiyetini artırmak için parti kurduklarını ortaya koymuştur.¹⁴ Fas'ta Kral II. Hasan ve oğlu VI. Muhammed döneminde de bu tip partileri görmek mümkündür.¹⁵ Fakat İslamcı partiler açısından bu durumun geçerli olduğunu söylemek zordur. Böylesi bir ön kabul İslami hareketlerin ideolojilerini ve organizasyon yapılarını göz ardı etmek anlamına gelmektedir. İslamcı partileri mevcut siyasi partiler literatürü içerisine hapsetmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Birçok İslami hareket bütün farklılıklarına rağmen toplumsal bir vizyon ortaya koyduğu söylenebilir. Bu vizyon içerisinde toplumun dönüşümünün yanında siyasal beklentilerin de mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

1.3. Örneklem Seçimi

Otoriter siyasette siyasi katılım meselesi siyaset bilimi içerisinde son yıllarda önem kazanan bir alandır. Ortadoğu özelinde İslami hareketlerin partileşerek legal

¹⁴ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (Cambridge: Cambridge University Press, New York); Gandhi, J., and Przeworski, A. (2007), "Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats", *Comparative Political Studies*, Vol.40, No.11, ss.1279-1301.

¹⁵ Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge).

sistemin parçaları olmaları birçok gözlemciyi heyecanlandırırsa da 2000'lerle beraber ortaya konan otoriter siyasetin sürekliliği meselesinin halen gücünü koruduğu görülmektedir.¹⁶ Bu tartışmalar içerisinde Fas'ın bağımsızlığından itibaren Arap coğrafyasında gelişmiş bir parti sistemine sahip olması bu ülkeyi farklı kılmaktadır. Aynı zamanda monarşik bir yönetime sahip olan Fas'ta kralın mutlak otoritesine karşı alternatif bir yönetimin imkansızlığı da siyasi katılım meselesini ilginç hale getirmektedir. Fas'taki gibi demokratik yollarla hükümet olursa bile yönetimin tam olarak ele alınamaması siyasi partilerin kuruluş amaçları açısından farklı bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Neden bir hareket iktidarı tam olarak ele geçiremediği bir yerde parti kurma ihtiyacı hisseder? Siyasi partiler literatürünün tüm zenginliğine rağmen bu konuda çok daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu tez bu anlamda literatüre bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kökeni 1970'lerdeki İslam Gençlik Hareketi'ne uzanan PJD ve yine 1974'te Sufi bir eğitimci tarafından kurulan Adalet ve İhsan Hareketi tezin örnekleridir. PJD, Kral II. Hasan döneminin getirdiği siyasal liberalleşme ortamında legal siyasetin parçası olurken Adalet ve İhsan Hareketi ise benzer bir tavır almamıştır. PJD'nin önde gelen isimleri katılımın avantajlarını öne sürerek siyasal, sosyal ve ekonomik süreçleri etkilemenin önemine vurgu yapmaktadır. Adalet ve İhsan Hareketi ise kendilerinin

¹⁶ Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149; Heydeman, Steven (2007), *Upgrading Authoritarianism in the Arab World*, Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution; Pepinsky, Thomas (2014), "The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism", *British Journal of Political Science*, Vol.44, No.3, ss.631-653.

toplumun tüm kesimlerine ulaştıklarını ve legal siyasetin dışında kalarak amaçlarını gerçekleştirdiklerini iddia etmektedir.¹⁷

Fas yönetimi –tıpkı PJD örneğinde olduğu gibi– Adalet ve İhsan Hareketi’nin siyasi parti kurarak legal sistemin bir parçası olmasını da arzulamıştır. Uygun şartlar oluşmasına rağmen Abdüsselam Yasin bu yönde herhangi bir adım atmaktan uzak durmuştur. Şeyh Yasin II. Hasan’ın ve VI. Muhammed’in farklı dönemlerde kendisiyle irtibat kurduğunu fakat kendisinin görüşmeyi kabul etmediğini farklı mecralarda dile getirmiştir.¹⁸ Parti kurmak ülke siyasetinde etki edebilmenin en önemli yollarından biridir. Fakat, Adalet ve İhsan Hareketi’nin resmi bir siyasi parti çatısı altında faaliyet göstermemesi ülke siyasetinden uzak durduğu anlamına gelmemektedir. Hatta parti kurmanın Şeyh Yasin ve mensupları açısından bir zorunluluk olmadığını da söylemek mümkündür. Farklı bir ifadeyle Adalet ve İhsan Hareketi faaliyetleriyle ülkede siyasi bir pozisyon ürettiğini söylemek mümkündür. Sonuç olarak tezin peşinden gittiği sorunun merkezine bu farklılığın nasıl ortaya çıktığı meselesi oturmaktadır. Bir İslami hareketin ideolojik ve organizasyon yapısı bu bağlamda önemli ip uçları vermektedir. PJD Tezin ilerleyen bölümlerinde bunun nedenleri hakkında daha detaylı bir değerlendirme yapılmaktadır.

¹⁷ McEneaney, Kyle (2008), "Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group", Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/sada/20813>

¹⁸ Şeyh Abdüsselam Yasin Röportajı/ الركعات الست للملك ياسين و عبد السلام, https://www.youtube.com/watch?v=gUMeXWfY9kU&ab_channel=andaluspress

1.4. Araştırma Metodu, Tasarımı ve Teorik Çerçeve

1.4.1. Metot

Siyasi açılımlar İslami hareketlerin parti kurması için yeterli midir? İslami hareketlerin parti kurma sürecini ne(ler) belirler? Bu araştırma bahsi geçen sorulara cevap verebilmek için nitel araştırma metodunu tercih etmektedir. İslami hareketlerin karar alma mekanizmaları üzerine yapılacak herhangi bir araştırmada nitel metot doğru bir araç olacaktır. Nitel araştırma metodunun önemli avantajları olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹ Bunlardan en başta geleni araştırma konusuna yönelik derinlemesine bir bakış açısı sağlar. Böylelikle İslami hareketlerin organizasyon yapıları, ideolojileri ve davranışlarını derinlemesine incelenebilir. Nitel metodun önemli unsurları arasında yer alan mülakatlar bu kapsamda oldukça işlevseldir. İkinci olarak araştırma konusunda tarihi, kültürel ve siyasi bağlamların belirlenmesinde de benzer bir avantaj söz konusudur. Ayrıca nitel bakış araştırmacıya esnek bir pozisyon sağladığı da söylenebilir. Böylelikle herhangi yeni bir bilgi, değerlendirme ve bulgu karşısında bile araştırmacı açısından konforlu bir alan açılabilmektedir. Nitel araştırmada ortaya geniş bir veri havuzu ortaya çıkmaktadır. Özellikle mülakatlar, gözlemler ve metin analizleri bu noktada oldukça etkilidir. Böylelikle teori inşasında önemli bir temel ortaya çıkmaktadır. Derinlemesine bilgi edinme çabası elde edilen bilgilerin tutarlılığın ve geçerliliğin de sağlamasını yapma imkanı doğurmaktadır. İslami hareketler gibi

¹⁹ Leavy, Patricia (2014), *The Oxford Handbook of Qualitative Research* (Oxford University Press), Kalu, F. A., and Bwalya, J. C. (2017), What Makes Qualitative Research Good Research? An Explanatory Analysis of Critical Elements, *International Journal of Social Science Research*, Vol. 5, No. 2, ss. 43-56, Davies, M. B., and Hughes, N. (2014), *Doing a successful research project: Using qualitative or quantitative methods* (Palgrave Macmillan), Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., Giardina, Michael D., Cannella, Gaile S. (2023), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (SAGE Publications; Sixth Edition).

karmaşık yapılar hakkında elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinde siyasi ve kültürel bir hassasiyetten de bahsetmek mümkündür. Otoriter rejimler altında varlık gösteren bu yapıların sınırlarını anlayabilmek için belirli bir seviyede güven ve anlayış gerekli olabilmektedir. Araştırmacı açısından muhatap olduğu kişi veya gruplarla kurduğu ilişki için her iki unsur da önemlidir. Araştırmacının bu iki unsuru göz ardı ettiği durumlar araştırmanın seyrini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Özellikle güven kaybı arzulan verilerin ortaya çıkmasına mani olabilmektedir. Örneğin hassas bilgilerin ortaya çıkması zorlaşabilmektedir.

Nitel araştırma metodunun ön plana çıkarılması nicel çalışmaların önemsiz olduğu manasına gelmez.²⁰ Nicel metot örüntülerin ve korelasyonların tespitinde önemli bir araçtır. Sosyal bilimlerde çok sayıda önemli bilimsel dergi nicel metoda başvuran çalışmaları yayınlamaktadır. İlave olarak bu metot sayesinde geniş örneklemeler içerisinde belirli fikirlerin, inançların ve davranışlara yönelik genel eğilimler tespit edilebilmektedir. Ayrıca genelleme konusunda nicel metodun önemli bir potansiyelinden de bahsedilebilir. Fakat İslami hareketlerin kompleks ideolojilerini, organizasyon yapılarını ve davranışlarını açıklamak derinlemesine bir veriyi ve çabayı gerektirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum nicel metodun sınırlarını zorladığını söylemek mümkündür.

Araştırma boyunca üzerinde durulan temel mesele aynı bağlam içerisinde İslami hareketlerin neden farklı davranışlar ürettiği konusu etrafında şekillenmektedir. Temelde, İslam hareketlerinin davranışları, karmaşık faktörlerin etkileşimi ile

²⁰ Queirós, André, Faria, Daniel and Almedia, Fernando (2017), Strengths and Limitations of Qualitative and Quantitative Research Methods, *European Journal of Education Studies*, Vol. 3, No.9, ss.369-387, Creswell, J. (2013), *Research design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (London, United Kingdom: Sage).

şekillenir ve tüm farklılıkları açıklayabilecek tek bir açıklama yoktur. Bu farklılıkları daha iyi anlamak ve neden İslam hareketlerinin benzer otoriter koşullarda farklı davrandığını anlamak için örnek olay incelemeleri ve karşılaştırmalı analizler kullanılabilir. Açıkçası böylesi bir çaba farklı açılardan önem arz ettiği söylenebilir. Toplumsal açıdan İslami hareketlerin aynı bağlam içerisindeki davranışlarının analizi toplumun var olan dinamiklerini daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır. Örneğin bir hareketin siyasi süreçlere hangi gerekçelerle olumlu veya olumsuz yaklaştığı meselesi daha da netleşecektir. Akademik açıdan ise bu durum hali hazırda önemli bir yekûn oluşturan İslami hareketler literatürünün zenginleşmesine bir katkı olarak da değerlendirilebilir. Özellikle Arap Baharı sonrasında Ortadoğu genelinde İslami hareketlerin siyaset bakışta farklı davranışlar üretmesi böylesi bir çabayı daha da değerli hale getirmektedir.

Fas, bu tezin örneklem kısmını oluşturmaktadır. Bu tercihin ortaya çıkmasında birkaç faktör belirleyicidir. İslami hareketlerin parti kurabilmesi, seçimlere katılabilmesi ve hükümet etme imkânı yakalaması siyasi açılım imkanına işaret etmektedir. Bu tartışmayı yaparken Fas'ta bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dini kanadı Tevhid ve İslah Hareketi (TIH) ve Şeyh Abdüsselam Yasin'in kurduğu Adalet ve İhsan Hareketi örneklem olarak belirlenmiştir. Bu iki İslami hareketin aynı kurumsal şartlar altında siyasi katılım noktasında birbirinden farklı davranışları otoriter siyaset çalışmaları açısından ilgi çekicidir. Siyasal açılımlar İslami hareketler için bir fırsat penceresi aralar. Buna karşılık hareketlerin nasıl adım atacağını açılımların karakteri, hareketin iç yapısı, ideolojik pozisyonu ve siyasi stratejisi belirler. Bu bakış açısı otoriter siyasetin İslami hareketler üzerindeki etkisinin göz ardı edildiği anlamına gelmez.

Araştırma kapsamında başta İngilizce olmak üzere farklı dillerdeki ikincil kaynaklara ilave olarak Tevhid ve Islah Hareketi/ Adalet ve Kalkınma Partisi ve Adalet ve İhsan Hareketi'ne mensup isimlerin ve bağımsız gözlemcilerin görüşlerine de başvurulmuştur. Veri toplama aşamasında yapılan görüşmeler yüz yüze ve çevrimiçi olanaklar kullanılarak yapılmıştır. Yüz yüze görüşmeler İstanbul'da Arapça olarak gerçekleşmiştir. Toplamda beş farklı kişiyle derinlemesine mülakat yapılmıştır. Derinlemesine mülakatlarda Fas siyasi hayatında araştırmanın konusunu teşkil eden her iki İslami hareketin ideolojisine, organizasyon yapısına ve siyasi stratejisine dair sorular yöneltilmiştir. Mülakatlar neticesinde önemli bulgulara ulaşılmıştır. Farklı bir ifadeyle açık kaynaklarda yer almayan önemli miktarda malumat elde edilmiştir. Bu kişilerin üç tanesi Adalet ve İhsan Hareketi içerisinde çeşitli kademelerde aktif görev alan ve Fas'ta eğitim sektöründe çalışan kişilerdir. Ayrıca bu kişiler aracılığıyla hareketin üst düzey yöneticilerine iletilen çeşitli sorular dolaylı olarak cevaplanmıştır. Diğer iki kişi ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin başta gençlik kolları olmak üzere farklı kademelerinde görev alan isimlerdir. Ayrıca çevrimiçi mülakatlarda Fas'ta görev yapan akademisyen ve gazetecilerin görüşlerinden de faydalanılmıştır. Görüşlerine başvurulananların genel olarak isimlerinin gizli kalması yönünde taleplerine saygı gösterilmiştir. Ayrıca her iki hareketin yayımladığı dokümanlar, kamuoyuna yaptıkları açıklamalar ve videolar da araştırma kapsamında incelenmiştir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin kurucu lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in kitaplarının yanında kamuoyuna açık videoları oldukça bilgilendiricidir. Benzer şekilde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin önde gelen isimlerinin açıklamaları ve dokümanları da titizlikle incelenmiştir. Ülkede her iki harekete yönelik yayınlanan gazete ve dergilere de göz atılmıştır. Fakat gazete ve dergilerin geçmişe dönük nüshalarının dijital ortamda sınırlı

olması araştırma bağlamında bazı zorlulukları da beraberinde getirmiştir. Bütün zorluklara rağmen önemli miktarda doküman incelenmiştir.

1.4.2. Tasarım

Bu araştırmanın tasarımı sosyal bilimlerde sıklıkla başvurulmuş en benzer sistemler tasarımı (Most Similar Systems Design/MSSD) üzerinden şekillenmektedir.²¹ Buradaki varsayım farklı sonuçlara yol açan benzer durumları karşılaştırmanın, araştırmacının nedensel olmayan faktörleri kontrol etmesini ve bağımsız değişkeni izole etmesini kolaylaştıracağı üzerinedir. Bu araştırma tasarımında analiz birimleri arasında pek çok benzerlik söz konusudur. Fakat belirli alanlardaki ayrışmalar farklı sonuçların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

En benzer sistemler tasarımı karmaşık siyasi olayları daha derinlemesine anlama açısından oldukça faydalıdır. Bu kapsamda kültür, tarih, coğrafya ve siyasi yapı gibi birçok açıdan mümkün olduğunda benzer olan durumlar dikkatle seçilir. Böylelikle araştırma konusu üzerindeki dışsal faktörlerin etkisi mümkün olduğunda azaltılmaya çalışılır. Bütün benzerliklerine rağmen araştırılan konunun belirli değişkenler açısından farklı sonuçlara sahip olması beklenir. Tasarımın temel amacı bu farkın nedenini açıklamaktır. Bu noktada farklılığa sebep olan değişkenler üzerinde bir süreç takibi yapılır. Tarihi bir analize yönelim söz konusudur. Konuların siyasi, sosyal ve tarihsel bağlamını anlamak hayati öneme sahiptir. Benzer sistemler tasarımında örneklem sayısı (small-N) sınırlıdır.

²¹ Ankar, Carsten (2008), On the Applicability of the Most Similar Systems Design and the Most Different Systems Design in Comparative Research, *International Journal of Social Research Methodology*, Vol.11, No.5, ss.389-401.

Araştırmanın tasarımına göre Tevhid ve Islah Hareketi ile Adalet ve İhsan Hareketi benzer şartlar altında siyasete katılım noktasında farklı davranışlar ürettiği görülmektedir. Benzer şartları şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) ülke, (2) zaman dilimi, (3) rejim tipi, (4) siyasi ve kurumsal yapı, (5) toplumsal taban.

Analiz Birimi	Ülke	Zaman dilimi	Rejim tipi	Siyasi ve Kurumsal Yapı	Siyasi Kültür	Toplumsal Taban
Tevhid ve Islah Hareketi & Adalet ve İhsan Hareketi	Fas	1956-2012	Otoriter	Anayasal Monarşi	Geleneksel Toplum	Muhafazakar/Dindar

Tablo 2: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı / Benzerlikler

Davranışların farklılaşması meselesinde üç farklı değişken referans alınmaktadır. İdeoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji değişkenleri bu farklılaşmayı öne çıkaran bağımsız değişkenlerdir. Bu değişkenleri değerlendirmek için her iki hareketin tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönüşümlere ve Fas rejimiyle kurduğu ilişkiye bakılacaktır.

Analiz Birimi	İdeoloji	Organizasyon Yapısı	Siyasi Strateji
Tevhid ve Islah Hareketi	Elit Merkezli Esnek	Çatı Hareket	Tepeden İnmece Değişim
Adalet ve İhsan Hareketi	Lider Merkezli Katı	Tek Merkezli	Tabandan Yukarı Değişim

Tablo 3: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı / Farklılıklar

Her iki hareketin resmi siyasetin bir parçası olma noktasında neden birbirinden ayrılan davranışlar sergilediğini açıklamak için karşılaştırmalı tarihsel analiz uygun bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Karşılaştırmalı tarihsel analiz olayları ve ilişkileri değerlendirmede önemli bir araçtır. Böylelikle araştırmadaki değişkenlerin kontrolüne

imkan sağlamaktadır. En temelde bu analiz yöntemi bir hadiseyi açıklarken benzerlikler ve farklılıklar üzerine odaklanır ve hangi durumun veya faktörün ön plana çıktığına dair ipuçları verir.²² Diğer bir ifadeyle iki veya daha fazla tarihi hadiseyi benzerlikler ve farklılıklar üzerinden değerlendirerek açıklama çabası söz konusudur. Sonuç olarak bu durum karşılaştırmalı tarihsel analizin sosyal bilimlerde oldukça faydalı ve işlevsel bir araştırma yöntemi olduğuna işaret etmektedir.

Araştırmanın örneklemini kapsamında karşılaştırmalı tarihsel analize Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi'nin kuruluşunu ve gelişimini ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji bağlamında incelemek için başvurulmaktadır. İlave olarak araştırma kapsamında mülakat yapılan kişilerin görüşleri yapılan metin okumalarıyla ve değerlendirilmeleriyle karşılaştırma yapılarak daha dayanıklılık (robustness) ve güvenilirlik (reliability) testine tabi tutulmaktadır. Böylelikle tutarlı analizler üretilmeye çalışılmıştır. Böylelikle her iki hareketin Fas'ta değişen yapısal ve kurumsal şartlar karşısında resmi siyasete partileşerek katılma noktasında neden farklı davranışlar ürettiği sorusuna cevap aranmaktadır.

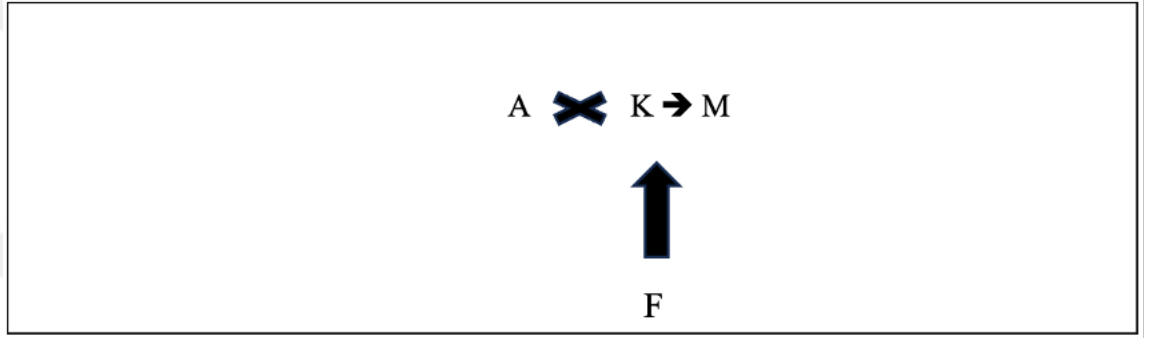
1.4.3. Teorik Çerçeve

Bu araştırmanın teorik çerçevesi İslami hareketlerin aynı siyasi ve kurumsal şartlar altında resmi siyasete katılım noktasında neden farklı davranışlar ürettiği sorusu etrafında şekillenmektedir. Bu soruya ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji değişkenleri üzerinden bir cevap aranmaktadır. Araştırmada dikkate alınan önemli noktalardan biri de önceki bölümde bahsi geçen araştırma tasarımının otoriter rejimler

²² Mahoney, James (2004), Comparative-Historical Methodology, *Annual Review of Sociology*, Vol.30, ss.81-101, Mahoney, James and Rueschemeyer (2014), *Comparative Historical Analysis in the Social Science* (Cambridge: Cambridge University Press).

kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğidir. Otoriter rejimlerde İslami hareketlerin farklı davranışlar ürettiğine dair değerlendirmelerde rejimlerin siyasi açılımlara başvurduğu dönemler hayati öneme sahiptir.

Özellikle otoriter rejimlerin siyasi açılım süreçleri incelendiğinde toplumsal hareketler ve partiler açısından siyasi fırsat kavramı oldukça hayati bir öneme sahiptir. Bu nedenle tasarımın işlerlik kazanması için şart durum değişkeni (condition variable)²³ meselesinin de tasarım içerisinde kendisine yer bulması gerekir.²⁴ Bu kapsamda şart durum değişkeni şöyle formüle edilebilir:

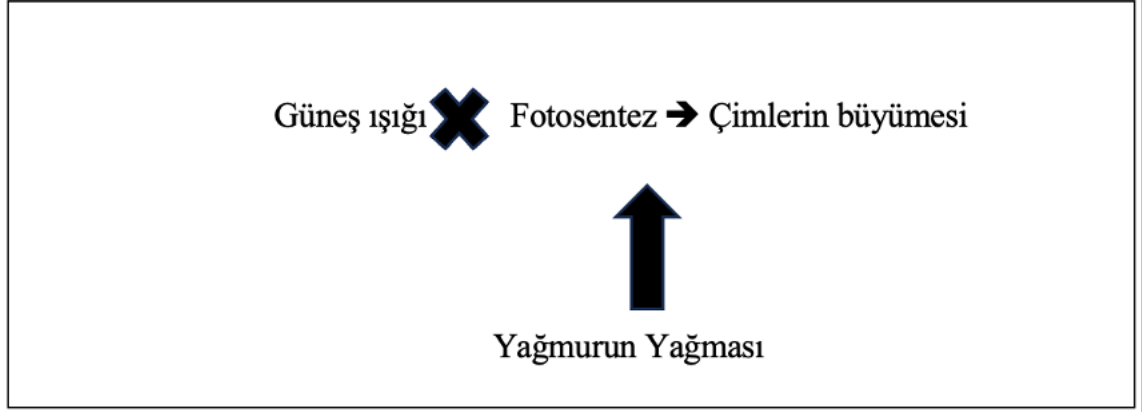

Diyagram 1: Şartlı Durum Değişkeni Formülü

A, K ve M'den oluşan sürecin gerçekleşebilmesi için F şart durum değişkeninin varlığı bir gerekliliktir. Örneğin bir analoji kurmak gerekirse çimlerin büyümesi için güneş ışığına ve fotosenteze ihtiyaç vardır. Fakat bütün bu sürecin ortaya çıkması için bir şart durumun varlığı zorunluluktur. Yağmurun yağması tam olarak bahsi geçen şart durumu karşılar.

²³ Çeviri yazara aittir.

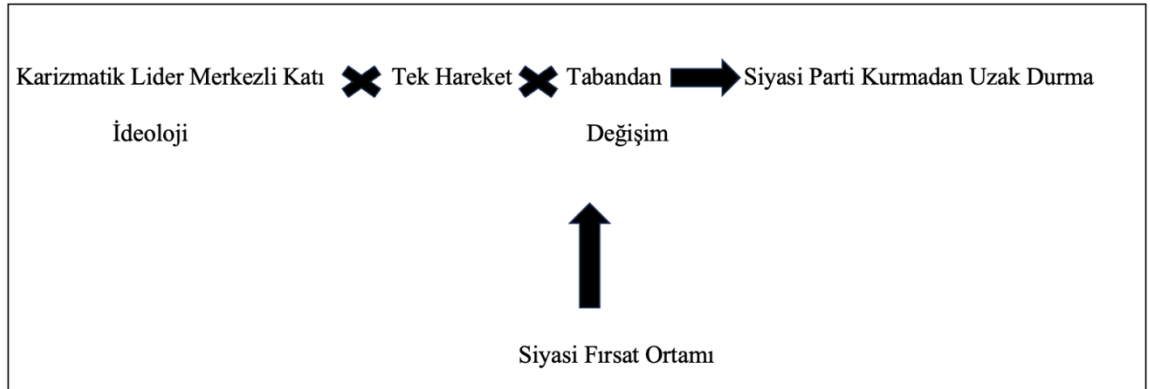
²⁴ Van Evera, Stephen (1997), *Guide to Methods for Students of Political Science* (Ithaca and London: Cornell University Press), ss.7-15.

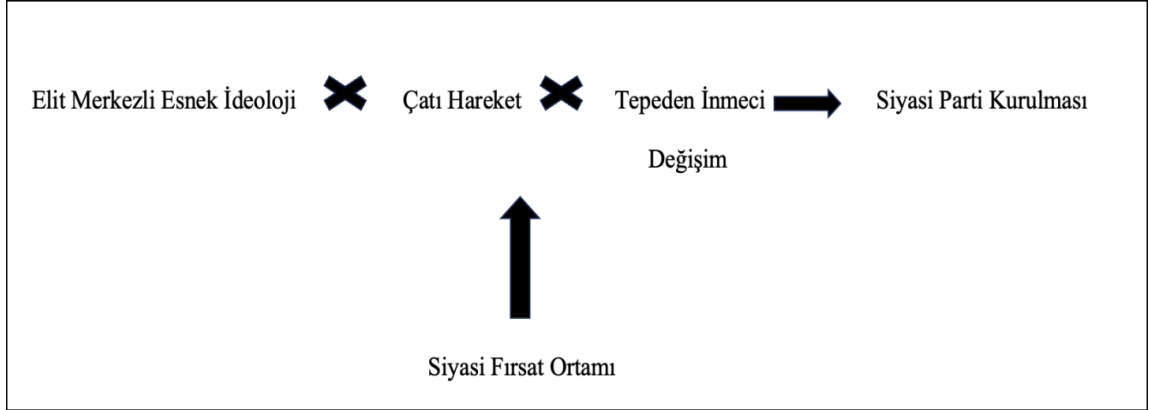
Diyagram 2: Şartlı Durum Değişkeni ve Çimlerin Büyümesi

Mevcut araştırma otoriter rejimlerde İslami hareketlerin partileşerek resmi siyasetin bir parçası olabilmeleri için siyasi fırsat kavramını bir şart durum olarak kabul etmektedir. Buna göre siyasi fırsat ortamlarında elit merkezli /esnek ideolojiye sahip, içerisinde birden fazla grubu barındıran ve tepeden inmeci değişimi savunan çatı hareketler partileşerek resmi siyasetin bir parçası olur.

Fakat karizmatik lider merkezli / katı ideolojiye sahip olan, kurucu metinlerin referans olarak alındığı, tek bir hareket organizasyonu üzerinde şekillenen ve tabandan değişimi öncelleyen hareketler ise parti kurmaktan uzak durur. Resmi katılım konusunda bir tercih söz konusu değildir.

Diyagram 3: Adalet ve İhsan Hareketi'nin Partileşmeden Uzak Durması

Diyagram 4: Tevhid ve Islah Hareketi’nin Adalet ve Kalkınma Partisi’ni Kurması

Sonuç olarak araştırma boyunca ortaya konan analizin merkezine oturan kavramların başında siyasi fırsat kavramı gelmektedir. Bu araştırma siyasi fırsat kavramını muhalif grupların siyasi sistemde etkili bir şekilde mobilize olması için gerekli şartların ortaya çıkması olarak tanımlamaktadır. Bu tanım siyasi fırsat kavramını legal sistemin içerisine dahil olma, siyasi ittifaklar ve rejim baskısının azalması gibi kurumsal süreçlerin içerisine sokmaktadır. Tezin kapsadığı zaman dilimi Fas’ın bağımsızlığını kazandığı 1956’dan 2012’de Şeyh Abdüsselam Yasin’in ölümüne kadarki süreyi içermektedir. Zaman aralığının bu kadar geniş olmasında her iki hareketin kuruluş zamanlarının farklı olması ve değişik dönemlerde ortaya çıkan siyasi fırsatlara verdikleri tepkilerdir. Tevhid ve Islah Hareketi 1990’ların ortasından itibaren partileşerek resmi siyasetin bir parçası olurken Adalet ve İhsan Hareketi için partileşme meselesi hala canlılığını korumaktadır.

Fas otoriter siyaset çalışmalarında otoriter rejim olarak tanımlanırken aynı zamanda çok sayıda partiye izin veren bir sisteme de sahiptir.²⁵ Kral, ülkede muhalefeti

²⁵ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

kontrol altında tutmak için sıklıkla siyasi ve kurumsal adımlar atmaktadır. Kralın beklentisi doğrultusunda hareket eden aktörler ödüllendirilmektedir. Fakat son sözü kral söylemektedir. Fas'ta kralın müminlerin emiri unvanına sahip olması ona siyasi alanın yanında dini alanda da meşruiyet kazandırmaktadır.²⁶ İslamcı aktörler bu şartlar altında sistemle ilişki kurmakta ve özellikle siyasal açılımların ve fırsatların olduğu dönemlerde farklı tercihlerde bulunabilmektedir.

1.5. Yansımalar

Teorik açıdan bu çalışma genelde otoriter siyaset tartışmalarında kendine yer bulurken özelde ise 11 Eylül saldırıları sonrasındaki kısır İslam-demokrasi tartışmaları yerine toplumsal hareketlerin davranışları üzerine bir değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ortadoğu siyasetinin bir gerçeği olarak İslami hareketler kuruluşlarından itibaren sosyal, siyasi ve ekonomik aktörler şeklinde rejimler tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Mısır'dan Cezayir'e ve Tunus'a uzanan geniş bir coğrafyada bunun birçok örneğini görmek mümkündür.

Bazı hareketler uygun kurumsal ve siyasi şartlar altında siyasi parti kurarak sisteme dahil olurken bazıları ise bu durumdan kaçınmaktadır. 1990'ların başı ve 2011'de Arap Baharı dönemi önemli siyasi katılım fırsatları açısından önemli kırılma anlarıdır. Peki neden? Bu tezde ortaya koyulan teorik perspektif bu soruya cevap

²⁶ Daadaouis, Mohamed (2017), "Of Monarchs and Islamists: The 'Refo-lutionary' Promise of the PJD Islamists and Regime Control in Morocco", *Middle East Critique*, Vol.26, No.4, ss.355-371; Maghraoui, Driss (2009), "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.2, ss.195-211; Maddy-Weitzman, Bruce (2003), "Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sheikh Yassine", *Middle East Quarterly*, Vol.10, No.1, ss.43-51.

vermeye çalışmaktadır. Bir anlamda verilecek cevap farklı rejim tipleri açısından siyasi katılım meselesinde bir motivasyon sağlayabilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ KATILIMI CİDDİYE ALMAK: SİYASİ KATILIM VE İSLAMİ HAREKETLER

2.1. Giriş

Otoriter rejimlerde İslami hareketler neden partileşerek siyasal sisteme dahil olurlar? Bu soru son yıllarda önemli bir akademik ilgi alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Bu kapsamda siyasi amaçları gerçekleştirme, meşruiyet/ kamu desteği kazanma, kurumsallaşma, sosyal değişim, daha geniş kesimlere ulaşma, siyasi güç elde etme, seküler partileri dengeleme ve sistemi içeriden değiştirme imkanı gibi motivasyonlardan bahsetmek mümkündür. Özellikle 2010'da Arap Baharı ile İslami hareketlere yönelik ilginin daha da belirgin hale geldiği söylenebilir. İyimser manada bu ilgiyi besleyen dinamiklerden biri İslami hareketlerin demokratik geçiş süreçlerinde

²⁷ Anani, Khalil (2012), "Islamist Parties Post-Arab Spring", *Mediterranean Politics*, Vol.17, No.3, ss.466-472; Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise (2017), *Political Parties in The Arab World* (Edinburgh: Edinburgh University Press); Hinnebusch, Raymond, Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise (2021), "Political Parties in MENA: An Introduction", *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa* (London and New York: Routledge); Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Kırdış, Esen (2018), "Wolves in Sheep Clothing or Victims of Times? Discussing the Immoderation of Incumbent Islamic Parties in Turkey, Egypt, Morocco, and Tunisia", *Democratization*, Vol.25, No.5, ss.901-918; Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press); Ellen, Lust-Okar, and Zerhouni, Saloua (2008), *Political Participation in the Middle East* (London: Lynne Rienner Publisher); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press); Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press).

rol olarak bölgeyi demokratikleştireceği beklentisidir. Tunus'ta ve Mısır'daki iktidarların değişmesi ve İslamcı hareketlerin partileşerek resmi siyasetin birer parçası haline gelmeleri bahsi geçen beklentinin bir karşılığı olarak değerlendirilebilir. Kötümser manada ilginin sebebi ise özellikle Batı dünyasının beslediği İslami hareketlerin Arap Baharı'nı kullanarak İran benzeri ve Batı karşıtı teokratik bir yönetim kuracağı korkusudur.²⁸ Bu korkuyu besleyen temel dinamik ise İslami hareketlerin gizli ajandalarının olduğu iddiasıdır.²⁹ Ancak 1979 İran Devrimi sonrasında siyasal İslam başarısız ilan edildiği halde³⁰ bu korku sürekli olarak canlı tutulmaktadır.

Tezin bu bölümü siyasi katılım meselesini ön plana çıkarmaktadır. Tartışma yapılırken öncelikli olarak demokratik ve otoriter siyasetlerin içerisinde siyasi katılım meselesinin yerine bakılmaktadır. İkinci olarak siyasi katılım meselesi İslami hareketler üzerinden tartışılmaktadır. İlerleyen sayfalarda siyasi katılım meselesi Fas'taki iki önemli İslami hareket üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu değerlendirme demokratik ve otoriter siyaset tartışmaları içerisinde gerçekleştirilmektedir. Bölümde birkaç önemli nokta ön plana çıkarılmaktadır. İlk olarak siyasi katılımın varlığından öte hangi kanallar aracılığıyla ortaya çıktığı sorusu değerlendirilmektedir. Tartışma yapılırken siyasal katılımın tek bir form üzerinden gerçekleşmediği iddiası merkeze oturmaktadır. Bu bağlamda Holger Albrecht'in faydalı bir şekilde ortaya koyduğu üç farklı formdan bahsetmek mümkündür.³¹ İlk

²⁸ Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları), s.4.

²⁹ Hamid, Shadi, and McCants, William (2017), *Rethinking Political Islam* (Oxford: Oxford University Press).

³⁰ Roy, Oliver (2020), *Siyasal İslam'ın İflası* (İstanbul: Metis Yayınları).

³¹ Albrecht, Holger (2008), "The Nature of Political Participation", in eds. Lust-Okar, Ellen and Zerhouni, Saloua, *Political Participation in the Middle East* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers), ss.15-33.

olarak klasik form karşımıza çıkmaktadır. Klasik formda siyasi katılım siyasal sistem içerisinde varlık gösteren siyasi partiler üzerinden gerçekleşmektedir. Bu form Ortadoğu siyaseti içerisinde sıklıkla görülen bir durumdur. Fakat klasik formun var olan siyasi yapı içerisinde birincil öneme sahip olduğunu söylemek zordur. İkincisi Albrecht'in de işaret ettiği gibi devlet aygıtı üzerinden gerçekleşen siyasi katılımıdır. Korporatist düzenlemeler bu kapsamda değerlendirilebilir. Devlet aygıtı üzerinden gerçekleşen katılım özellikle 1970'lerden itibaren hızlı modernleşme planlarına bağlı olarak tüm bölge ülkelerinde gözlemlenmiştir. Her ne kadar korporatist düzenlemeler ülkeden ülkeye değişse de özü itibarıyla siyasi katılım tartışmaları içerisinde kendine yer bulmaktadır. Son olarak resmi olmayan toplumsal ağlar üzerinden gerçekleşen siyasal katılım şekli öne çıkmaktadır. Ortadoğu'da otoriter rejimlerin kamusal alanı baskılaması ve aktörler üzerinde belirli kurumsal düzenlemeler üzerinden baskı kurması bu formu oldukça önemli hale getirmektedir. Özellikle İslami hareketlerin toplum içerisinde kurduğu ilişki ağları bu forma hizmet etmektedir. Bahsi geçen katılım şekli tezin argümanı ve örnekleme kapsamında değerlendirilmektedir. Sonuç olarak bu bölüm siyasi katılımın tek bir form üzerinden gerçekleşmediğini iddia etmektedir. Siyasi katılım her türlü rejim tipi içerisinde gerçekleşmektedir.

İkincisi, otoriter sistemlerde katılım siyasi aktörleri kontrol etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu durumun Fas için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Fas monarşisi özellikle 1970'lerden itibaren artan toplumsal mobilizasyon karşısında iktidarını korumak için siyasi aktörler üzerinde sürdürülebilir bir kontrol mekanizması oluşturmak için siyasi katılım mekanizmasına sıklıkla başvurduğu bilinmektedir. 1970'ler Fas siyasetinde sol grupların yanında İslami hareketlerin de özellikle üniversite kampüslerinde görünür olmaya başladığı

dönemdir. Aynı zamanda bu dönem içerisinde krala karşı iki başarısız darbe girişimi olmuştur.³² Başarısız darbe girişimlerinin ardından kral II. Hasan siyasi katılım noktasında belirli aktörlere alan açmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.³³ Böylelikle katılım mekanizması içerisinde kralın otoritesine karşı oluşabilecek herhangi bir tehdidin önüne geçilmesi amaçlandığı söylenebilir.

2.2. Siyasi Katılım Meselesi: Demokratik vs. Otoriter Siyaset

“Siyasi katılım” kavramı bütün rejimler açısından tartışmalı bir kavramdır. Bu kavram genel olarak demokratik siyasetin sınırları içerisinde değerdendirilmektedir. Bu tartışmanın eski Yunan’dan günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. Yüzyıllar içerisinde değışen toplumsal ve siyasi şartlar katılım tartışmasını farklı noktalara taşımıştır. Genel olarak günümüzde eski Yunan’ın doğrudan demokrasi pratiklerinin yerini modern toplumlar açısından temsili demokrasi uygulamaları almıştır.³⁴ Bu sürecin bir zorunluluktan kaynaklandığını söylemek makul bir değerdendirir. Özellikle Sanayi Devrimi gibi gelişmeler sosyal ve siyasal sistemleri dönüştürmüştür. Modern toplumların ortaya çıkması devlet-toplum ve yöneten-yönetilen ilişkisine yeni boyutlar kazandırmıştır. Aynı zamanda modern toplumların kendi içerisinde çeşitlilik göstermesi de tartışmaya zenginlik kazandırmıştır. Sonuç olarak modern toplumların çeşitlilik göstermesi, farklı iyi hayat algılarının ortaya çıkması ve yoğunlaşan ekonomik ve siyasi eşitsizlikler temsili demokrasinin nasıl uygulanacağı ve birbiriyle rekabet eden fikirlerin kamusal alanda nasıl varlık göstereceği konusunu daha da

³² Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press), s.92

³³ A.g.e., ss.140-146

³⁴ Przeworski, Adam (2010), *Democracy and the Limits of Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press).

karmaşık hale getirmiştir. Özetle siyasal katılım kavramının içeriği mevcut durum içerisinde pek çok tartışmanın konusu olmaya devam etmektedir.

Son yıllarda *liberal demokrasi*,³⁵ *katılımcı demokrasi*,³⁶ *müzakereci demokrasi*³⁷ ve *radikal demokrasi*³⁸ gibi modern demokratik tartışmalar siyasal katılım kavramını daha da popüler hale getirmiştir. Tartışmaların merkezinde siyasal elitlerin toplum karşısındaki pozisyonu öne çıkmaktadır. Örneğin katılımcı demokrasi tartışmalarında doğrudan demokrasiye benzer uygulamaların nasıl kurgulanabileceğinin sıklıkla dile getirildiği görülmektedir.³⁹ John P. McCormick ekonomik ve siyasal eşitsizliklerin yoğun olarak görüldüğü modern toplumlarda rastgele seçilen ve sıradan vatandaşlardan oluşan bir heyetin ekonomik ve siyasal elitleri dışarıda bırakarak yasama ve yürütme süreçlerinde veto yetkisine sahip olmasının siyasal katılımın ve demokrasinin kalitesini artıracaklarını iddia etmektedir.⁴⁰ Bu öneri demokratik yönetimde elitlerin sahip olduğu gücü sınırlandırarak toplumun geniş bir kesiminin özellikle karar alma süreçlerinde giderek daha az yer almasına karşı bir değerlendirmedir. Diğer bir ifadeyle kalabalık halk yığınları ile az sayıda seçkin arasında bir denge arayışı söz konusudur. McCormick'in önerisi temsili demokrasi tartışmalarının sınırlarını zorlamasına rağmen demokratik siyasette siyasal katılımın karmaşık yapısına ve hatta yetersizliğine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Yine bu kapsamda Daron Acemoğlu ve James Robinson yönetici elitler ile

³⁵ Holmes, Stephen (1995), *Passions and Constraints: On the Theory of Liberal Democracy* (Chicago and London: The University of Chicago Press).

³⁶ Gabriel A. Almond, and Sidney Verba (1980), *The Civic Culture Revisited: An Analytic Study* (Boston: Little Brown).

³⁷ Benhabib, Seyla (1999), *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı).

³⁸ Laclau, E., and Mouffe C. (1998), *Kalpler, Zihinler ve Radikal Demokrasi* (İstanbul: Birikim Yayınları).

³⁹ McCormick, John, P. (2011), *Machiavellian Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴⁰ A.g.e.

geniş halk kesimleri arasındaki ilişkiye ekonomik bir perspektiften bakarak mülk sahibi elitler ile sistemin içerisinde kendisine yer bulmaya çalışan kitleler arasındaki mücadelede gelir dağılımının güçlü kurumlar aracılığıyla düzenlenmesi durumunda siyasi katılımın artacağını iddia etmektedir.⁴¹ Katalan ve Amerikan siyaset bilimci Carles Boix de benzer şekilde kurumların siyasi katılım noktasında önemini vurgulayarak siyasi katılımın sağlıklı ve öngörülebilir bir şekilde gerçekleşebilmesi için gelir dağılımı meselesini gerekli bir unsur olarak görmektedir.⁴²

Modern dönemde devlet-toplum-elit ilişkisinin geldiği seviye ve özellikle Robert Putnam'ın belirttiği gibi gelişmiş ülkelerde sosyal kapitalin azalması ve vatandaşların siyasi katılım noktasında donanımını ve motivasyonunu yitirmesi de yeni tartışmaların daha fazla gerekli olduğunu göstermektedir.⁴³ Yine bu çerçevede *radikal demokrasi* tartışmalarına öncülük eden Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe modern toplumlarda farklı kimliklerin ve hayat/iyi algısının (*conception of good*) kendisini ifade edebilmesinin gerekliliği üzerine önemli bir bakış açısı ortaya koymuştur.⁴⁴ İki düşünürün sağ-sol tartışmaları neticesinde ortaya çıkan gerilimin üstesinden gelebilmek için ortaya koyduğu perspektif önemlidir. Birbiriyle rekabet eden farklı fikirlerin siyasal alana taşınması ve temsil kabiliyetine ulaşması beklentisi çoğu zaman iyi niyetli bir beklentinin ötesine gidemese de siyasi katılım konusunda farklı fikirlerin üretilmesi oldukça umut vericidir.

⁴¹ Acemoglu, Daron, and Robinson, James (2006), *Economic Origins of Dictatorship and Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴² Boix, Carles (2003), *Democracy and Redistribution* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴³ Putnam, Robert D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster).

⁴⁴ Mouffe C. (2009), *Demokratik Paradoks* (Ankara: Epos Yayınları); Laclau, E., and Mouffe C. (2014), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso).

Bütün bu tartışmalar siyasi katılım meselesini farklı bir ucundan yakalamaktadır. Fakat günümüzün demokrasilerinde genel olarak siyasi katılım meselesi resmi siyaset sınırları içerisinde partileşme ve oy kullanma gibi kurumsal süreçler etrafında şekillenmektedir. Kabaca halkın yöneticileri ve karar alma süreçlerini etkileyebilme süreci olarak değerlendiren çalışmaların ön plana çıktığı söylenebilir.⁴⁵ İlave olarak demokrasi tartışmaları içerisinde siyasi katılıma ilişkin üretilen soruların toplumlar arasında çeşitlilik gösterdiği de gözlemlenmektedir. Gelişmiş ve demokratik süreçlerin sağlıklı yürütülebildiği ülkelerde refah, şeffaflık ve gelir adaleti gibi sorunlar ön plana çıkabilirken az gelişmiş ve otoriter siyaset dinamiklerinin baskın olduğu ülkelerde ise seçimlerin adil ve düzenli olarak yapılması katılım tartışmaları içerisinde kendine yer bulabilmektedir. Bu ülkelerde siyaseten aktif olabilmek rejim elitlerinin muhalefet karşısında aldığı pozisyona bile bağlanabilmektedir. Hatta kimileri rejim elitlerinin alternatif aktörlerin varlık gösterebilmesi konusundaki tavırlarında ülkenin özellikle Batılı ülkelere yakın olmasının bile etkili olabildiğinden bahsetmektedir.⁴⁶

Siyasi katılım tartışmasının demokratik siyaset sınırlarına hapsedilmesi demokratik olmayan otoriter rejimlerde katılım tartışmalarını bir kısır döngüye soktuğu gözlemlenmektedir. Demokratik yönetimlerin prensipte halkın kendi kendini yönetmesi üzerinden tesis edilen şablonunun aksine otoriter rejimlerde toplumun belirli bir bölümü siyasal süreçler içerisinde yer alabilmektedir. Örneğin tek parti yönetimlerinde siyasi katılımın daha dar bir kesime hitap ettiğine dair önemli bulgular

⁴⁵ Huntington S. P., and Nelson J.M. (1976), *No Choice: Political Participation in Developing Countries* (London: Harvard University Press).

⁴⁶ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

vardır.⁴⁷ Genel kanı otoriter rejimlerin sosyal ve siyasi alanı kontrol ederek ve alternatif güç merkezlerini baskılayarak siyasi katılımı kontrol ettiği ve sınırlandığı yönündedir. Bu durumun ortaya çıkmasında iki önemli noktadan bahsedilebilir. İlk olarak, siyasi katılım ile demokrasi arasında simbiyotik bir ilişki kurulmaktadır. Bu durum pek çok klasikleşen siyaset bilimi eserinde de kendine yer bulmaktadır.⁴⁸ Bu eserlerde siyasi katılım kitlelerin kamusal alanı ve karar alma süreçlerini etkileyebilmek için gönüllü ve kolektif olarak hareket etmeleri üzerine şekillenmektedir. Bu durum siyasi katılımı demokrasinin temel unsuru haline getirmektedir. Seçimlere katılma, siyasi kampanyaları destekleme, adayları belirleme, talepte bulunma, protesto etme ve farklı toplumsal gruplarla beraber hareket etme gibi eylemler bu kapsamda verili olarak kabul edilmektedir.

İkinci nokta, siyasi katılım fikri demokratik olmayan rejimlerde rejim-muhalefet-toplum ilişkisini değerlendirmede kendisine sınırlı bir yer bulmaktadır. Bu rejimlerde organik bir katılım mekanizması söz konusu değildir. Siyasi katılım yönetici elitlerin uhdesine bırakılmaktadır. Özellikle otoriter rejimlerin siyasi katılımı belirli kanallar üzerinden yürütmesinin çeşitli gerekçeleri vardır. Rejimlerin özellikle resmi kanallar üzerinden katılımın önünü açması muhalefetin sıkıntılarını dile

⁴⁷ Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴⁸ Huntington, Samuel (1968), *Political Order in Changing Societies* (New Haven, CT: Yale University Press); Huntington, Samuel (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Oklahoma: University of Oklahoma Press); Dahl, Robert (1977), *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven, CT: Yale University Press); Schmitter, Philippe C., and O'Donnell, Guillermo (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press); Linz, Juan J. (2000), *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers); Linz, Juan J., and Stepan, Alfred (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press); Gandhi, Jennifer, and Przeworski, Adam (2007), "Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats", *Comparative Political Studies*, Vol.40, No.11, ss.1279-1301.

getirmelerine ve bunun karşısında yöneticilerin gerekli tedbirleri almalarına olanak sağlamaktadır.⁴⁹ Otoriter bir teşhis ve tedavi yöntemi görülmektedir. Böylelikle yönetici elitler muhalif kesimlerde radikal-ılımlı ayırımına gitme olanağını da elde etmektedir. Rejimler katılım mekanizmalarının çalıştırılması neticesinde dahil olma-ılımlılaştırma (*inclusion-moderation*) tartışmalarına paralel bir süreci de öngördüklerini söylemek mümkündür.⁵⁰ Buradaki beklenti resmi kanallar ve süreçler içerisine giren muhalif grupların rejimin meşruiyetini kabul etmesi ve rejim karşıtı pozisyonunu her halükârda yumuşatmasıdır. Bir başka ifadeyle muhaliflerin yeni davranış kalıpları içerisinde hareket etmesinin ideolojik değişimi de doğuracağı beklentisi okuyucuya iletilmektedir. Bu beklentiye Carrie R. Wickham⁵¹ gibi bazı yazarlar pürüzsüz bir dönüşüm olarak görürken Güneş Murat Tezcür gibi isimler ise daha karmaşık dönüşümlerden bahsetmektedir.⁵² Seçim süreçleri bu kapsamda oldukça kullanışlıdır. Seçime katılan partilerin organizasyon şemasını kamuya açması, adaylar belirlemesi ve seçim bildirgesi hazırlaması gibi kanuni zorunlulukların bu dönüşüme hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Mısır'da Mübarek rejimi sonrasındaki ilk seçimlere Nur Partisi'ni kurarak katılan Selefilerin seçim düzenlemelerine hızlıca uyum

⁴⁹ Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer (2009), "Elections under Authoritarianism", *Annual Review of Political Science*, Vol.12, ss.403-422.

⁵⁰ Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press); Tezcür, Güneş Murat (2010), *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation* (Texas: University of Texas Press); Wickham, Carrie Rosefsky (2004), "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

⁵¹ Wickham, Carrie Rosefsky (2004), "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

⁵² Tezcür, Güneş Murat (2010), *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation* (Texas: University of Texas Press); Tezcür'ün İran ve Türkiye üzerine karşılaştırmalı değerlendirmesi önemli bulgular ortaya koymaktadır. Tezcür'ün davranışsal değişimin ortaya çıkmasının otomatik olarak ideolojik bir farklılaşmaya yol açmayacağı yönündeki değerlendirmesi makul görünmektedir. Muhalif bir grubun resmi siyasetin bir parçası olarak hareket etmesi o grubun ideolojisini bir kenara koyduğu anlamına gelmemektedir.

göstermesi bahsi geçen öngörü kapsamında değerlendirilebilir.⁵³ Muhaliflerin dönüşümüne yönelik beklentiye rağmen rejimlerin siyasi ve kurumsal tedbirler alarak alternatif güç merkezlerinin ortaya çıkmasını engellediği de görülmektedir. Bu durum yöneticiler ve muhalifler arasında siyasi katılım noktasında karmaşık bir ilişkiye işaret etmektedir. Özetle bu rejimlerde organik bir siyasi katılım mekanizması söz konusu değildir. Siyasi katılım yönetici elitlerin kontrolü altında ortaya çıkan süreçlere karşılık gelmektedir.

Doğal olarak siyasi katılımı tartışırken demokratik siyasete dair değerlendirmeler demokratik olmayan rejimler açısından benzer bir üretkenlik göstermez. Hatta bu rejimlerde siyasi katılımın tanımlanması ve incelenmesinin oldukça zor olduğu bile söylenebilir.⁵⁴ Bunun ana nedeninin (daha önce belirtildiği gibi) siyasi katılım kavramının daha çok demokratik siyasetin analizinde kullanılmasıdır. Siyasi alanın görece belirsizlikten uzak olması ve karar alma süreçlerine etki edebilmek için farklı araçların varlığı (güvenli/şeffaf seçimler, işleyen parlamento, alternatif medya, sivil toplum kuruluşları, sendikalar, siyasi partiler vb.) ve kullanılabilmesi demokratik siyaset için gerekli olan asgari şartları sağlamaktadır. Fakat bu ön kabul bahsi geçen şartların sağlanamadığı siyasi coğrafyalarda siyasi katılımın gerçekleşmediği yönünde bir sonuca işaret etmektedir. Ancak siyasi katılım meselesinin sadece demokratikleşme süreçlerine indirgenmesi eksik bir

⁵³ Lacroix, Stephane, "Egypt's Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour", Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>

⁵⁴ Albrecht, Holger (2008), "The Nature of Political Participation", in eds. Lust-Okar, Ellen, and Zerhouni, Saloua, *Political Participation in the Middle East* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers), ss.15-33.

değerlendirmedir ve hatta bu değerlendirmenin yanıltıcı olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

İndirgemeci bakış açısının ürettiği önemli sonuçlardan biri siyasi katılımın demokratik olmayan otoriter rejimler açısından *sine qua non* olmamasıdır. Buna göre otoriter liderler kendi toplumları tarafından sorumlu tutulmak istemedikleri için siyasi katılımı kontrol eder ve sınırlandırır. Hangi aktörlerin siyasi olarak varlık göstereceği yönetici elitlerin değerlendirmeleri sonucunda belirlenir.⁵⁵ Yakın dönemde Arap Baharı'nın tüm olumlu itici gücüne rağmen Ortadoğu'da bu bakış açısını teyit eden çok sayıda örnek görülmektedir. Fakat tüm kötü örneklerle rağmen siyasi katılıma indirgemeci bir bakış toplumsal ve siyasi dinamiklerin göz ardı edilmesi manasına gelmektedir. Rejim tipi ne olursa olsun her yönetici siyasi katılımın sonuçlarıyla yüzleşmek ve hatta mücadele etmek zorundadır. Toplumların alternatif yöneticilere veya güç merkezlerine yönelmesi rejim tipinden bağımsız tüm iktidar sahipleri açısından arzu edilen bir durum olmaktan uzaktır. Hiçbir demokratik/otoriter yönetici seçimlerde başarısız olmayı ve iktidarını kaybetmeyi bir hedef olarak belirlemez. İktidarı sürekli olarak elde tutmak ve kontrol etmek bütün siyasi aktörler açısından temel hedeftir. Bu yönüyle (iktidarı elde tutma ve kontrol arzusu) otoriter ve demokratik sistemler birbirleriyle kesişmektedir. Fakat farklı rejim tiplerinin iktidarı kaybetme tehlikesiyle mücadele etme şekilleri birbirinden ayrılmaktadır. Gücün/iktidarın el değiştirmesi demokratik yönetimlerde öngörülebilir kurumsal süreçlerin sonunda gerçekleşirken demokratik olmayan siyaset açısından ise –pek çok örnekte olduğu gibi– devrim, iç savaş, askeri darbe ve dış tehdit (işgal) gibi yıkıcı

⁵⁵ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press).

süreçlerin sonunda gerçekleşmektedir. Siyaset bilimi öğrencileri açısından 2011’de başlayan yoğun halk gösterileri sonucunda Suriye, Yemen, Tunus ve Mısır’da yaşananların oldukça öğretici olduğu söylenebilir. Değişim ve katılım talepleri askeri darbe ve iç savaş gibi olumsuz sonuçlar üretmiştir. Hülasa yönetici elitler açısından – rejim tipinden bağımsız olarak– siyasi katılımın içerisinde potansiyel bir tehdit barındırdığı görülmektedir.

Özetle siyasi katılım her türlü rejim tipi içerisinde gerçekleşmektedir.⁵⁶ Demokratik olmayan yönetimlerde yöneticilerin siyasi katılımı kısıtlaması hatta tamamen yok sayması bile katılımın görülmediği manasına gelmez. Katılım farklı formlarda da olsa gerçekleşmektedir. Örneğin Ortadoğu’da siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları üzerinden yürütülen resmi kanalların aksine yöneticilerin sürekli baskısına maruz kalan gayriresmi alanlar da söz konusu tartışmaların bir parçası olmak zorundadır. Bunun temel sebebi kamusal alanın yöneticiler tarafından daraltılması ve muhalif grupların da kendilerine alternatif kanallar arayışına girmeleridir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi genelinde demokratik süreçlerin öngörüsünü aşan, karmaşık bir siyasi katılım meselesi ön plana çıkmaktadır. Örneğin Cezayir’de erkeklerin gündelik hayatta uzun sakal bırakması siyasi bir karşılık bulmuş ve belirli bir dönem devlete bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷ Bu tür bir davranış nadir görülen ve alışlagelmiş bir siyasi katılım örneği olmamakla beraber Cezayir’deki İslamcılar ve

⁵⁶ Dalton, Russell J. Dalton, and Klingemann, Hans-Dieter (2007), “Citizens and Political Behavior”, in eds. Dalton, Russell J. Dalton, and Klingemann, Hans-Dieter, *The Oxford Handbook of Political Behavior* (Oxford: Oxford University Press), ss.1-27; Albrecht, Holger (2008), “The Nature of Political Participation”, in eds. Lust-Okar, Ellen, and Zerhouni, Saloua, *Political Participation in the Middle East* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers), ss.15-33.

⁵⁷ Alhamad, Laila (2008), “Formal and Informal Venues of Engagement”, in eds. Lust-Okar, Ellen and Zerhouni, Saloua, *Political Participation in the Middle East* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers), s.35.

devlet yöneticileri açısından siyasi bir protesto manası taşıdığı bilinmektedir. Bu durum Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde siyasi, sosyal ve ekonomik alanların iç içe geçmesinin bir tezahürüdür. Siyasi katılımı ile ilgili temel nokta ise sergilenen davranışın ve tutumun siyasi alanda olup olmamasından çok yönetici düzeyinde etkili olup olmadığı yönünde şekillenmesidir. Katılım meselesini değerlendirirken davranışın bilinçli bir şekilde farklı alanların kesişiminde gerçekleşmesi göz önüne alınmalıdır.

Bahsi geçen tartışmalardan hareketle İslami hareketlerin devlet kurumlarına alternatif olarak sosyal hizmetler üzerinden çeşitli faaliyetler yürütmesi de devlet-toplum ilişkisi kapsamında kaçınılmaz olarak siyasi sonuçlar üretmektedir. Toplumun kendini kamusal alanda hangi kanallar ve formlar üzerinden ifade ettiği önemlidir. Sivil toplum kuruluşları, sosyal ağlar, cemaatler ve yerel meclisler bu kapsamda değerlendirilebilir. Bireylerin bahsi geçen kanallara ve araçlara katılmasının amacı çeşitlidir. Amaçlar bilgi paylaşımından sosyal, siyasi ve ekonomik meselelere dair fikir beyan etmeye hatta kamu kaynaklarından faydalanmaya kadar uzanabilmektedir. Alternatif kanallar üzerinden varlık göstermenin ve siyasi katılımın sınırlarının zorlanmasının somut veriler ışığında bir ölçme-değerlendirmeye tabi tutulmasının zorluğuna rağmen siyasi katılım meselesinin resmi/verili kanallar dışında da gerçekleştiği iddiasını desteklemek için farklı formların varlığını ortaya koymak gerekmektedir.

Bu kapsamda Ortadoğu özelinde pek çok örnek verilebilir. Janine Clark, Mısır, Ürdün ve Yemen'deki İslami toplumsal kurumları merkeze oturttuğu çalışmasında cami merkezli sağlık kliniklerinin bağımsız şekilde hareket etmesini, kendilerine gündem belirlemesini ve diğer İslami kuruluşlarla ilişki kurmasının siyasi açıdan

otoriter ve seküler devlet elitlerine karşı siyasi bir protesto boyutu taşıdığı sonucuna varmaktadır.⁵⁸ Clark'ın çıkarımı Ortadoğu'daki otoriter rejimler göz önüne alındığında makul bir değerlendirmedir. Bir toplumsal hareketin sağlık ve eğitim gibi alanlarda kendine ait kuruluşlarının olması ve kendi belirlediği gündemlerin peşinden gitmesi doğal olarak siyasi bir davranıştır. Bu kurumlar niyetleri açısından ilk bakışta siyasi olarak değerlendirilmese de ürettiği sonuçlar bakımından topluma ve yöneticilere çeşitli mesajlar vermektedir. Bu durum Ortadoğu'da otoriter siyasete ilgi gösterenler açısından oldukça öğreticidir. Clark'ın İslami hareketler üzerinden geliştirdiği iddiası son yıllarda farklı isimler tarafından da dikkate alınmaktadır. Quintan Wiktorowicz⁵⁹ ve Asef Bayat⁶⁰ gibi yazarlara göre siyasi katılım resmi alanın dışına taşarak görünürde siyasi olarak görülmeyen bir davranış bile siyasi bir anlam taşıyabilecektir. Özellikle Asef Bayat Ortadoğu'da insanların günlük yaşam aktivitelerinin pek çok sosyal ve siyasi dönüşüme önayak olduğunu belirtmektedir. Bayat “devrim” kavramını bile bu kapsam içerisine sokmaktadır.⁶¹ Kadın, çocuk ve fakir ayrımı yapmadan toplumun her kesiminin günlük yaşam içerisinde birbiriyle iletişimi toplumsal değişim sürecine bir şekilde katkıda bulunmaktadır. Buna göre Mısır ve Tunus'taki günlük yaşam pratikleri devrim fikrinin dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Bayat, Tunus'ta yirmi altı yaşındaki Muhammed Buazizi isimli seyyar satıcının 17 Aralık 2010'da bulunduğu şehirdeki belediyeyi protesto etmek için kendisini yakmasını ve eyleminin sonucunda ülkede

⁵⁸ Clark, Janine (2004), “Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen”, *Comparative Political Studies*, Vol.37, ss.941-968.

⁵⁹ Wiktorowicz, Quintan (2007), “Islamic Activism and Social Movement Theory: A New Direction for Research”, *Mediterranean Politics*, Vol.7, No.3, ss.187-211.

⁶⁰ Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları).

⁶¹ Bayat, Asef (2021), *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring* (London: Harvard University Press).

Zeynel Abidin Bin Ali'nin yirmi üç yıllık iktidarının sona ermesine neden olan yoğun halk gösterilerinin fitilini ateşlemesini bu kapsamda değerlendirmektedir.⁶² Böylelikle gündelik hayatın aksaklıkları ve sıkıntıları içerisinde sisteme yönelik şikayetlerin ve eleştirilerin kamusal alanda bir karşılık bulduğu söylenebilir. Asef Bayat'ın bakış açısı bir anlamda Charles Kurzman'ın 1979'da İran İslam Devrimi'ne yönelik değerlendirmesiyle paralellik göstermektedir. Kurzman İran'da Şah Pehlevi yönetimine karşı devrim fikrinin ortaya çıkmasında devrim fikrinin mümkün olduğu algısının herkes tarafından paylaşılmasının etkili olduğunu iddia etmektedir.⁶³

Genel olarak tüm bu bahsi geçen tartışmalar otoriter rejimlerde siyasi katılım meselesinin daha çok rejimlerin varlıklarını korumak için siyasal alanı baskılamaları yönünde şekillendiğini göstermektedir.⁶⁴ Genel kanı, otoriter liderler halk tarafından sorumlu tutulmak istemedikleri için kendi kontrolleri dışında siyasi bir aktiviteye izin vermediği yönündedir. Bir anlamda bu durum böl ve yönet stratejisinin tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu değerlendirme siyasal katılım meselesini otoriter rejimi tehdit eden ve demokratikleşme süreçlerini başlatan dar bir kavramsal alana hapsetmektedir. Özellikle karşılaştırmalı siyaset çalışmalarında yakın döneme kadar sıklıkla tartışılan

⁶² Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları).

⁶³ Kurzman, Charles (2004), *The Unthinkable Revolution in Iran* (London: Harvard University Press).

⁶⁴ Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press); Brownlee, Jason (2007), *Authoritarianism in an Age of Democratization* (Cambridge: Cambridge University Press); Gandhi, Jennifer, and Lust-Okar, Ellen (2009), "Elections Under Authoritarianism", *Annual Review of Political Science*, Vol.12, No.1, ss.403-422; Blaydes, Lisa (2011), *Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press); Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), "Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening'", *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653; Svobik, Milan W. (2012), *Politics of Authoritarian Rule* (Cambridge: Cambridge University Press); Boix, Carles, and Svobik, Milan W. (2013), "The Foundations of Limited Authoritarian Government: Institutions, Commitment, and Power-Sharing in Dictatorships", *The Journal of Politics*, Vol.75, No.2, ss.300-316.

demokratik geçiş teorilerinde bu durumu sıklıkla g r mek mümkündür.⁶⁵ Bütün eksik yönlerine rağmen geçiş teorilerinde kabaca yönetici elitler arasındaki bölünmenin demokratikleşme sürecinin ana dinamiğini oluşturduğu düşünülmektedir. Thomas Carothers elitler arasındaki bölünmenin bir gri alan olarak değerlendirilmesini eleştirerek geçiş teorilerinin sınırlılığına işaret etmektedir.⁶⁶ Bir ülkenin katı bir yönetimden ayrılmasını otomatik olarak demokratik bir yola girdiği şeklinde yorumlamak aceleci bir değerlendirme olacaktır.

Peki siyasal katılımı bahsi geçen dar kavramsal alanın dışına taşımak mümkün müdür? Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir. Otoriter rejimlerin doğası gereği alternatif aktörlere alan amaktaki direnci siyasal katılımın var olmadığı anlamına gelmez ve bunun önünü tıkamaz. Aksine rejim tipi ne olursa olsun bütün siyasal sistemler siyasal katılım meselesiyle yüzleşmektedir. Siyasal katılımın doğası “otorite” kavramıyla yakın ilişki içerisindedir. Bir toplumda siyasal elitlerin siyasal katılımı yaklaşımı siyasal katılımın doğasını belirleyen en önemli faktördür.⁶⁷ Fakat siyasal elitler üzerinden bir değerlendirme siyasal katılımı hükümetin karar alma sürecini etkileme çabası içerisine hapsedmektedir. Bu bakış açısına göre bireysel tutumların ve davranışların siyasal katılım tanımı içerisinde değerlendirilmesi zorlaşır. Seçimlerde oy kullanma, bir siyasal örgütün veya bir protestonun bir parçası olma durumu tanım içerisinde kendine yer bulur. Başka bir ifadeyle elit merkezli değerlendirmeler kolektif eylemler üzerinden yeni iddialar ortaya atabilme kapasitesine işaret eder. Fakat

⁶⁵ Carothers, Thomas (2002), “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol.13, No.1, ss.5-21; O’Donnell, Guillermo (2002), “Debating the Transition Paradigm: In Partial Defense of an Evanescent ‘Paradigm’”, *Journal of Democracy*, Vol.13, No.3, ss.6-12.

⁶⁶ Carothers, Thomas (2002), “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol.13, No.1, ss.5-21.

⁶⁷ Huntington S. P., and Nelson J. M. (1976), *No Choice: Political Participation in Developing Countries* (London: Harvard University Press), s.28.

Ortadoğu özelinde kolektif eylemler reaktif bir yapı arz eder. Mevcut siyasi rejim ve dış güçler üzerinden üretilen algılara bir tepki söz konusudur. Farklı rejim tipleri yöneticilerin tavırlarını, siyasi katılım kanallarını, formlarını ve katılımın ürettiği sonuçları farklı şekilde etkilemektedir. Bu bağlamda otoriter siyasette sorulması gereken siyasi katılımın varlığı değil hangi kanallar aracılığıyla ortaya çıktığı yönünde olmalıdır.

Siyasi katılım eyleminin niteliği aynı şartlar altında bile birbirinden ayrılan davranışlar üretebilmektedir. Örneğin sendikalar üzerinden bir tavır alma devlet-toplum ilişkisinde rol dağılımının bir sonucudur. Ülkelerin sendika sistemlerinin farklılıkları ve sendikalara verilen roller siyasi katılım açısından farklı sonuçlar üretmektedir. Örneğin Mısır'da sendikaların devletle ilişkisi ile Fas'taki durum birbirinden farklıdır. Mısır'da sendikalar üzerinde devlet aygıtının yoğun bir kontrolü varken Fas'ta ise sendikalar daha çok siyasi partilerle dirsek teması içerisinde. Bu farklılık Tunus ve Cezayir gibi diğer bölge ülkelerinde de kendini göstermektedir.⁶⁸

Diğer önemli bir nokta hangi eylemin siyasi bir eylem olarak değerlendirileceği yönündedir. Bir eylemi bir toplumda siyasi yapan şey başka bir toplumda siyasi bir eylem olarak değerlendirilmeyebilir. Aynı zamanda bir eylem belirli bir zaman diliminde siyasi olarak değerlendirilebilirken farklı bir zamanda ise siyasi olmaktan uzak olarak görülebilir. Fakat Ortadoğu'daki otoriter siyasetin dinamikleri göz önüne alındığında kavramsal bir genişleme (*conceptual stretching*) tutarlı bir değerlendirmenin önüne geçebilir. Bu yüzden herhangi bir eylemin siyasi sonuçlar

⁶⁸ Alexander, Christopher (2000), "Opportunities, Organizations and Ideas: Islamists and Workers in Tunisia and Algeria", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.32, ss.465-490.

üretebileceği iddiası yerine hükümetin kararlarına etki etme kapasitesi ön plana çıkarılmalıdır.

Otoriter rejimler vatandaşlarının siyasete katılımları noktasında birbirinden ayrılmaktadır. Bazı rejimlerde kitleler siyasi süreçler içerisinde oldukça mobilize olarak hareket edebilmektedir. Bu rejimlerde siyasi organizasyonlara katılım ve seçimlere yoğun ilgi önemli veriler sağlamaktadır. Bazı rejimlerde ise siyasi ilgisizlik (*apathy*) bir norm olarak kabul edilmektedir. Seçimlere katılımın düşük olmasının yanında kitlelerin ideolojik olarak pozisyon almasının pratik bir karşılığı yoktur. Açıkçası pek çok otoriter rejimde siyasi ilgisizliğin cesaretlendirildiği bile söylenebilir.⁶⁹ Bu tip yönetimler halktan pasif bir siyasi tavır üretmesini bekler. Son yıllarda bu iki ayrımın yanında hem rejimlerin varlıklarını güvence altına aldığı hem de vatandaşların siyasi katılım araçlarına sahip olabildiği rejim tipleri ortaya çıkmıştır. Yeni tartışmalar beraberinde çok sayıda kavramsal yeniliği de beraberinde getirmiştir.⁷⁰ *Melez rejim*,⁷¹ *rekabetçi otoriterlik*⁷² ve *seçimli otoriterlik*⁷³ gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Bu kavramlar çerçevesindeki tartışmalarının ön plana çıkmasında özellikle üçüncü dalga demokratikleşme sürecinin son dönemlerinde demokratik ve otoriter rejimlerin tipik özelliklerini aynı bünyede barındıran yönetimlerin sayısının artması etkili olmuştur.

⁶⁹ Linz, Juan J. (2000), *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers).

⁷⁰ Collier, David, and Levitsky, Steve (1997), "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research", *World Politics*, Vol.49, No.3, ss.430-451.

⁷¹ Diamond, Larry (2002), "Elections without Democracy Thinking about Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, Vol.13, No.2, ss.21-35.

⁷² Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁷³ Schedler, Andreas (2006), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers).

Bu tip rejimlerin karmaşık yapısı rejim tipleri arasındaki sınırları net olmaktan uzaklaştırmaktadır. Teorik tartışmaların siyasi gerçekler ile ideal kavramsal tanımların arasına sıkışması pek çok rejimi sınıflandırmayı zorlaştırmaktadır. Örneğin Andreas Schedler demokrasi ile seçimli otoriter rejim arasındaki farkı seçimlerin adilliği ve kapsayıcılığı üzerinden değerlendirmektedir.⁷⁴ Fakat bu değerlendirme beraberinde haklı olarak adil ve kapsayıcı seçimin içeriğinin ne olduğu sorusunu getirmektedir.⁷⁵ Schedler bu soruya seçim süreçlerine siyasi partilerin katılabilmeleri, aday gösterebilmeleri ve propaganda süreçlerini yürütebilmelerinin gerekli olduğu yönünde görüş bildirerek cevap vermektedir. Schedler'in makul cevabına rağmen siyasi katılım meselesinin dar bir alana sıkıştığını belirtmek mümkündür. Bu tip bir kavramsallaştırma siyasal katılımı resmi kurumlar ve seçim süreçleri içerisine hapsetmektedir. Fakat demokratik rejimlerin siyasi katılım meselesini verili olarak değerlendirmesinin aksine otoriter rejimlerin doğası gereği siyasi katılım meselesi ülkelerin siyasi dinamikleri göz önüne alındığında ideal tanımın dışına taşmaktadır. Otoriter rejimlerde siyasi katılım meselesi daha geniş bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

2.3. Siyasi Katılım ve İslami Hareketler

İslamcı aktörlerin uzun yıllardır demokratik süreçlerle olan ilişkileri dini sistem inşası ve şiddet kullanımından öte daha fazla şey anlatmaktadır. Fas, Cezayir, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Bahreyn ve Yemen'de İslamcı partilerin ve İslami hareketlerin demokratik süreçlere katılımları, kurumsal siyasi şartlar altında kendilerini yeniden

⁷⁴ A.g.e.

⁷⁵ Elklit, Jørgen, and Svensson, Palle (1997), "The Rise of Election Monitoring: What Makes Elections Free and Fair?", *Journal of Democracy*, Vol.8, No.3, ss. 32-46.

organize etmeleri ve kendi iç mekanizmalarında demokratik tutum sergilemeleri bu manada anlamlıdır. Silahlı kanadının varlığına rağmen Lübnan’da Hizbullah, Filistin’de Hamas ve Irak’ta Fetih de bu kapsamda değerlendirilebilir. Batı’nın korkusunun aksine Arap Baharı ile beraber İslami hareketler ve partiler demokratik siyasetin parçası olacaklarını ilan etmiştir. Örneğin Raşid Gannuşi’nin sürgünden ülkesine dönmesi ve demokrasiye bağlı kalacağını açıklaması demokrasinin kasabada oynanacak tek oyun olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Bu kapsamda Gannuşi, Nahda içerisinde kültürel ve dini aktivitelerin yerine sadece siyasete odaklanacağını belirtmiştir.⁷⁶ Gannuşi bir anlamda İslamcı etiketini bir kenara bırakarak din-sekülerlik üzerinden üretilen çatışmanın son bulması gerektiğini söylemiştir.

Ortadoğu’da İslami hareketlere yönelik dillendirilen ve çoğunlukla Batı dünyasında karşılık bulan demokrasi endişesinin yanında bölge yönetimlerinin demokrasiyle ilişkisi daha derinlikli bir değerlendirmeye muhtaçtır. Rejimlerin sıklıkla demokratik süreçlere ve toplumun taleplerine atıf yaparak attıkları kontrollü adımlar onları demokratik yapmamaktadır. Aksine atılan adımların muhalif gruplar üzerindeki baskıyı attırdığı ve tüm muhalefet açısından sistemin tıkanıdığı bile söylenebilir. Demokratik talepler ve yoğun toplumsal mobilizasyon karşısında –Mısır’da olduğu gibi– askeri darbe her zaman bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Darbenin yanında çeşitli kurumsal tedbirlerle de demokratik süreçler tıkanabilmektedir. Fas’ta 2016 genel seçimlerinin ardından Kral VI. Muhammed’in hükümet kurma sürecini yavaşlatması ve Temmuz 2021’de Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said’in ülkenin sosyal ve ekonomik şartlarını gerekçe göstererek Başbakan Hişam Meşişi’yi görevden alması

⁷⁶ Rached Ghannouchi, “From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia”, *Foreign Affairs*, 19 August 2016, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>

ve Meclisin tüm yetkilerini dondurması demokratik süreçlerin oldukça kırılgan bir yapıya sahip olduğunu bir kez daha göstermiştir.⁷⁷

Sonuç olarak İslami aktörlerin demokratik normlara ve süreçlere bağlılığı meselesinin yanında bölge rejimlerinin demokrasi fikrine nasıl yaklaştıkları da önem arz etmektedir. Yakın dönemdeki gelişmeler İslami hareketlerin yerel ve uluslararası baskılara rağmen demokratik süreçlere hızlıca adapte olabildiğini göstermektedir. Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan iyimser havada İslami hareketler resmi siyaset kanalları içerisinde hareket edebildiklerini göstermiştir. Hatta onların net siyasi pozisyonlar aldıkları bile söylenebilir. Fakat bölge rejimlerinin alternatif aktörlere karşı tepkisi genel anlamda şiddetli olmuştur. Suriye ve Yemen’de devam eden iç çatışmalar bu duruma örnek gösterilebilir. Alternatif güç merkezleri üzerinde baskılar halen devam etmektedir. Maalesef devam eden şiddet ve çatışma ortamı bu durumun yakın gelecekte de canlı kalacağına işaret etmektedir.

Bahsi geçen değerlendirmeler Ortadoğu ve Kuzey Afrika siyasetinin belli başlı konular üzerinden inşa edildiğini göstermektedir. Otoriterliğin sürekliliği ve bölgenin demokrasiye direnci gibi konular ön plana çıkmaktadır. Özellikle 2000’lerin başından itibaren bölgeye yönelik karşılaştırmalı otoriterlik çalışmalarının çoğalması bu durumun arkasındaki başlıca nedendir.⁷⁸ Fakat Arap Baharı döneminin bölge siyaseti açısından bir kırılmayı tetiklediği söylenebilir. Bölgedeki kırılmayı nasıl ıskalandığını itiraf eden çalışmaların yanında bu dönemi demokratik geçiş teorileri içerisinde yeni bir sayfa olarak gören çalışmalar ön plana çıkmıştır. Özellikle İslami hareketlerin

⁷⁷ “Tunus’ta Siyasi Kriz: Başbakan Görevden Alındı, Meclisin Yetkileri Donduruldu”, NTV, 26 Temmuz 2021, <https://www.ntv.com.tr/dunya/tunusta-basbakan-gorevden-alindi,cN5y3GkYjU6dR-PCjcplAQ>

⁷⁸ Pepinsky, Thomas (2014), “The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism”, *British Journal of Political Science*, Vol.44, No.3, ss.631-653.

partileşerek resmi siyasete katılmaları bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir etkidir. Böylelikle bölgede demokratik yönetimlerin olmamasının açıklanmasında başvurulmuş siyasi kültür, ordunun rolü ve devletin ekonomiyi kontrol etmesi gibi kavramlar yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. F. Gregory Gause III özellikle ordu üzerine yapılan değerlendirmelerde Batı'daki Ortadoğu çalışmalarının neden Arap Baharı'nı ıskaladığını gözler önüne sermektedir.⁷⁹ Çok sayıda siyasi gözlemcinin öngördüğünün aksine Tunus, Mısır ve Suriye örneklerinde ordu birbirinden farklı davranışlar üretmiştir.⁸⁰ Bölgedeki orduların gösterilere müdahalesi bir tercih meselesine dönüşmüştür. Tunus ve Mısır'da ordu güçleri göstericilere karşı silah kullanmaktan uzak durmuştur. Orduların bu geri duruşları iktidar değişimlerine zemin hazırlamıştır. Suriye'de ise ordunun sivil göstericilere karşı ilk günden itibaren silah kullanması uzun yıllar sürecektir iç savaşın kapılarını aralamıştır. Suriye'de yaşananlar demokrasi adına pek çok iyimser değerlendirmeyi boşa çıkarmıştır.

Bu süreçte erken de olsa yeni bir Ortadoğu siyaseti ortaya çıktığını iddia eden çalışmalar görülmektedir.⁸¹ Yeni bir siyaset dinamiğini rejimlerin karşısına demokratik taleplerini yüksek sesle dile getiren aktörlerin ortaya çıkışı şekillendirmektir. Asef Bayat bu süreci insanların gündelik hayat pratikleriyle anlamlı değişimler oluşturabildiği tezi üzerinden değerlendirmektedir.⁸² Bayat, yıllardır

⁷⁹ Gause III, F. Gregory (2011), "Why Middle East Studies Missed the Arab Spring", *Foreign Affairs*, Vol.90, No.4, ss.81-90.

⁸⁰ Barany, Zoltan (2011), "Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military", *The Journal of Democracy*, Vol.22, No.4, ss.24-35; Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149.

⁸¹ Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları); Bayat, Asef (2017), *Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring* (California: Stanford University Press).

⁸² Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları).

Ortadoğu’da rejimlerin politikalarına karşı insanların şikâyet ettiğini kabul ederken 2011’de Tunus’ta yirmi altı yaşındaki seyyar satıcı Muhammed Buazizi’nin belediye görevlisinden tokat yedikten sonra uğradığı muameleyi protesto etmek için Sidi Bouzid kenti belediye binası önünde kendini yakmasını bütün bölgeyi saran değişim ateşinin fitili olarak değerlendirmektedir. Böylelikle gündelik hayatın aksaklıkları ve sıkıntıları içerisinde sisteme yönelik eleştirilerin bir karşılık bulduğu söylenebilir. Yine Bayat’a göre Tunus ve Mısır’daki gündelik yaşam devrim pratiklerinin dönüşmesine de neden olmuştur.⁸³ Bu süreçte demokratikleşme beklentileri içerisinde farklı İslami hareketler parti kurarak resmi birer aktör haline gelmiştir. Mısır’da Müslüman Kardeşler’in Özgürlük ve Adalet Partisi ile Selefilerin Nur Partisi ve Tunus’ta Raşid Gannuşi liderliğinde resmileşen Nahda Hareketi öne çıkan örneklerdir. Yine bu dönemde uzun yıllar otoriter rejimler tarafından baskılanan ve zaman zaman şiddete maruz kalan İslamcı partiler (Fas’ta PJD gibi) demokratik yollarla yönetimi ele alma şansı yakalamıştır. Ancak değişim beklentisine temkinle yaklaşan, geçiş döneminin belirsizlikleri içerisinde siyasi katılımından uzak duran ve toplumsal hareket olarak var olmayı tercih eden gruplar da görülmektedir.⁸⁴ Fas’ta Adalet ve İhsan Hareketi bu anlamda akla gelen ilk örneklerden biridir.

Ortadoğu’da Arap Baharı ile ortaya çıkan demokratik dönüşüm beklentisi İslami hareketlerin kamusal alanda daha fazla ön plana çıkmalarına zemin

⁸³ Bayat, Asef (2021), *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring* (London: Harvard University Press).

⁸⁴ Cavatorta, Francesco (2007), “Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan”, *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Pruzan-Jorgensen, Julie E. (2010), “The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses”, DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf; Yükleven, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), “Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco”, *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153.

hazırlamıştır. Uzun yıllardır farklı alanlarda varlık gösteren gruplar baskı ve şiddet hafızasına rağmen siyasi taleplerini daha yüksek sesle dile getirme cesaretini göstermiştir. Bir başka ifadeyle otoriter yönetimler karşısında muhalifler açısından yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda İslami hareketlerin parti kurmasının Ortadoğu siyaseti açısından yeni bir dönemin habercisi olduğu yaklaşımı makul bir değerlendirmedir.⁸⁵ Yıllarca süren baskı ve dışlamanın ardından İslamcı partilerin yükselmesi oldukça ilgi çekicidir. Fakat akademik dünyanın ilgisine rağmen siyaset bilimi literatürü içerisinde İslamcı partilerin nereye oturduğu noktasında net bir resimden bahsetmek zordur. Literatür içerisinde gri bir alandan söz edilebilir. Örneğin sağ-sol pratiği içerisinde bu tip partiler nereye oturur? Ailenin önemi ve muhafazakâr yaşam tarzı gibi konularda sağa yaklaşan İslamcı partiler gelir adaletsizliği ve eşitlik gibi konularda ise sola yakın durmaktadır. Bu tip partileri oy peşinde koşan partiler olarak tanımlamak da eksiktir. Hatta İslamcı partilerin seçimlerde nadiren başarılı oldukları bile söylenebilir.⁸⁶ Bu gri alanın varlığı İslamcı partilerin diğer partilerden tamamen ayrıldığı anlamına da gelmez. Parti organizasyonu, propaganda ve seçmene hitap etme gibi çok sayıda ortak yönleri vardır. Demokratik siyasetin gerekliliklerini yerine getirme çabasında oldukları görülür. Son tahlilde ortak yönlerine rağmen

⁸⁵ Arap Baharı öncesi Mısır'da Vasat Partisi, Ürdün'de İslami Hareket Partisi ve Lübnan'da Hizbullah önemli tecrübelerdir. Fakat Arap Baharı ile Müslüman Kardeşler'in parti kurması bütün bölgeyi etkileyen bir gelişmedir. Benzer şekilde Mısır'da Selefilerin Nur Partisi çatısı altında siyasete girmeleri de bu anlamda değerlendirilebilir. Bkz. Anani, Khalil (2012), "Islamist Parties Post-Arab Spring", *Mediterranean Politics*, Vol.17, No.3, ss.466-472; Moghadam, M. Valentine (2013), "What is Democracy? Promises and Perils of the Arab Spring", *Current Sociology*, Vol.61, No.4, ss.393-408.

⁸⁶ Kurzman, Charles, and Naqvi, Ijlal (2010), "Do Muslim Vote Islamic?", *Journal of Democracy*, Vol.21, No.2, ss.50-64; Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Kurzman, Charles, and Türkoğlu, Didem (2015), "After the Arab Spring: Do Muslims Vote Islamic Now?", *Journal of Democracy*, Vol.26, No.4, ss.100-109.

İslamcı partileri diğer partilerden ayıran ve İslami etiketi kazandıran ayırt edici özellikleri de bulunur.⁸⁷

İdeolojik açıdan İslamcı partiler kamusal alanda İslam'ın yeri noktasında benzer bir tavır almaktadır. İslam, sosyal ve siyasal açıdan merkezi konuma sahiptir. Dini değerler üzerinden muhafazakâr bir pozisyon inşa edilmektedir. Toplumda İslami değerlerin ağır basması yönünde bir çaba vardır. Batı karşıtlığı, Filistin meselesi, dini eğitim ve ahlak üzerine vurgu onları diğer partilerden ayırmaktadır. Kurumsal açıdan ise dini kurumlar (cami, medrese, yardım kurumları, İslami medya ve ulema) ile kurdukları resmi veya gayriresmi ilişkilerden faydalanırlar. Toplumla kurdukları ilişkiler İslamcı partilere diğer partilere nazaran daha fazla alan açabilmektedir. Bazı örneklerde İslamcı partiler toplumsal hareketlerden beslenir. Mısır'da Özgürlük ve Adalet Partisi, Lübnan'da Hizbullah, Filistin'de Hamas ve Fas'ta PJD bu kapsamda değerlendirilebilir. Parti ve hareket aynı toplumsal taban üzerinden beslenir. Hareket ve parti arasında simbiyotik bir ilişkiden söz edilebilir.⁸⁸ Bu durum onlara sosyal ve siyasal gelişmeler karşısında esneklik sağlamaktadır. Fakat hareket-parti birlikteliği siyasal aktiviteler ile diğer tür aktiviteler arasında sınır çekmeyi zorlaştırır. Özellikle rejim baskısının arttığı ve siyasal kutuplaşmanın arttığı ortamlarda bu durum daha da keskinleştirmektedir.

⁸⁷ Hamid, Shadi (2014), *Temptations of Power: Islamists and Illiberal Democracy in a New Middle East* (Oxford: Oxford University Press); Hamid, Shadi, and McCants, William (2017), *Rethinking Political Islam* (Oxford: Oxford University Press); Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Ottaway, Marina, and Hamzawy, Amr (2008), "Islamists in Politics: The Dynamics of Participation", Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2008/12/11/islamists-in-politics-dynamics-of-participation-pub-22540>; Sadowski, Yahya (2006), "Political Islam: Asking the Wrong Questions?", *Annual Review of Political Science*, Vol.9, ss.215-240.

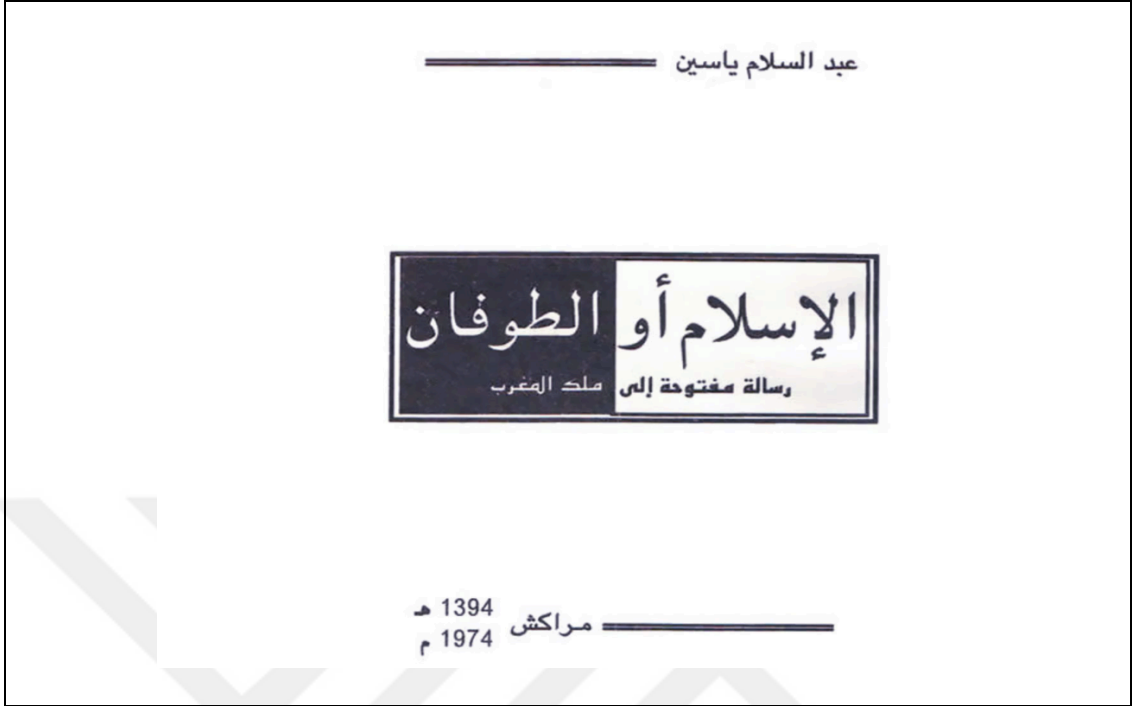
⁸⁸ Kitschelt, Herber (2006), "Movement Parties", in *Handbook of Party Politics*, Katz, Richard, and Crotty, William (eds.) (London: Sage Publication).

Dini ve siyasi kanatları birbirinden ayırmak İslami hareketlere ve partilere bir konfor alanı sağlasa da belirli maliyetler de üretmektedir. Partinin hareketin tabanından uzaklaşma ihtimali en ağır maliyetlerden başında gelmektedir. Siyasetin çarkları içerisinde hareket etmek özellikle resmi siyasetten uzak duran İslami hareketlere yönelik eğilimi artırabilir. Fas'ta buna benzer bir durumdan bahsetmek mümkündür. PJD'nin dini kanadı TIH ile Adalet ve İhsan Hareketi rekabet halindedir. PJD açısından dini kanada fazla yaslanma kendi içerisinde muhafazakâr kesimi tutma ihtimalini artırırken siyasal alanda tanınırlığına yatırım yaptığı takdirde ise farklı bir senaryo ile yüzleşme ihtimali ortaya çıkmaktadır. Siyasal alana yatırım rejimin meşruiyetini tanıma, kooptasyon ve farklı ideolojilerin varlığını kabul etme manasına da gelmektedir. Francesco Cavatorta Fas'ta Adalet ve İhsan Hareketi lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in resmi siyasetten uzak durmasının sebeplerinden birini Fas kralını müminlerin emiri olarak meşrulaştırmak istememesine bağlamaktadır.⁸⁹ Şeyh Yasin'in yazılarına ve konuşmalarına bakıldığında bu bakışın varlığından söz etmek mümkündür. Şeyh Yasin, Kral II. Hasan'a 1974'te yazdığı "İslam ya da Tufan" başlıklı 114 sayfalık mektubunda onu diktatör olmak, kendi çıkarını ve servetini düşünmek ile suçlamıştır.⁹⁰ Ayrıca mektupta kralın dini rolüne yönelik ciddi eleştiriler de görülmektedir.⁹¹

⁸⁹ Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397.

⁹⁰ Çeviri yazara aittir: Abdüsselam Yasin: İslam ya da Tufan, Fas Kralına Açık Mektup <https://siraj.net/assets/books/pdf/28.pdf>

⁹¹ Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153, <https://yassine.net/biography/wp-content/uploads/1974/01/الاسلام-أو-الطوفان.jpg>

Resim 1: Şeyh Abdüsselam Yasin'in Kral II. Hasan'a gönderdiği Mektubun Kapağı⁹²

Şeyh Yasin, kralın kutsallaştırılması meselesini yakın dönemde kızı Nadia Yasin de paylaşmıştır. Nadia Yasin'e göre İslami bir yönetim kurulmadığı müddetçe herhangi bir yöneticiye kutsallık atfetmek yanlıştır.⁹³ Bunlar bazı hareketler için geçilmemesi gereken kırmızı çizgilerdir. Arap Baharı döneminde birçok örnek bu durumu teyit etmektedir. Hareket liderleri ile parti yöneticileri zaman zaman karşı karşıya gelseler de ortaya çıkan ilişkiyi tek taraflı değerlendirmek eksik kalacaktır. Sonuç olarak İslamcı partilerin neyi hedeflediği meselesinin çoğu zaman gri bir alana tekabül etmesi ve rejimle olan gerilimli ilişkileri onları klasik bir siyasi parti algısının ve mekanizmasının ötesine taşımaktadır.⁹⁴

⁹² <https://yassine.net/biography/wp-content/uploads/1974/01/الإسلام-أو-الطوفان.jpg>

⁹³ McEneaney, Kyle (2008), "Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group", Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/sada/20813>

⁹⁴ Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press).

İslamcı partilerin ortaya çıkışını açıklarken başvurulan kavramlardan biri “sekülerleşme” kavramıdır. Fakat İslamcı partileri salt sekülerleşme süreçlerinin karşısında ortaya çıkan aktörler olarak görmek sorunludur. Türkiye gibi seküler ülkelerin yanında Ürdün gibi İslam hukukundan faydalanan ülkelerde de İslamcı partiler ortaya çıkabilmektedir. Fas gibi peygamber soyundan gelen ve müminlerin emiri olarak görülen kralın ülkesinde bile İslamcı parti kurulabilmektedir.⁹⁵

Benzer şekilde Vali Nasr gibi gözlemciler İslamcı partilerin ortaya çıkışını yükselen bir orta sınıfa atfetmektedir.⁹⁶ Yükselen orta sınıf argümanına Türkiye gibi ülkeler örnek gösterilirken diğer bölge ülkeleri açısından resim net değildir. Orta sınıfın otoriter rejim karşısında taleplerini ifade etmek için alternatif kanallar aradığını kabul etmekle beraber bu sınıfın kendini İslamcı partiler üzerinden gerçekleştirdiğini söylemek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Sonuç olarak İslamcı partilerin yükselen bir orta sınıfın baskısı sonucu ortaya çıktığı iddiasına karşılık bu sınıfın taleplerini İslam kimliği üzerinden yeniden şekillendirdiği tespiti daha makul görünmektedir.

İslamcı partiler rejim tipinden bağımsız olarak demokratik ve otoriter sistemler içerisinde ortaya çıkabilmektedir. Endonezya’dan Fas’a farklı birçok ülke tecrübeleri bu durumu teyit etmektedir. Fakat demokratik sistem içerisinde ortaya çıkan partiler ile otoriter yönetim altında uzun yıllar baskılanan ve zaman zaman şiddete maruz kalan partiler arasında kaçınılmaz olarak farklılıklar vardır. Demokratik siyaset içerisinde İslamcı partiler hükümet etme imkânı yakalarken otoriter yönetimlerde bu mümkün

⁹⁵ Eickelman, Dale F., and Piscatori, James (1996), *Muslim Politics* (Princeton and Oxford: Princeton University Press); Pruzan-Jorgensen (2010), “The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses”, DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf

⁹⁶ Nasr, Vali (2009), *Forces of Fortune: The Rise of the New Muslim Middle Class and What It will Mean for Our World* (New York: Free Press).

olsa bile rejim her zaman son sözü söylemektedir. 2011 sonrasında otoriter rejimlerin uygulamaları bu durumu teyit etmektedir.⁹⁷ İslamcı bir parti parlamentoda çoğunluğu sağlasa bile otoriter yöneticiler son kararı vermektedir. Fas'ta 2016 seçimlerinde PJD'nin 395 sandalyeli Parlamentoda çoğunluğu kazanmasına rağmen Kral VI. Muhammed'in hükümet kurma sürecini tıkaması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁹⁸

Türkiye'de Millî Görüş Hareketi içerisinde çıkan partiler Ortadoğu coğrafyasında demokratik siyasetin önde gelen örnekleridir. 1996'da Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi'nin hükümetin en büyük ortağı olması bölgedeki diğer partiler için önemli bir emsaldir. Türkiye gibi seküler bir ülkede İslami gelenekten gelen bir parti demokratik seçimlerle hükümet kurma fırsatını yakalamıştır.⁹⁹ Fakat 1997'de postmodern darbe olarak adlandırılan süreç sonrasında Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış ve yöneticilerinin siyaset yapması yasaklanmıştır. Bu karar sonrasında yasaklı olmayan parti yöneticileri ve üyeleri Fazilet Partisi'ni kurarak Millî Görüş geleneğini devam ettirmiştir.¹⁰⁰ Takip eden süreçte Anayasa Mahkemesi benzer gerekçelerle Fazilet Partisi'ni de kapatmasının ardından Millî Görüş içerisinde kendini gösteren gelenekçiler ve yenilikçiler ayrımı Saadet Partisi ve Adalet Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) kurulmasına uzanan bir süreci başlatmıştır. Yenilikçi kesim 14 Ağustos 2001'de Recep

⁹⁷ Hamid, Shadi, and McCants, William (2017), *Rethinking Political Islam* (Oxford: Oxford University Press).

⁹⁸ Ahmed Amraoui, "Morocco's Islamic PJD Party Wins Parliamentary Polls", Aljazeera, 8 Ekim 2016, <https://www.aljazeera.com/news/2016/10/8/morocco-is-lamic-pjd-party-wins-parliamentary-polls>

⁹⁹ Yavuz, Hakan (1997), "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics*, Vol.30, No.1, ss.63-82.

¹⁰⁰ Dağı, İhsan (1998), *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği* (İstanbul: İmge Yayınları).

Tayyip Erdoğan liderliğinde AK Parti'yi kurmuştur. Ülke demokrasisinin tüm problemlerine rağmen 2002'den günümüze AK Parti girdiği genel seçimlerde başarılı olarak iktidarını aralıksız sürdürmektedir.

İslamcı partiler açısından diğer önemli bir demokratik tecrübe Cezayir'deki İslami Kurtuluş Cephesi (Front Islamic Salvation, FIS) tecrübesidir.¹⁰¹ FIS tecrübesini Türkiye'den ayıran en temel özellik AK Parti'nin kurulduğu ve seçimlere katıldığı dönemde bütün arızalarına rağmen ülkede işleyen bir demokratik sistemin mevcut olmasıdır. Türkiye ülke olarak siyaset biliminin “minimalist demokrasi” tanımlamasını uzun yıllardır karşılamaktadır. Cezayir'de ise daha çok demokratik geçiş sürecinden bahsetmek mümkündür.¹⁰² 1990'ların uluslararası sisteminin değişim rüzgârı içerisinde Cezayir'de demokratik beklentilerin varlığına rağmen FIS'ın 1990'daki yerel seçimlerdeki başarısı rejim yöneticilerini korkutmuş ve geçiş dönemi askeri darbeye son bulmuştur.¹⁰³ Ordunun ülke siyasetine müdahalesi ülkeyi iç savaşla karşı karşıya getirmiştir. Demokratik siyaset açısından Cezayir ve FIS örneği otoriter rejimlerde İslami hareketler ve partilerin siyasi katılımı ve muhalefet-rejim ilişkileri noktasında sadece Kuzey Afrika için değil aynı zamanda diğer bölge ülkeleri için de öğreticidir. Cezayir tecrübesi rejimlerin yanında diğer aktörlerin ortaya çıkışını ve gelişimini etkilemiştir. Özetle siyasi liberalleşmeye rağmen siyasi açılımların partileşme konusundaki yeterliliği tartışma konusudur.

¹⁰¹ Brumberg, Daniel (1991), “Islam, Elections and Reform in Algeria”, *Journal of Democracy*, Vol.2, ss.58-71; Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press).

¹⁰² Volpi, Frederic (2006) “Algeria's Pseudo-Democratic Politics: Lessons for Democratization in the Middle East”, *Democratization*, Vol.13, No.3, ss. 442-455; Quandt, William (1998), *Between Ballots and Bullets: Algeria's Transition from Authoritarianism* (Washington DC: Brooking Institution Press).

¹⁰³ Entelis, John, and Naylor, C. Philip, (1992), *State and Society in Algeria* (Boulder, Colorado: Westview Press); Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press).

2011’de Tunus’ta başlayan ve diğer Arap ülkelerine hızla yayılan halk ayaklanmaları da demokratik geçiş siyaseti içerisinde değerlendirilebilir.¹⁰⁴ Hatta bu sürecin dördüncü dalga demokratikleşme olup olmadığına yönelik değerlendirmeler de söz konusudur.¹⁰⁵ Arap Baharı tecrübesi İslamcı partilerin kurulması ve demokratik oyunu oynama kapasitesi hakkında çok şey anlatmaktadır. Bu süreçte İslami hareketler fırsatını buldukları anda partileşerek demokratik siyasetin bir parçası haline gelmiştir. Tunus’ta Nahda Hareketi’nin ve Mısır’da Müslüman Kardeşler’in ve Selefilerin partileşmesi önemli tecrübelerdir. Özellikle Mısır’da siyasetten uzak duran Selefilerin Nur Partisi Arap Baharı döneminin önemli aktörlerinden biri olmuştur.¹⁰⁶ Fakat oyunun kuralları çoğu zaman otoriter rejimler tarafından belirlendiği için İslamcı partilerin sürdürülebilirliği tartışmalıdır. Tunus ve Mısır’ın farklı tecrübeleri bu durumu teyit etmektedir.

Tunus’ta Ben Ali’nin iktidardan ayrılmasının ardından ortaya çıkan iyimser hava kısa süre içerisinde ülke siyasetinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak dağılmaya başlamıştır. Başta Nahda Hareketi olmak üzere diğer siyasi aktörler de çeşitli krizler içerisine girmiştir. Nahda özelinde Gannuşi’nin 2016’dan itibaren dini ve kültürel

¹⁰⁴ Haas, Mark L., and Lesch, David W. (2017), *The Arab Spring: The Hope and Reality of the Uprising* (Routledge); Brownlee, Jason; Masoud, Tarek, and Reynolds Andrew (2015), *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform* (Oxford: Oxford University Press); Brynen, Rex; Moore, Pete W.; Salloukh, Bassel F., and Zahar, Marie-Joelle (2012), *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism & Democratization in the Arab World* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publication); King, Stephen J. (2020), *The Arab Winter: Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists* (Cambridge: Cambridge University Press); Mako, Shamiran, and Moghadam, Valentine M. (2021), *After the Arab Uprisings. Progress and Stagnation in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press); Teti, Andrea; Abbott, Pamela, and Cavatorta, Francesco (2018), “Beyond Elections: Perceptions of Democracy in Four Arab Countries”, *Democratization*, Vol.26, No.4, ss.645-665.

¹⁰⁵ Abushouk, Ahmed (2016), “The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?”, *Digest of Middle East Studies*, Vol.25, No.1, ss.52-69; Somer, Murat (2016), “Conquering versus Democratizing the State: Political Islamists and Fourth Wave Democratization in Turkey and Tunisia”, *Democratization*, Vol.24, No.6, ss.1-19.

¹⁰⁶ Lacroix, Stephane (2016), “Egypt’s Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour”, Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>

faaliyetleri bir kenara bırakıp sadece siyasi meselelere odaklanacağını açıklaması kendisine karşı parti içinde muhalefetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hatta partinin bir kimlik kriziyle karşı karşıya geldiği bile söylenebilir.¹⁰⁷ Parti içi muhalefetin yanında ülkenin sosyal ve ekonomik meseleleri (küresel salgın gibi) ve Temmuz 2021’de Tunus Cumhurbaşkanı Said’in Meclisin faaliyetlerini durdurması İslamcılarla beraber diğer muhalif kesimlerin de hareket alanını daraltmıştır. Arap Baharı’nın kışa döndüğü söylenebilir.¹⁰⁸ Stephen J. King, Tunus tecrübesinin diğer bölge ülkelerine kıyasla başarılı olmasına rağmen otoriter bir savrulma yaşayabileceğini Tunus cumhurbaşkanının Meclisi askıya almasından önce öngörmüştür.¹⁰⁹ King, bu öngörüsünü şekillendirirken Tunus’ta siyasi partilerin rekabet edeceği bir ortamın oluşmasını, ordunun siyasetin dışında kalmasını ve sivil denetime açık olmasını olumlu gelişmeler olarak görürken ülkedeki aktörlerin sosyal ve ekonomik alanlarda ittifak sağlayamamasını da olumsuz olarak değerlendirmiştir.¹¹⁰ Özetle Tunus’ta Ben Ali dönemi mirasının halen ülkedeki demokratik süreçleri tıkadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim bu durum demokratik konsolidasyonun zorluğuna işaret etmektedir. Açıkçası demokratik konsolidasyon meselesi Tunus’un ötesinde bölgedeki diğer ülkeler için de önemli bir sorundur.

Son yıllarda yapılan çalışmalar Tunus ve Mısır tecrübelerinin çeşitli nedenlerden dolayı birbirinden ayrıldığını iddia etmektedir. Eva Bellin, Tunus değerlendirmesinde ordunun rolünün yanında ekonomik gelişme, yüksek okuma

¹⁰⁷ Meddeb, Hamza (2019), “Ennahda’s Uneasy Exit from Political Islam”, Carnegie Endowment, <https://carnegie-mec.org/2019/09/05/ennahda-s-uneasy-exit-from-political-islam-pub-79789>

¹⁰⁸ King, Stephen J. (2020), *The Arab Winter: Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists* (Cambridge: Cambridge University Press).

¹⁰⁹ A.g.e.

¹¹⁰ A.g.e., ss.87-88.

yazma oranı, geniş bir orta sınıfın varlığı ve etnik-dini bölünmelerin olmamasını ön plana çıkarır.¹¹¹ Alfred Stephan ve Juan Linz, Mısır'ın aksine Tunus'ta otoriter ve demokratik parçaların/yapıların birbirine karışmadığını iddia eder.¹¹² Buna göre Tunus'ta sivil toplum İslamcılarını içine alacak şekilde daha demokratik bir yapı arz eder. Mısır'da ise melez bir yapıdan bahsedilebilir. Nitekim 2013'te Mursi hükümetine karşı kendini demokratik alanda tanımlayan aktörlerin darbecilerle beraber hareket etmesi bu değerlendirmeyi desteklemektedir. Amal Jamal ve Anna Kensicki kritik dönemeçlerde (*critical junctures*) siyasi aktörlerin fedakarlıkları üzerine bir değerlendirme yaparak her iki ülkede sekülerlerin ve İslamcılarının karşılıklı hamlelerinin farklı bir geçiş dönemi tecrübesi doğurduğunu iddia eder.¹¹³ Bu durum Matt Buehler'ın Kuzey Afrika ülkelerinde İslamcılarının ve solcularının ittifakları üzerine değerlendirmeleriyle paralellik göstermektedir.¹¹⁴ Buehler'a göre ittifakın yapısını ve geleceğini taraflarının sosyal tabanları belirlemektedir. Bu değerlendirme Tunus ve Mısır'ı birbirinden ayırmaktadır. Yine yakın dönemde siyasal kültürdeki farklılıklara değinen¹¹⁵ ve geçiş döneminde her iki ülkenin devlet-toplum ilişkisinin ayrıştığını¹¹⁶ iddia eden çalışmalar da mevcuttur. Özetle Tunus'un görece şiddetten uzak durması

¹¹¹ Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149.

¹¹² Linz, J. Juan, and Stephan, Alfred (2013), "Democratization Theory and the Arab Spring", *Journal of Democracy*, Vol.24, No.2.

¹¹³ Jamal, Amal, and Kensicki, Anna (2016), "A Theory of Critical Junctures for Democratization: A Comparative Examination of Constitution-Making in Egypt and Tunisia", *Law and Ethics of Human Rights*, Vol.10, No.1, ss.185-222.

¹¹⁴ Buehler, Matt (2018), *Why Alliances Fail: Islamist and Leftist Coalitions in North Africa* (New York: Syracuse University Press).

¹¹⁵ Öney, Berna, and Murat M. Ardağ (2021), "The Relationship between Diffuse Support for Democracy and Governing Party Support in a Hybrid Regime: Evidence with Four Representative Samples from Turkey", *Turkish Studies*, Vol.23, No.1, ss.31-55.

¹¹⁶ Lavie, Limor (2019), "Consensus vs. Dissensus over the 'Civil State' Model: A Key to Understanding the Diverse Outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.48, No.3, ss.455-472.

ve ülkede farklı aktörlerin demokratik süreçler üzerinde uzlaşısı sağlayabilmesi farklılığın ana sebebi olarak gösterilebilir.

Bahsi geçen bu tartışmalar Ortadoğu'yu otoriter siyaset çalışmalarının merkezine oturtmaktadır. Bölge bütün değişim taleplerine rağmen halen farklı yoğunlukta olsa da otoriter rejimler tarafından yönetilmektedir. Diğer bir ifadeyle her ne kadar Arap cumhuriyetlerinin tecrübesi monarşilerden ayrılrsa da otoriter direncin devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bölgeye yönelik çalışmalar bu durumu teyit etmektedir.¹¹⁷

Değişim talepleri karşısında otoriter siyasetin kendini yenilemesi ise İslami aktörlerin mevcut durumu ve geleceği adına oldukça ilgi çekicidir. Otoriter rejimlerin baskısının yanında başta Mısır olmak üzere kötü demokrasi tecrübesinin vatandaşların demokrasiye güvenini azalttığına yönelik önemli bulgular da vardır. Buna göre özellikle Arap halk ayaklanmaları döneminde rejim değişikliği olan ülkelerde demokrasiye destek azalmıştır.¹¹⁸ Yönetim değişikliğinin ardından ortaya çıkan görece daha özgür sistem içerisinde iktidarın kötü ekonomik ve siyasi performansı vatandaşların beklentilerini karşılamamıştır. Bu şartlar altında İslami hareketlerin geleceğine yönelik olumlu bir tablodan bahsetmek oldukça zordur.

¹¹⁷ Marzo, Pietro, and Cavatorta, Francesco (2019), "The Demise of the Arab Strongman?: Authoritarianism and the Future of the Middle East", in. *Routledge Handbook of International Relations in the Middle East*, ed. Akbarzadeh, Shahram (London: Routledge); Issawi, Fatima, and Cavatorta, Francesco (2020), *The Unfinished Arab Spring: Micro-Dynamics of Revolts Between Change and Continuity* (London: Gingko); Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), "Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening'", *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653; King, Stephen J. (2020), *The Arab Winter: Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists* (Cambridge: Cambridge University Press); Mako, Shamiran, and Moghadam, Valentine M. (2021), *After the Arab Uprisings. Progress and Stagnation in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press); Hashemi, Nader (2016), "Toward a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology", *Journal of Islamic and Muslim Studies*, Vol.5, No.1, ss.6-76.

¹¹⁸ Kılavuz, M. Tahir, and Sumaktoyo, Nathanael Gratiyas (2020), "Hopes and Disappointments: Regime Change and Support for Democracy after the Arab Springs", *Democratization*, Vol.27, No.5, ss. 854-873.

Kötü demokrasi tecrübesinin yanında otoriter rejimlerin uzun süredir çeşitli tedbirlerle muhalif aktörleri sınırlandırmaları İslamcı aktörlerin geleceğini etkileyen bir diğer faktördür. Bu durum otoriter sürekliliğin birden fazla yüzünün olduğunu hatırlatmaktadır.¹¹⁹ Otoriter liderlerin genellikle iktidar partisi gibi siyasi kurumlar aracılığıyla hareket ettikleri görülür.¹²⁰ Bu tip kurumlar elitler arasındaki gerilimlerin kontrol edilmesi ve güç dengesinin sağlanmasında önemli işlevler görür.¹²¹ Kurumsal çerçevenin yanında baskı ve kooptasyon gibi süreçler de bahsi geçen tedbirler kapsamında değerlendirilebilir. Özellikle son yıllardaki çalışmalarda karmaşık kooptasyon süreçlerinin aktörler üzerinde kurulan baskının yerine geçtiğini göstermektedir.¹²² Bütün bu tedbirlere ek olarak son yıllarda otoriter rejimlerin kendi meşruiyetlerini artırma çabası içerisine girdikleri de söylenebilir.¹²³

¹¹⁹ Maerz, Seraphine F. (2018), “The Many Faces of Authoritarian Persistence: A Set-Theory Perspective on the Survival Strategies of Authoritarian Regimes”, *Government and Opposition*, Vol.55, No.1, ss.64-87.

¹²⁰ Brown, Nathan, and Hamzawy, Amr (2007), “What Islamists Need to Be Clear About: The Case of the Egyptian Muslim Brotherhood”, Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/2007/02/20/what-islamists-need-to-be-clear-about-case-of-egyptian-muslim-brotherhood-pub-19032>; Gandhi, J., and Przeworski, A. (2007), “Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats”, *Comparative Political Studies*, Vol.40, No.11, ss.1279-1301; Geddes, Barbara (1999), “What Do We Know About Democratization after Twenty Years?”, *Annual Review of Political Science*, Vol.2, ss.115-144; Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press); Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press); Meng, Anne (2021), “Ruling Parties in Authoritarian Regimes: Rethinking Institutional Strength”, *British Journal of Political Science*, Vol.51, No.2, ss.526-540.

¹²¹ Boix, Carles, and Svolik, Milan W. (2013), “The Foundations of Limited Authoritarian Government: Institutions, Commitment, and Power-Sharing in Dictatorships”, *The Journal of Politics*, Vol.75, No.2, ss.300-316; Brownlee, Jason (2007), *Authoritarianism in an Age of Democratization* (Cambridge: Cambridge University Press); Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press).

¹²² Ginsburg, Tom, and Simpser, Alberto (2014), *Constitutions in Authoritarian Regimes* (Cambridge: Cambridge University Press); Morgenbesser, Lee (2016), “The Autocratic Mandate: Elections, Legitimacy and Regime Stability in Singapore”, *The Pacific Review*, Vol.30, No.2, ss. 205-231.

¹²³ Gerschewski, Johannes (2013), “The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-optation in Autocratic Regimes”, *Democratization*, Vol.20, No.1, ss. 13-38; Grauvogel, Julia, and, Von Soest, Christian (2017), “Identity, Procedures and Performance: How Authoritarian Regimes Legitimize Their Rule”, *Contemporary Politics*, Vol.23, No.3, ss.287-305.

Johannes Gerschewski otoriter rejimlerin sürekliliği konusunda literatürün meşruiyet arama çabasına ikincil bir önem verdiğini iddia eder.¹²⁴ Gerschewski açısından meşruiyet konusunda atılacak adımlar önemli bir boşluğu dolduracaktır. Bu bağlamda Tarek Masoud Ortadoğu’da yeni otoriter siyaset projesinin demokrasi projesinin yerine geçtiğini iddia etmektedir.¹²⁵ Bu tartışmalar otoriter yöneticilerin Arap Baharı sonrası dönemde statüko peşinden koşan aktörlerden ziyade değişimin peşinden koşan aktörler olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu durum açıkça bir meşruiyet arayışıdır. Suriye, Yemen ve Libya’da statükonun yıkılmasının akabinde Arap halkları açısından kaos ve trajediden başka bir şey getirmemesi bu iddiayı destekler niteliktedir. Devlet kurumlarının işlevsiz hale gelmesi, çatışma ortamı ve demokratik taleplerin karşılık bulmamasının bölgede demokratik aktörlere ve yönetime geçişe karşı bir direnç oluşturduğu söylenebilir. Bu noktada otoriter liderlerin ön plana çıktığı savunulmaktadır. Otoriter liderler değişimin en büyük savunucusu olarak kendilerini ön plana çıkarmaktadır. Bütün bu gelişmeler otoriter yöneticilerin ve rejimlerin kendilerini yeni şartlara adapte edebildiğini göstermektedir. Yani otoriter bir öğrenmeden bahsedilebilir.¹²⁶ Genel olarak Tunus, Ben Ali sonrası dönemde demokratik süreçleri çalıştırsa da son dönemde ülke siyasetinde yaşananlar (Cumhurbaşkanının Temmuz 2021’de Meclisi askıya alınması gibi) bu iddiayı desteklemektedir. Mısır’da ordunun darbesinin ardından Sisi’nin iktidara gelmesi, Suriye, Libya ve Yemen’de devam iç çatışmalar demokratik aktörlerin ve muhalefetin

¹²⁴ Gerschewski, Johannes (2013), “The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-optation in Autocratic Regimes”, *Democratization*, Vol.20, No.1, ss.13-38.

¹²⁵ Masoud, Tarek (2021), “The Arab Spring at 10: Kings or People?”, *Journal of Democracy*, Vol.32, No.1, ss.139-154.

¹²⁶ Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), “Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the ‘Arab Awakening’”, *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653.

başarısız olduğuna delil olarak gösterilebilir. Özellikle rejim değişikliğinin ardından kötü demokrasi tecrübesi vatandaşların demokrasiye olan güvenini ve desteğini azalttığını göstermektedir.¹²⁷ Mısır bu ülkelerin başında gelmektedir. Son tahlilde Arap Baharı'nın bölgede sosyal ve siyasi birçok dengeyi değiştirdiğini de kabul etmek gerekir. Örneğin bölgesel olarak ülkeler arasındaki güç dengesinde değişim söz konusudur. Tarihsel konum, büyüklük ve nüfus gibi dinamiklerin yanına iç istikrar, medya, uluslararası bağlantılar ve teknolojiye ulaşım gibi yeni dinamikler eklenmiştir. Mısır, Irak ve Suriye gibi ülkelerin yerine Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Katar gibi ülkeler gelmiştir.

Ortadoğu'da otoriter siyaset sürekliliği ve kısıtlayıcılığına rağmen İslamcı aktörler için fırsat alanları da barındırır. Yakın geçmiş İslamcı partilere izin verilmediği ortamlarda farklı stratejilerin ortaya çıktığı örneklerle hatırlanabilir. Mısır'da rejimin bütün baskısı ve tedbirine rağmen Müslüman Kardeşler seçimlere (1987, 2005) bağımsız adaylarla girerek alternatif bir yol üretmiştir. Yine bu kapsamda farklı partilerle ittifak kurmak ikinci bir strateji olarak karşımıza çıkar. İslami hareketler ideolojik yapılarına rağmen farklı gruplarla zaman zaman beraber hareket etmiştir. Örneğin Kuzey Afrika ülkesi Tunus'ta İslamcılar ve solcuların kurduğu Troyka paketi bunlardan biridir.¹²⁸ Her ne kadar bu ittifak uzun ömürlü olmasa da farklı aktörlerin otoriter rejim karşısında beraber hareket edebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Fakat benzer bir ittifak modeli diğer bir Kuzey Afrika ülkesi olan Fas'ta başarılamamıştır. Ülkede İslamcı parti ile solcular rejim karşıtı halk gösterileri

¹²⁷ Kılavuz, M. Tahir, and Sumaktoyo, Nathanael Gratias (2020), "Hopes and Disappointments: Regime Change and Support for Democracy after the Arab Springs", *Democratization*, Vol.27, No.5, ss. 854-873.

¹²⁸ Buehler, Matt (2018), *Why Alliances Fail: Islamist and Leftist Coalitions in North Africa* (New York: Syracuse University Press).

boyunca ittifaktan uzak durmuştur. Buehler'a göre İslamcı-solcu ittifakının başarılı olabilmesi tarafların sosyal tabanlarının yapısına bağlıdır. Tarafların klientalizme yatkın kırsal tabana yakınlığı ittifakın başarısız olma ihtimalini artırır. Çünkü bahsi geçen taban kooptasyona açıktır ve rejimin böl ve yönet stratejisini en kolay uygulayabildiği toplumsal kesimdir.¹²⁹ Bu anlamda Fas, Tunus'tan ayrılmaktadır. Otoriter rejimler karşısında seçimlerin boykot edilmesi diğer bir stratejidir. Bu strateji Fas, Kuveyt ve Ürdün gibi İslamcı partilerin seçimlere yatırım yapabildiği ülkelerde otoriter politikalar ve eğilimler karşısında tercih edilebilmektedir. Nihai olarak seçimlerde başarılı olmak her zaman en iyi tercih olmak zorunda değildir.¹³⁰

Uzun yıllardır Ortadoğu'dan Güneydoğu Asya'ya uzanan coğrafyalarda varlıklarını sürdüren İslami hareketler üzerine yapılan çalışmalarda bulundukları ülkelerin sosyal, siyasi ve ekonomik yapılarının etkileri ön plana çıkarılmaktadır. Bu hareketler her ne kadar İslam çatısı altında birleşse de bulundukları ülkelerdeki siyasi bağlam içerisinde şekillenmektedirler. Hatta aynı sosyal ve politik şartlar altında bile İslami hareketler rejim karşısında birbirinden farklı davranışlar üretmektedir. Uygun şartlar oluşsa bile bazıları siyasete katılırken bazıları ise resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmektedir. Peki İslami hareketler neden siyasi süreçlere katılır? İki ana motivasyondan bahsedilebilir. İlk olarak, İslami hareketler otoriter rejimlerden kendilerini korumak için katılımı tercih ederler. Özellikle bu motivasyon Müslüman Kardeşler için geçerlidir. Kurumsal süreçlerin sağladığı avantajlar kullanılabilir. İkinci olarak, İslami liderler kendi tabanlarına siyasal ve sosyal reform süreçlerinde aktif bir rol aldıklarını gösterebilmektedir. Charles Tilly'nin

¹²⁹ A.g.e., s.38.

¹³⁰ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press).

belirttiği gibi İslami hareket toplumsal bir hareket olarak çekişmeli politikaya karşılık gelmektedir.¹³¹ İslami hareketler yerleşik taleplerle çatıştığı için çekişmeli ve siyasi iradeyle mücadele ettiği için de politiktir. Özellikle 1970'ler ve 1980'ler boyunca İslami hareketlerin milliyetçi ve sosyalist projelerin başarısızlığının ardından önem kazanması da bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Resmi siyasete katılma kararı alan İslami hareketler ve partiler siyasal süreçler içerisinde daimi bir gerilim yaşamaktadır. Kendi ülkelerinin demokratik olmayan ve muhalefetin baskılandığı siyasi ortamlarında varlık göstermek oldukça maliyetlidir. Bu durum ortaya siyasi katılımı açıklamada karmaşık bir resim ortaya çıkarmaktadır. Yaşanan gerilim otoriter yöneticilerin bu organizasyonlara yönelik korkularıyla daha da artmaktadır. Böyle bir ortamda partileşmek ve seçimlere katılmak stratejik hamleleri zorunlu kılmaktadır. Seçimlerde başarısız olmak İslami hareketleri ve partileri zayıf gösterebilir. Başarısızlık toplumda seçimlere katılmanın doğru bir tercih olmadığına yönelik bir algıyı da besleyebilir. Bu durumun arkasında Arap halklarının özgürce yapıldığı iddia edilen seçimlerin sonuçlarından emin olmamasının etkisi görülebilir.¹³² Arap Baharı sonrasındaki kötü tecrübeler, ekonomik sıkıntılar ve istikrarsızlıklar emin olmama durumunu beslemektedir. Bu ikilemin güçlenmesi durumunda otoriter yöneticiler İslami aktörlerin demokrasiye bağlı olmadıklarına yönelik suçlamalarının önünü açabilir. Böyle bir ortamda ise seçimlere katılan aktörler stratejik davranmak zorundadır.

Aynı yapısal şartlar içerisinde farklı tercihlerin ortaya çıkması İslami hareketler açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu durum birçok Arap

¹³¹ Tilly, Charles, and Tarrow, Sidney (2015), *Contentious Politics* (Oxford: Oxford University Press).

¹³² Benstead, Lindsay J. (2014), "Why Do Some Arab Citizens See Democracy as Unsuitable for Their Country?", *Democratization*, Vol.22, No.7, ss.1183-1208.

ülkesinde görülmektedir. Neden bazı İslami hareketler siyasi parti kurarken bazıları ise partileşmekten uzak durur? Özellikle Arap Baharı gibi demokratik fırsatların hem yerel hem de uluslararası siyaset tarafından sunulduğu ortamlarda neden İslami hareketler partileşme konusuna farklı yaklaşır? Siyasal açılımlar partileşme için yeterli midir? Mevcut çalışma zikredilen bu sorular etrafında şekillenmektedir.

İslamcı partilerin hangi şartlar altında ortaya çıktığı sorusuna cevap arayışı bölgedeki otoriter siyaset ve demokratikleşme çalışmaları kapsamında geleceğe dönük öngörülerde bulunmayı kolaylaştıracaktır. Fakat mevcut siyasi partiler literatürünün İslamcı partileri değerlendirme konusunda yetersiz kaldığı söylenebilir. Stasis Kalyvas'ın Cezayir (FIS) ve Belçika (Hristiyan Demokratlar) üzerinden yaptığı karşılaştırmalı çalışmasının yanında daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.¹³³ Bu durumun ortaya çıkmasında mevcut siyasi partiler literatürünün Avrupa merkezli olmasının etkisi büyüktür.¹³⁴ Müslüman toplumlar Avrupa tecrübesinden ayrılmaktadır.

Buradan hareketle mevcut çalışma İslami hareketlerin ve partilerin ortaya çıkışı konusunda alternatif bir değerlendirme vadetmektedir. Öncelikle İslami hareketlerin ve partilerin benzer davranışlar üreterek ve toplumu dönüştürerek İslami bir sistem kurmayı hedeflediğini savunan indirgemeci çalışmaların aksine bu tezde İslami hareketlerin çeşitliliği ve farklı davranışlar üretebildiği gerçeği ön plana çıkarılmaktadır. İndirgemeci yaklaşım İslami hareketlerin etraflarındaki gelişmeleri kendilerine ait perspektiften nasıl değerlendirdiğini ve ne tip davranışlar ürettiğini

¹³³ Kalyvas, Stasis (2000), "Commitment Problems in Emerging Democracies: The Case of Religious Parties", *Comparative Politics*, Vol.32, No.4, ss.379-398.

¹³⁴ Diamond, Larry, and Gunther, Richard (2001), *Political Parties and Democracy* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press).

gözden kaçırmaktadır. Mohammed Ayoob'un da belirttiği gibi siyasal İslam'ın birçok yüzü vardır.¹³⁵ İslami hareketler sivil alanda faaliyetlerde bulunarak sağlıktan eğitime kadar birçok mecrada faaliyet göstermektedir.¹³⁶

Toplumsal ve siyasal aktörler bulundukları ülkenin yapısal şartlarından bağımsız düşünülemez. Rejim tipi, rejim-muhalefet ilişkisi, muhalefet-muhalefet ilişkisi, sosyal ve ekonomik yapı yapısal unsurlardır. Hatta ülkenin Batı ülkelerine yakınlığı bile bu kapsamda değerlendirilebilir.¹³⁷ Yapısal şartlar ve aktörler arasında dinamik bir ilişki söz konusudur. Dinamik ilişki gelişmeler karşısında aktörlere bir seçenek yelpazesi sunar. Aktörler örgütlenme şekilleri ve ideolojileri bağlamında tercihlerde bulunurlar. Özellikle İslami hareketler için bu süreç oldukça kısıtlayıcıdır. Ortadoğu genelinde başta Müslüman Kardeşler olmak üzere uzun yıllar boyunca rejim tarafından baskılanan ve dışlanan hareketler bahsi geçen seçenek yelpazesine ihtiyatla yaklaşmıştır. Örneğin 1990'lar ve 2010'ların siyasi katılım yönünde sunduğu fırsatlara verilen farklı cevaplar bu kapsamda yol göstericidir. Bahsi geçen dönemlerde bazı hareketler parti kurmayı tercih ederken bazıları ise aksine bir tutum içerisine girmiştir. Bu durum aynı ülkede ve aynı yapısal şartlar için de geçerlidir. İslami hareketler aynı şartları ve fırsatları bile farklı perspektiflerden değerlendirmektedir. Bu kapsamda Fas oldukça öğretici bir örnektir.

Bir Kuzey Afrika ülkesi olan Fas bağımsızlığından (1956) itibaren sahip olduğu siyasi sistemle bölge ülkelerinden ayrılmaktadır. Fas otoriter siyaset

¹³⁵ Ayoob, Mohammed (2008), *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* (The University of Michigan Press).

¹³⁶ Clark, Janine (2004), "Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen", *Comparative Political Studies*, Vol.37, ss.941-968.

¹³⁷ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

çalışmalarında otoriter rejim olarak tanımlanırken aynı zamanda çok partiye izin veren bir sisteme de sahiptir.¹³⁸ Bu durum tarihi olarak Fransız ve İspanyol yönetimlerine karşı verilen mücadele neticesinde hanedanın yanında farklı fikirlerin (milliyetçi ve sosyalist gibi) varlığına da bağlanabilir. Fransız yönetimi altında varlığını sürdüren monarşi yönetimi/kral bağımsızlık sonrasında ülkenin siyasal sistemini belirlemiştir. Fas anayasal monarşiyle yönetilmektedir. Kralın mutlak iradesi altında saray yetkililerinin ve farklı siyasi figürlerin bir araya gelmesiyle oluşan “Mahzen” adı verilen bir yönetim ittifakı söz konusudur.¹³⁹ Zaman zaman krizler yaşansa da Mahzen ülke siyasetinin şekillenmesinde merkezi rol oynar.

Fas’ı farklı kılan diğer bir özelliği de monarşinin meşruiyet kaynakları açısından Alevi hanedanın kökenlerinin Hz. Muhammed’e kadar uzanmasıdır. Kralın kendisini müminlerin emiri olarak görmesi ona kurumsal meşruiyetin yanında dini bir meşruiyet de sağlar.¹⁴⁰ Kralın meşruiyet kaynaklarının çeşitliliği (ilerleyen bölümlerde de değinildiği üzere) İslami hareketlerin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Fas’ta İslami hareket bölgenin diğer ülkelerinin aksine daha sınırlı kalmıştır.¹⁴¹

Bu tartışmayı yaparken Fas’ta bulunan TIH/PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi örnek alınmaktadır. Bu iki İslami hareketin aynı kurumsal şartlar altında ve aynı toplumsal taban etrafında siyasi katılıma farklı yaklaşımları otoriter siyaset açısından ilgi çekicidir. Her iki hareket sosyal ve siyasi gelişmeleri farklı perspektiften

¹³⁸ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

¹³⁹ Daadaoui, Mohamed (2011), *Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge: Maintaining Makhzen Power* (New York: Palgrave Macmillan).

¹⁴⁰ Eickelman, Dale F., and Piscatori, James (1996), *Muslim Politics* (Princeton and Oxford: Princeton University Press).

¹⁴¹ Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

değerlendirmektedir. Söz konusu ayrımı ortaya çıkaranın ne olduğu sorusu bu tezin peşinden gittiği sorudur.

Teknik olarak yukarıda zikredilen sorulara cevap ararken siyaset bilimi içerisine karşılaştırmalı siyaset araştırma metotları referans alınmıştır. Metodolojik açıdan İslami hareketlerin (TIH/PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi) aynı siyasi bağlam içerisinde birbirinden farklı davranış üretmeleri incelenmiştir. Öncelikli olarak Fas'ta İslami hareketin ortaya çıkışı ve rejimle ilişkisine değinilmiştir. Devamında incelenen hareketlerin ürettikleri söylemlerinin ve dokümanlarının yanında İslami hareket içerisindeki elitlerin verdikleri röportajlar çalışmanın hipotezlerini test ederken referans alınmıştır.

Bu tezin akademik dünyanın yanında farklı kesimlerden okuyuculara da hitap ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bazı okuyucular uzun süredir Batılı araştırmacılar tarafından üretilen Ortadoğu'da İslami hareketlerin demokratik katılıma açık olmadığına dair argümanları makul bulabilmektedir. Bu durumun arkasında İslam-demokrasi uyumsuzluğu üzerine üretilen algının önemli bir etkisi vardır. Fakat son yıllarda yapılan çalışmalar bütün kötü tecrübelerle rağmen Ortadoğu'da demokrasinin ve demokratik süreçlerin önemli bir karşılığının olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴² Aynı şekilde okuyucular ülkelerdeki kurumsal ve siyasi yapıların bütün süreçleri belirlediği (tepeden inme) noktasında da birleşebilmektedir. Bu bakış açısı hikâyenin sadece bir tarafını anlatmaktadır. Bu tez kapsamında ortaya konan

¹⁴² Driessen, Michael D. (2018), "Sources of Muslim Democracy: The Supply and Demand of Religious Policies in the Muslim World", *Democratization*, Vol.25, No.1, ss.115-135; Tessler, Mark (2002), "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries", *Comparative Politics*, Vol.34, No.3, ss.337-354; Robbins, Michael (2018), "After the Arab Spring: People Still Want Democracy", *Journal of Democracy*, Vol.26, No.4, ss.80-89.

kavramsal çerçeve alternatif bir değerlendirme vadetmektedir. Özetle İslami hareketlerin siyasi açılımların olduğu ortamlarda siyasete katılmayı/parti kurmayı kendi iç yapılarıyla ilintili şekilde belirlediği iddiası ilerleyen sayfalarda kendini daha detaylı göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bu tez yapının karşısına aktörü koymaktadır.

2.4. Sonuç

Otoriter sistemlerde siyasal katılım ve İslami hareketler ilişkisine yönelik önemli bulgulardan söz etmek mümkündür. Öncelikli olarak toplumsal ve siyasal aktörler bulundukları ülkenin yapısal şartlarından bağımsız düşünülemez. Rejim tipi, aktörler, kurumsal ve ekonomik düzen yapısal şartları belirler. Ülkenin batı toplumlarına coğrafi yakınlığı bile bu kapsamda değerlendirilebilir.¹⁴³ İslami hareketler her ne kadar İslam çatısı altında birleşse de bulundukları ülkelerdeki siyasi ve kurumsal bağlam içerisinde şekillenmektedirler. İkinci olarak İslami hareketlerin uzun yıllardır demokratik süreçlerle ilişkisi ve Fas, Cezayir, Mısır ve Ürdün gibi örnekler dini sistem inşası ve şiddet gibi özellikle batılı gözlemciler tarafından sıklıkla dile getirilen kavramların öte bir şey anlatmaktadır. Dolayısıyla İslami hareketlerin davranışları üzerine indirgemeci bir değerlendirme yerine hareketlerin demokratik süreçlere katılımları, değişen kurumsal ve siyasal şartlara organize olarak yeniden cevap vermelerine daha titizlikle yaklaşılması gerekir.

İslami hareketlerin siyasi fırsat ortamlarında resmi siyasetin bir parçası olma yönünde bir eğilim gösterdikleri görülmektedir. Özellikle 1990'lardan sonra uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika genelinde

¹⁴³ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

ortaya çıkan siyasi reform girişimleri bu durumu teyit etmektedir. Fas, Cezayir ve Ürdün akla ilk gelen bölge ülkeleri arasındadır. İlginç noktalardan bir tanesi de aynı kurumsal ve siyasi şartlar altında bulunan İslami hareketlerin resmi siyasete katılım noktasında farklı davranışlar sergilemesidir. Siyasi fırsat alanının yaratılması çoğunlukla tüm bölge ülkelerinde İslami hareketler açısından siyasi katılıma bakışta benzer bir eğilim ortaya çıkarsa da olumsuz pozisyon alan örneklerin varlığı da önemli bir bulgular arasında yer alır.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika siyasetinin belirli konular üzerinden sürekli olarak yeniden inşa edilmesi de araştırma kapsamındaki önemli bulgular arasında gösterilebilir. Otoriterliğin sürekliliği ve bölgenin demokrasiye direnci gibi kavramlar bu kapsama sokulabilir. Fakat Arap Baharı döneminin ortaya çıkardığı yeni dinamikler otoriter siyaset tartışmaları içerisinde İslami hareketlere olan ilgiyi artırmıştır. İslami hareketlerin kamusal alanda görünürlüğünün artması ve partileşerek resmi siyasete katılım yönünde bir eğilim göstermesi bu durumun ortaya çıkmasındaki ana etken olarak gösterilebilir. Yine bu kapsamda halkın gündelik pratiklerinin yeni bir Ortadoğu siyaseti ortaya koyduğu iddiasından da bahsetmek mümkündür.¹⁴⁴

Buradan hareketle otoriter rejimlerde İslami hareketlerin partileşmeye ve resmi siyasete yakın durması önemli bir kırılmaya işaret ettiği söylenebilir. İslami hareketlerin yıllarca süren baskı, dışlanma ve hatta şiddete rağmen kurumsal ve siyasi açılımlar karşısında tepkisiz kalmaması oldukça önemlidir. Resmi siyasetin bir parçası olma yönünde adım atan İslami hareketler rejim ve diğer aktörler etrafında şekillenen siyasi süreçlerle gerilimli bir ilişki kurdukları gözlemlenmektedir. Bu durum

¹⁴⁴ Bayat, Asef (2013), *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (İstanbul: Metis Yayınları).

toplumsal tabanın sarsılması, hareketin birliğin bozulması ve lider kadronun tasfiyesi gibi maliyetler üretebilmektedir.

Otoriter siyasetin değişim talepleri karşısında kendisini yenilemesi İslami hareketlerin resmi siyasete katılımı noktasında önemli dersler barındırmaktadır. Örneğin Mısır'da Müslüman Kardeşler tecrübesinin sonunda askeri darbeye uzanan süreç, Suriye ve Yemen tecrübeleri otoriter siyasetin değişen şartlara verdiği farklı cevaplardır. Buradan hareketle otoriter yönetimlerin değişim taleplerinin ürettiği maliyeti özellikle İslami hareketler üzerine yıkmaya çalıştığı görülmektedir. Kimi çalışmalar yönetim değişikliğinin demokrasiye olan desteği azalttığını bile iddia etmektedir.¹⁴⁵

Otoriter rejimlerin siyasi katılımı bir kontrol aracı olarak gördüğü de önemli bulgular arasında göstermek mümkündür. Çoğu zaman rejimi tehdit eden ve önemli bir muhalefet potansiyeli barındıran hareketler ve aktörler rejim elitleri tarafından teşvik edilerek sistemin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle rejimin meşruiyeti güçlenirken potansiyel bir güç merkezi kontrol altına alınabilmektedir. Bunun temel sebebi resmi siyasete katılımın kurumsal bir gömleğin kabullenilmesi anlamına gelmesidir. Siyasi katılımın kontrol aracı olmasının diğer bir göstergesi de rejimlerin dilediği İslami hareketi kamusal alana taşıma gayretine girerken dilediğini de gayr-i meşru bir algının içerisine hapsetme imkanına da sahip olmasıdır. Ayrıca resmi siyasetin yargı, seçim sistemi ve çeşitli bürokratik unsurlar üzerinden siyaseti şekillendirebilme gücü İslami hareketlerin resmi siyaset içerisindeki sınırlarının

¹⁴⁵ Kılavuz, M. Tahir, and Sumaktoyo, Nathanael Gratias (2020), "Hopes and Disappointments: Regime Change and Support for Democracy after the Arab Springs", *Democratization*, Vol.27, No.5, ss. 854-873.

belirlenmesinde oldukça etkilidir. Fas siyaseti içerisinde kral II. Hasan ve VI. Muhammed dönemlerinde bu durumların sıklıkla yaşandığını söylemek mümkündür.

Tüm bu bulgular İslami hareketler ve İslamcı partiler gibi kavramların araştırmanın bir parçası olarak yapılan değerlendirmelerle daha da anlamlı hale gelmektedir. Devam eden bölümde 1970'lerden itibaren Fas'ta ortaya çıkan İslami hareketlerin gelişimini, rejim ve diğer aktörlerle ilişkilerini günümüze kadar olan süreçte değerlendirmektedir. Bu kapsamda bir tarafta İslami Gençlik olarak ortaya çıkan ve devamında geçirdiği dönüşümlerde Tevhid ve Islah Hareketi adını alan ve 1996'da ülke siyasetine Adalet ve Kalkınma Partisi ile katılan hareket yer alırken diğer tarafta ise Şeyh Abdüsselam Yasin tarafından kurulan ve bazı gözlemciler tarafından ülkenin en büyük İslami hareketi olarak değerlendirilen Adalet ve İhsan Hareketi bulunmaktadır.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Pruzan-Jorgensen (2010), "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diiis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ HAREKETLER VE İSLAMCI PARTİLER

3.1. Giriş

Bir önceki bölüm siyasi katılım kavramı üzerinde dururken aynı zamanda Ortadoğu siyaseti açısından İslami hareketlerin ve partilerin önemini de ortaya koymuştur. Bunu yaparken siyasi katılım tartışmasının demokratik ve otoriter siyaset içerisindeki yerine bakmıştır. Öne çıkan iddia siyasi katılımın farklı formlarda da olsa her türlü rejim tipi içerisinde ortaya çıkacağı yönündedir. İlave olarak önceki bölüm otoriter siyasetin sınırları içerisinde İslami hareketlerin değişen şartlardan nasıl faydalandığına dair tartışmalara da değinmiştir. Bu bağlamda İslami hareketlerin 1990'lardan itibaren siyasi fırsatlardan yararlanarak parti kurması ve resmi siyasete dahil olması meselesi oldukça ilgi çekicidir. Özellikle Arap Baharı dönemiyle bahsi geçen konuların daha da değer kazandığı söylenebilir. Mısır'da Müslüman Kardeşler'in ve Tunus'ta Nahda Hareketi'nin parti kurarak resmi siyasetin parçası olmaları, Fas'ta PJD'nin hükümet kurma şansı elde etmesi Ortadoğu ve Kuzey Afrika adına önemli gelişmelerdir. Neden uzun yıllar boyunca otoriter rejimlerin baskısı altında varlıklarını koruyan İslami hareketler siyasi parti kurmuştur? Siyasi açılımlar parti kurmak için yeterli midir? İslami hareketlerin partileşmesinde rejimlerin rolü nedir? Bu bölümde bahsi geçen sorular detaylandırılarak tezin teorik kısmı ortaya konulmaktadır.

Bu tez İslam-demokrasi ve otoriter siyasetin sürekliliği tartışmaları içerisine sıkışan İslami hareketlerin demokratik açılımlar / fırsatlar (siyasi liberalleşme) karşısında aldığı/alacağı pozisyonlar üzerine bir tartışma yürütmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Soğuk Savaş'ın sonu ve Arap Baharı süreci İslami hareketler açısından demokratik açılımların ve fırsatların ortaya çıktığı dönemlerdir. Bu dönemlerde bazı hareketler kurumsal ve siyasi fırsatları değerlendirerek legal siyasetin bir parçası (siyasi parti kurma) olurken bazıları ise aksi bir tavır sergilemiştir. Tezde ortaya konan temel argüman şöyle özetlenebilir: İslami hareketlerin partileşme süreçlerinde demokratik açılımların içeriği ve niteliğinin yanında hareketlerin ideolojisi organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi de belirleyicidir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Organizasyon ifadesi birçok okuyucu için kolay anlaşılır olmasına rağmen ideoloji meselesi üzerinde durmak gerekir. İdeoloji ile burada kastedilen –kavramsal bir tartışmaya girmeden– İslami bir hareketin toplumsal düzeni, değişimi veya dönüşümü nasıl öngördüğüyle ilişkilidir. Kabaca iki alternatiften söz edilebilir: (i) tepeden inmeci gücü ele alarak hareket etme, (ii) aşağıdan yukarı bilinçlendirme. Tepeden inmeci bir yaklaşım siyasi kanalların ve gücün elde edilmesiyle gerçekleşirken alttan bilinçlendirme ise toplumun en alt kademesinden itibaren bir oluşumu anlatmaktadır.

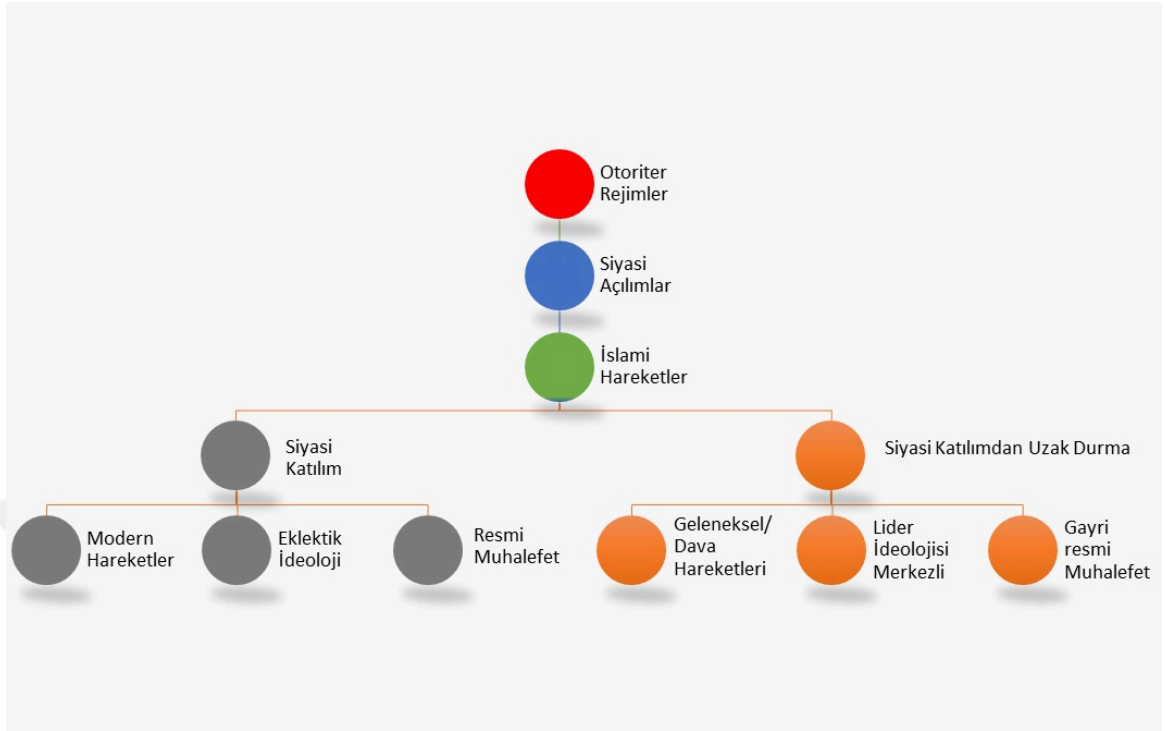

Diagram 5: Tezin Argüman Şeması

Siyasi liberalleşmenin varlığı İslamcı partilerin kurulması için gereklidir fakat tek başına yeterli değildir. Açılımların demokratik çoğulculuğu ifade özgürlüğünü ve iktidara gelme fırsatını vadettiği ortamlarda İslami hareketler partileşmeye giderler. Müslüman Kardeşler çizgisinde hareket eden İslami hareketlerde parti kurmanın daha yaygın olduğu söylenebilir.¹⁴⁸ Bu tip hareketlerde lider eksenli olmaktan çok farklı figürlerin karar alma süreçlerinde etkili olduğu görülür. Karar alma süreçleri karmaşık bir mekanizmaya işaret eder. Kaynakların toplanması, üyelerin ve toplumsal tabanın ikna edilmesi gerekir. Bu karmaşık mekanizma İslami hareket içinde rejimle ve muhalefetle ilişkilerde daha stratejik ve esnek politikalar üretir. Toplumsal dönüşüm

¹⁴⁸ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Ottaway, Marina, and Hamzawy, Amr (2008), "Islamists in Politics: The Dynamics of Participation", Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2008/12/11/islamists-in-politics-dynamics-of-participation-pub-22540>

için rejimle mücadele edilir ve siyasetin sağladığı olanaklar değerlendirilir. Tabandan bir dönüşüm yerine tepeden inme bir bakış açısı tercih edilir. Karizmatik lider eksenli ve ideolojik olarak katı hareketler ise resmi siyasetten uzak dururlar. Lider hareketin aldığı kararlarda merkezi rol oynar. Bu rol hareket içerisinde katı bir ideolojinin varlığının yanında net bir iç yapıya da işaret eder. Hareketin hiyerarşik yapısı ve liderin merkezi konumu iç yapının sınırlarını belirler. İç yapının net olması alınan kararlarda toplumsal tabanı ikna etmeyi ve kaynakların paylaşımını kolaylaştırır. Böylelikle sosyal ve siyasi maliyetler tolere edilebilir. Nihai olarak siyasi süreçlere katılmamanın maliyeti, kooptasyon tehlikesi ve kurumsal siyasi süreçlerin belirsizliklerinden kaçınma konforu ortaya çıkmaktadır.

Parti kurma süreci ideoloji, hareketin resmi siyasete katılım kapasitesi ve siyasi stratejisi arasındaki ilişkinin ürünüdür. İdeoloji kavramı arzulanan politik bir yönetimin bir parçası olmak için tutarlı bir kriter olarak değerlendirilebilir. Demokrasi tartışmalarında ideoloji kavramını bireysel seviyeye indirgeyerek rasyonel bireylerin parti kurma konusunda veya uzun soluklu iş birliklerinde kolektif hareket etme problemini çözmek için başvurdukları bir araç olarak gören çalışmalar vardır.¹⁴⁹ Fakat bireysel seviyeye ait bir değerlendirme eksiktir. Kolektif birlikteliklere sadece bireyin rasyonel değerlendirmesi üzerinden bakmak pek çok noktayı dışarıda bırakmaktadır. Özellikle Ortadoğu'da İslami hareketlerin resmi bir siyasetin bir parçası olması girişimlerini değerlendirirken ideoloji kavramı üzerinde dikkatli durmak gerekmektedir. Bireysel alana indirgenmiş bir ideoloji tartışması yetersiz kalmaktadır. Bu noktada toplumsal hareketlerin birlikte hareket etme problemini nasıl çözdüğüne

¹⁴⁹ Hanson, Stephen E. (2010), *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia* (Cambridge and New York: Cambridge University Press).

yönelik tartışmalara bakmak daha faydalı olacaktır. Örneğin Sidney Tarrow bireylerin neden toplumsal hareketlere katıldığı sorusuna siyasi fırsat modeli üzerinden cevap vermektedir. Tarrow'a göre hareketler siyasi fırsatların genişlediği, ittifak olanaklarının arttığı ve rakiplerin zayıflık gösterdiği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Siyasi fırsatlar ve dış kaynaklar bir hareket etrafında mobilize edilmektedir. Böylelikle toplumsal ağlar ve kültürel çerçevelerin katkısıyla insanları toplu bir eylemde bir araya getirmenin maliyetleri düşmektedir.¹⁵⁰ Buradan hareketle ideolojilerin toplumsal gruplar tarafından şekillendirildiği sonucuna varılabilir. Bireylerin bir harekete veya partiye katılmasının rasyonel kâr/zarar hesabının dışında kolektif bir düşünceden ve beklentiden etkilendiği söylenebilir. İlave olarak ideolojiler toplumlara normatif bir vizyon sunmaktadır. İdeolojiler kapsamlı bir toplumsal değerlendirmenin yanında toplumsal grupları birbirinden ayıran sınırlar da çizmektedir. Çizilen sınırlar siyasi davranışlar için referans noktaları oluşturmaktadır. Ayrıca ideolojiler toplumsal gruplar arasındaki ayrışmanın bir sonucu olarak kimlik inşasını da zorunlu kılmaktadır. Din, etnik köken ve dil gibi ayrımlar kimlik inşasına zemin oluşturmaktadır. Örneğin Fas'ta milliyetçi ve İslamcı gibi ayrımlar birbiriyle rekabet eden farklı ideolojiler üretmektedir. İdeolojiler toplumsal grupları birbirinden ayırırken aynı zamanda dönüşüme de açıktır. İdeolojik pozisyonlar aynı zamanda aynı kurumsal ve kültürel şartlar içerisinde varlık gösteren İslami hareketler arasında da bir ayrım oluşturmaktadır. Fas'ta PJD'ye zemin hazırlayan ideolojik altyapı ile Şeyh Abdüsselam Yasin'in Adalet ve İhsan Hareketi birbirinden belirli noktalarda ayrılmaktadır.

¹⁵⁰ Tarrow, Sidney G. (2011), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge and New York: Cambridge University Press), s.23.

Siyasete katılım kapasitesini sosyal ağlar ve beraber hareket etme becerisi gibi dinamikler belirler. Bir toplumsal hareketi partiden ayıran en özellik partinin resmi ve gayriresmi siyasette hareket edebilme becerisidir. İdeoloji parti kurmak için gereklidir fakat yeterli değildir. Bir hareket resmi katılımın fayda ve zararlarını hesaplayarak karar vermek zorundadır. Resmi katılım beraberinde temsil ve kaynaklara ulaşma imkânı sağlarken aynı zamanda sistemin bütün arızalarına katlanmayı da zorunlu kılar. Parti kurmanın zamanlaması hareketin bahsi geçen fayda-zarar değerlendirmesi sonucu belirlenir. Sonuç olarak hareket bir ideoloji temelinde söylem ve resmi siyasette rekabet kapasitesine ulaşınca siyasi parti kurma yoluna gider. Parti kurulduktan sonra söylem ve sembolik alan gibi farklı alanlarda yatırım zorunluluğu ortaya çıkar. Parti bir yandan da organizasyon kapasitesini artırmak zorundadır. Kurumsal olarak bir izlek bağımlılığı (*path dependency*) ortaya çıkar.¹⁵¹ Partinin hareket imkânı ve seçenekleri sınırlı hale gelir. Parti kurma süreci hareketin ideolojik gelişimi, organizasyon yapısı, resmi siyasete katılma kapasitesi ve siyasi bağlam içerisinde şekillenir. Bu üç değişken McAdam, McCarty ve Zald'ın toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını ve gelişimini değerlendirmelerine karşılık gelmektedir.¹⁵² Toplumsal hareketin organizasyonu ve kolektif eylem fırsatlarındaki değişimler parti kurma sürecinde etkilidir. Siyasi yapılar, kısıtlamalar ve fırsatlar göz önünde bulundurulur. İlave olarak hareketler ve partiler izomorfik süreçlerin de ürünleridir. Hareketten partiye geçen süreçte zamanlama, sıra ve siyasi bağlam belirleyicidir. İlave

¹⁵¹ Pierson, Paul (2000), "Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics", *American Political Science Review*, Vol.94, No.2, ss. 251-267.

¹⁵² McAdam, Doug, McCarthy, John D., and Zald, Mayer N. (eds.) (1996), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge and New York: Cambridge University Press).

olarak siyasi öğrenme de etkilidir.¹⁵³ Sonradan kurulan partiler kendilerinden önceki partilerin yaşadıkları süreci göz önüne almaktadır.

Bu tezin akademik dünyanın yanında farklı kesimlerden okuyuculara da hitap ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bazı okuyucular uzun süredir Batılı araştırmacıların ürettiği Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da İslami hareketlerin demokratik katılıma açık olmadığına dair argümanları makul bulabilmektedir. Bunun arkasında İslam-demokrasi uyumsuzluğu üzerine üretilen algının önemli bir etkisi vardır. Fakat son yıllarda yapılan çalışmalar Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da demokrasinin ve demokratik süreçlerin önemli bir karşılığının olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁴ Aynı şekilde okuyucular ülkelerdeki kurumsal ve siyasi yapıların bütün süreçleri belirlediği (tepeden inme) noktasında da birleşebilmektedir. Fakat bu bakış açısı hikâyenin sadece bir tarafını anlatmaktadır. Bu tezin kapsamında ortaya konan kavramsal çerçeve tamamlayıcı bir değerlendirme vadetmektedir. Özetle İslami hareketlerin siyasi açılımların olduğu ortamlarda siyasete katılmayı/parti kurmayı kendi iç yapılarıyla ilintili şekilde belirlediği iddiası ilerleyen sayfalarda kendini daha detaylı göstermektedir.

Bu tartışmayı yaparken Fas’ta bulunan PJD’nin dini kanadı TIH ve Şeyh Abdüsselam Yasin’in kurduğu Adalet ve İhsan Hareketi örnek alınmıştır. Bu iki İslami hareketin aynı kurumsal şartlar altında siyasi katılım noktasında birbirinden farklı

¹⁵³ Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), “Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the ‘Arab Awakening’”, *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653; Wickham, Carrie Rosefsky (2004), “The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt’s Wasat Party”, *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

¹⁵⁴ Driessen, Michael D. (2018), “Sources of Muslim Democracy: The Supply and Demand of Religious Policies in the Muslim World”, *Democratization*, Vol.25, No.1, ss.115-135; Tessler, Mark (2002), “Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries”, *Comparative Politics*, Vol.34, No.3, ss.337-354; Robbins, Michael (2018), “After the Arab Spring: People Still Want Democracy”, *Journal of Democracy*, Vol.26, No.4, ss.80-89.

davranışları otoriter siyaset çalışmaları açısından ilgi çekicidir. Bir Kuzey Afrika ülkesi olan Fas bağımsızlığından (1956) itibaren sahip olduğu siyasi yapı nedeniyle bölge ülkelerinden ayrılmaktadır. Fas otoriter siyaset çalışmalarında otoriter rejim olarak tanımlanırken aynı zamanda çok partiye izin veren bir sisteme de sahiptir.¹⁵⁵ Ülkede 30'dan fazla siyasi parti aktif olarak faaliyet göstermektedir.¹⁵⁶ Kralın karşısında belirli yetkilerle donatılan ve işleyen bir parlamento sistemi yer almaktadır. Fas Parlamentosu iki kanatlı bir yapıdan oluşmaktadır: (i) Temsilciler Meclisi¹⁵⁷ ve (ii) Danışmanlar Meclisi¹⁵⁸. Temsilciler Meclisi 395 üyeye sahiptir ve üyeler beş yıllığına doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Danışmanlar Meclisi ise 120 üyeden oluşmaktadır. Danışma Meclisinin her bir üyesi Temsilciler Meclisinin aksine belediye meclisleri, bölge konseyleri ve sivil toplum temsilcileri tarafından belirlenmektedir. Kral parlamento seçimlerinde en fazla oy alan partiden hükümeti kurması için birini atamaktadır. Kabinede ortalama 25 civarında bakan bulunur. Bakanlar Başbakan tarafından belirlenir ve kralın onayına sunulur. Hiçbir parti tek başına hükümet kurma imkanına sahip değildir. Kralın hükümet kurma görevini verdiği parti koalisyon kurmak zorundadır. Koalisyon kurma zorunluluğu kralın ülke siyasetini kontrol etmesinde önemli araç olarak değerlendirilebilir. Böylelikle kral aktörler üzerinde baskı kurma imkanı elde etmektedir. Kral aynı zamanda parlamentoyu lağvetme, kararname ile yürütme, kabine üyesi atama veya görevden alma gücünü de elinde bulundurmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

¹⁵⁶ Fas'ta Siyasi Partilerin Listesi, <https://www.maroc.ma/ar/content/لائحة-الأحزاب-السياسية>

¹⁵⁷ Fas Temsilciler Meclisi, <https://www.parlement.ma/>

¹⁵⁸ Fas Danışmanlar Meclisi, <http://www.conseillers.ma/>

¹⁵⁹ Kralın Yetkileri, <https://freedomhouse.org/country/morocco/freedom-world/2022>

Tüm otoriter sistemlerde olduğu gibi Fas'ta da siyasi katılım bir anlamda bir elek sistemi üzerinden kontrol edilir. Bu noktada seçim sistemleri anlam kazanmaktadır. Seçimlerin hangi sıklıkla yapılacağı, kimlerin hangi şartlar altında seçimlere katılabileceği ve kazanabileceği seçim sistemleri tarafından belirlenir. Otoriter siyasetin doğası gereği seçim sistemleri oldukça dinamik süreçlere karşılık gelmektedir. Ülkenin konjonktürü, rejimin-muhalefet arasındaki güç dengesi ve hatta uluslararası dengeler seçim sistemin değiştirebilecek unsurlar arasında en başta gelen faktörlerdir.¹⁶⁰ Fas'ta da benzer bir durumdan bahsetmek mümkündür. Yakın dönemde bu duruma örnek teşkil edilecek birtakım düzenlemeler hayata geçirilmiştir.¹⁶¹ Örneğin 2016 genel seçimlerinde parlamentodaki sandalye sayısı, her partinin aldığı oyların toplam geçerli oy sayısına (payda) bölünmesiyle dağıtılıyordu. Buna göre Adalet ve Kalkınma Partisi 125 sandalye kazanmıştı. Ancak yeni değişikliklerle beraber tahsis edilen sandalye sayısının geçerli oy sayısına değil, oy kullanma hakkına sahip seçmen toplam sayısına göre belirlenmesiyle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sandalye sayısında büyük düşüş yaşanmıştır.¹⁶² Bu durumun ortaya çıkmasında partinin kendi içerisindeki çatışmaların ve tartışmaların yanında başarısız politikaların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle partinin kırsal bölgelerde süregelen belirli bir repütasyon kaybından bahsedilebilir.¹⁶³ Tüm bu değerlendirmelerden hareketle şu çıkarım makul görünmektedir. Seçim sisteminin dinamik yapısı ve rejimin sistemi

¹⁶⁰ Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer (2009), "Elections under Authoritarianism", *Annual Review of Political Science*, Vol.12, ss. 403-412.

¹⁶¹ Çağrı Koşak, "Fas'ta seçim sisteminde değişiklik yapıldı", Anadolu Ajansı, 12 Şubat 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasta-secim-sisteminde-degisiklik-yapildi/2142247>

¹⁶² Ali Semerci, "Fas'ta nihai seçim sonuçları açıklandı", Anadolu Ajansı, 10 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasta-nihai-secim-sonuclari-aciklandi/2360869>

¹⁶³ Abouzzohour, Yasmina (2017), "The Persistent Rural Failure of Morocco's Justice and Development Party", <https://pomeps.org/the-persistent-rural-failure-of-morocco's-justice-and-development-party>

kendi gündemi ve beklentileri doğrultusunda eğip bükmesi İslami hareketlerin resmi siyasete katılım stratejisini etkilemektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin resmi siyasete olumsuz bakışını besleyene unsurlardan biri olarak bu durum gösterilebilir. Rejimin sistem üzerindeki baskısı, siyasi ve kurumsal süreçleri manipüle etme gücü Adalet ve İhsan gibi lider merkezli yapıların toplumsal tabanlarını bir arada tutma noktasında problem teşkil edebilir. Tevhid ve Islah Hareketi açısından Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurulmasına uzanan süreçte farklı isimlerin ön plana çıkarması rejimin baskısına rağmen hareketin toplumsal taban meselesini ön plana çıkarmadığı söylenebilir. Özellikle harekete başkanlık eden isimlerinin parti-hareket ayrımını kullanması bu duruma zemin hazırlamaktadır.¹⁶⁴

Pek çok otoriter rejim seçimlere partilerin yanında bağımsız adayların da girmesine olanak sağlamaktadır. Her iki durum da rejimler tarafından yakından takip edilmektedir. Fas'ta ise parti listesi üzerinden tasarlanan bir seçim sisteminden bahsetmek mümkündür. Yüzde 3'lük bir seçim barajı ve nispi temsil sistemi mevcuttur.¹⁶⁵ Partilerin resmi olarak seçimlere katılabilmesi çeşitli düzenlemelere tabi tutulmaktadır. Örneğin Fas'ta parti kurarak resmi siyasete katılma konusunda rejimin öne sürdüğü şartlardan bir tanesi kurulacak partinin herhangi bir dini atıfa sahip olmaması zorunluluğudur.

¹⁶⁴ Muhammed Hamdavi Röportajı, " الحمداوي :التعاون على الخير مع الغير أيا كان ", https://www.youtube.com/watch?v=pQ6M1bYR1Fs&t=1034s&ab_channel=PjdCommunication

¹⁶⁵ Elghazouli, Rania (2021), "ELECTIONS IN MOROCCO: Containing Political Islamism with Mathematics", <https://www.freiheit.org/middle-east-and-north-africa/elections-morocco-containing-political-islamism-mathematics>

لا يجوز أن تؤسس الأحزاب السياسية على أساس ديني...
لا يجوز أن يكون هدفها المساس بالدين الإسلامي...

“Dini temeller üzerinden siyasi parti kurmak yasaklanmaktadır...”

“Partilerin hedefi İslam dinine zarar vermek olamaz ...”¹⁶⁶

Anayasanın yedinci maddesi bu durumu düzenlemektedir.¹⁶⁷ Bu durumun temel sebebi kralın ülkedeki dini rolünün herhangi alternatif bir güç merkezi tarafından tehdit edilmemesi olarak düşünülebilir. Ülkedeki İslami hareketlerin açısından bahsi geçen düzenlemenin resmi siyasete katılım noktasında farklı davranışlar üretmesine de zemin hazırladığı söylenebilir. İslam’ın siyasi parti yapılanmasının dışında tutulması Adalet ve İhsan Hareketi ile Tevhid ve Islah Hareketi’nin resmi siyasete katılım noktasında farklı konumlanmasının nedenleri arasında gösterilebilir.

Fas’ta seçim sistemi karmaşık bir yapı arz etmektedir. Öncelikli olarak kralın ülke siyasetinin başında olması seçim sistemini belirleyen ana dinamiktir. Ayrıca seçim sisteminin yapısı herhangi bir partinin Temsilciler Meclisi’nde büyük çoğunluğu elde etmesini engellemektedir. Fas 95 seçim bölgesine ayrılırken her bir bölgeye iki ile beş arasında sandalye dağıtılmaktadır. Bölgelere ayrılan sandalye sayısının azlığı küçük partilerin öne çıkmasını önüne geçmektedir.¹⁶⁸ Böylelikle büyük

¹⁶⁶ Çeviri yazara aittir. Fas anayasasının yedinci maddesinde yer alan partilerin dini temeller üzerinden kurulmasını yasaklayan düzenlemelerin bir kısmı.

¹⁶⁷ https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011

¹⁶⁸ Meyer-Resende, Michael (2008), “Is the Moroccan Electoral System Unfair?”, Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/sada/20520>

partiler genel olarak seçimleri domine edebilmektedir. Buradan İslami hareketler açısından çeşitli sonuçlar çıkarılabilir. Fas'ta bir İslami hareketin parti kurarak seçimlerde başarılı olabilmesi için ülke genelinde iyi bir oy oranı yakalaması zorunludur. Bunu sağlayabilmek için toplumun geneline hitap etmek ve rejim tarafından marjinalleştirilmemek gerekir. Aksi takdirde ülke siyasetindeki etkisi oldukça sınırlı kalacaktır.

Anayasa, Fas parlamentosunun ikili bir yapıda olması Temsilciler Meclisi'nin doğrudan halk tarafından seçilmesini sağlarken Danışmanlar Meclisi'nin ise ülkedeki farklı yerel ve ulusal aktörler tarafından dolaylı olarak belirlenmesini hükmetmektedir. 395 sandalyesi bulunan Temsilciler Meclisi'nde 60 kişilik bir kadın kotası bulunmaktadır.¹⁶⁹ Kadın kotasının bulunmasının İslami hareketler açısından çeşitli sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Resmi siyasetin bir parçası olmak seçim sisteminin dayattığı düzenlemeleri de kabul etmek anlamına gelmektedir. Kadın kotasının olması İslami hareketten siyasi partiye geçişte kadının parti içerisinde bir rol bulmasını zorunlu hale getirmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bu zorunluluğa uyum sağlayabildiği görülmektedir. Araştırma kapsamında yüz yüze yapılan mülakatlarda kadınların Adalet ve Kalkınma Partisi içerisinde aktif rol aldığı noktasında veriler elde edilmiştir.¹⁷⁰ Bu durumu partinin resmi siyasete katılım sürecinde esnek bir ideolojik pozisyonuna sahip olmasının bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Fas'ta yaklaşık 18 milyon seçmen oy kullanma hakkına sahiptir. Fakat 2016 ve 2021

¹⁶⁹ Ahmed El Amraoui, "Morocco election: Everything you need to know", Al-Jazeera, 30 September 2016, <https://www.aljazeera.com/news/2016/9/30/morocco-election-everything-you-need-to-know>

¹⁷⁰ Adalet ve Kalkınma Partisi Genlik Kolları mensubu ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul/ Türkiye

yıllarında yapılan son iki genel seçimde katılım yüzde 50'yi geçmemiştir.¹⁷¹ Son iki seçime katılımın yüzde 50'nin altında kalmasında Tahir M. Kılavuz ve Nathanael Gratias Sumaktoyo'nun ortaya koyduğu gibi Arap Baharı süreci sonrasında demokratik süreçlere gösterilen ilginin azalması da bir sebep olarak gösterilebilir.¹⁷²

Modern anlamda Fas siyasi sisteminin gelişimi tarihi olarak Fransız ve İspanyol yönetimlerine karşı verilen mücadele neticesinde hanedanın yanında farklı fikirlerin (milliyetçi ve sosyalist gibi) varlığına da bağlanabilir. Fransız yönetimi altında da varlığını sürdüren monarşi bağımsızlık sonrasında ülkenin yönetim sistemini belirlemiştir. Fas anayasal monarşiyle yönetilmektedir. Kralın mutlak iradesi altında saray yetkililerinin ve farklı siyasi figürlerin bir araya gelmesiyle oluşan Mahzen adı verilen bir yönetim ittifakı söz konusudur.¹⁷³ Zaman zaman krizler yaşansa da Mahzen ülke siyasetinin şekillenmesinde merkezi role sahiptir. Fas Krallığını farklı kılan diğer bir özelliği de meşruiyet kaynakları açısından yönetime hâkim olan Alevi hanedanın kökenlerinin Hz. Muhammed'e kadar uzanmasıdır. Kralın kendisini müminlerin emiri olarak görmesi ona kurumsal meşruiyetin yanında dini bir meşruiyet de sağlamaktadır.¹⁷⁴ Kralın meşruiyet kaynaklarının çeşitliliği (ilerleyen bölümlerde

¹⁷¹ "Ballot counting under way in Morocco vote overshadowed by apathy", Al-Jazeera, 8 September 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/8/elections-kick-off-in-morocco-amid-widespread-apathy>

¹⁷² Kılavuz, M. Tahir, and Sumaktoyo, Nathanael Gratias (2020), "Hopes and Disappointments: Regime Change and Support for Democracy after the Arab Springs", *Democratization*, Vol.27, No.5, ss. 854-873.

¹⁷³ Willis, Michael J. (1999), "Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa Al-Islah's Entry into Moroccan Politics", *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80; Daadaoui, Mohamed (2011), *Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge: Maintaining Makhzen Power* (New York: Palgrave Macmillan).

¹⁷⁴ Eickelman, Dale F., and Piscatori, James (1996), *Muslim Politics* (Princeton and Oxford: Princeton University Press).

de değinildiği üzere) İslami hareketlerin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Fas'ta İslami hareket bölgenin diğer ülkelerinin aksine daha sınırlı kalmıştır.¹⁷⁵

Fas'ta siyasi partilerin ortaya çıkışında alternatif açıklamalar da mevcuttur. Monarşinin rolü bu kapsamda değerlendirilir. Monarşinin merkeze oturduğu açıklamalar partilerin kurulmasını iktidardaki otoriter yöneticilerin kendi iktidarlarını koruma ve sistemi dengede tutma arzusu sonucu olduğunu iddia eder.¹⁷⁶ Fas özelinde bu çalışmalar genel olarak otoriter rejimlerdeki siyasi partiler çalışmalarına paralellik gösterir. Ellen Lust-Okar otoriter liderin stratejik bir hamleyle sisteme yeni parti katarak sistemin dengesini koruduğunu iddia eder.¹⁷⁷ Fas bağlamında VI. Muhammed döneminde Fuad Ali Himma tarafından kurulan PAM (Parti Authenticite' et Modernite) örnek gösterilebilir.¹⁷⁸ Bu çalışmalarda failin karşısında yapı ön plana çıkarılmaktadır. Tepeden inme ve otoriter liderin stratejik tercihlerini destekleyen bir bakış açısı söz konusudur.

¹⁷⁵ Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

¹⁷⁶ Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge); Storm, Lisa (2013), *Democratization in Morocco: The Political Elites and Struggles for Power in the Post-Independence State* (London and New York: Routledge); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

¹⁷⁷ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press).

¹⁷⁸ Boussaid, Farid (2009), "The Rise of the PAM in Morocco: Trampling the Political Scene or Stumbling into It?", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.3, ss. 413-419; Eibl, Ferdinand (2012), "The Party of Authenticity and Modernity (PAM): Trajectory of a Political Deus Ex Machina", *The Journal of North African Studies*, Vol.17, No.1, ss. 45-66.

3.2. Ortadoğu’da İslami Hareketler

Günümüzde İslami hareketler farklı formlarda karşımıza çıkar. Toplumsal birer örgüt olarak sağlıktan eğitime kadar uzanan çeşitli alanlarda faaliyet gösterir.¹⁷⁹ Siyasal alandan uzak duran ve dava hareketleri olarak adlandırılan hareketler de mevcuttur.¹⁸⁰ Bu gruba terör örgütleri de dahil edilmektedir.¹⁸¹ Sonuç olarak İslam’a atıf dışında bu grupları bir arada tutan ortak özelliklerden bahsetmek zordur.

İslami hareketler dini hareketlere atfedilen irrasyonellik ithamlarına karşılık fayda-maliyet hesabını göz önüne alan rasyonel aktörler olarak karşımıza çıkar. İslami grupların rasyonelliği birçok çalışmada ön plana çıkarılmaktadır.¹⁸² Müslüman Kardeşler ve yine Müslüman Kardeşler uzantılı hareketlerin farklı ülke rejimleriyle ilişkilerinde bu durumu görmek mümkündür. İlaveten radikal/terör gruplar için bile rasyonellik çerçevesi geçerlidir. Robert Pape intihar saldırılarının terör grupları tarafından devletlere taviz verdirmek için stratejik birer araç olarak kullanıldığını iddia etmektedir.¹⁸³

¹⁷⁹ Clark, Janine (2004), “Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen”, *Comparative Political Studies*, Vol.37, ss.941-968.

¹⁸⁰ Cavatorta, Francesco (2007), “Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan”, *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), “Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco”, *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153; Pruzan-Jorgensen (2010), “The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses”, DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diiis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf

¹⁸¹ Gerges, Fawaz A., *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, Second Edition (Cambridge: Cambridge University Press).

¹⁸² Wiktorowicz, Q., and Kaltenthaler, K. (2006), “The Rationality of Radical Islam”, *Political Science Quarterly*, Vol.121, No.2, ss. 295-319; Pape, R. (2003), “The Strategic Logic of Suicide Terrorism”, *American Political Science Review*, Vol.97, No.3, ss.343-361; Hafëz, Mohammed M. (2003), *Why Muslims Rebel: Repression and Resistance in the Islamic World* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers).

¹⁸³ Pape, R. (2003), “The Strategic Logic of Suicide Terrorism”, *American Political Science Review*, Vol.97, No.3, ss.343-361.

İslami hareketlerin çeşitliliği içerisinde bu çalışma radikal gruplardan çok siyasal süreçlere dahil olmak isteyen/olan İslami hareketlere odaklanmaktadır. Özellikle 2000’lerde İslam-demokrasi tartışmalarının kısır döngüsü karşısında üretilen “ılımlılık” kavramı bu tip hareketler için kullanılmaktadır.¹⁸⁴ İlimlilik kavramının analitik açıdan oldukça kullanışlı olduğu söylenebilir. Radikal-ılımlı ayrımı her ne kadar suni bir ayrım olsa da bu çalışmanın üzerine inşa edildiği sorular açısından önemlidir. İlimli kavramı ile şiddetten uzak duran ve şiddeti meşru bir araç olarak görmeyen gruplar kastedilmektedir. İlave olarak bu çalışma demokratik süreçlerin (seçimler ve hükümeti ele alma gibi) işlediği, farklı ideolojilerin var olduğu ve siyasi partilerin kurulmasına izin veren bir örnek üzerinden şekillenmektedir. Örneğin Suudi Arabistan ve İran böyle bir çalışmanın konusu olmaktan çıkmaktadır. Bahsi geçen şartların sağlandığı ortamlarda siyasi açılımların varlığı ve etkisi üzerine bir tartışma mümkün hale gelmektedir.

İslami hareketlerin geniş kitlelere nasıl ulaştığı ve bunlar tarafından kabul görmeyi nasıl başardığına dair çeşitli fikirler uzun süredir tartışılmaktadır. Toplumsal hareketler çalışmaları bu kapsamda referans alınabilir. Toplumsal hareketler literatüründe ortak bir toplumsal hareket tanımı olmamakla beraber farklı yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Genel olarak iki yaklaşımdan bahsedilebilir. Toplumsal hareketi bir

¹⁸⁴ Cavatorta, Francesco (2007), “Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan”, *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Clark, Janine (2004), “Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen”, *Comparative Political Studies*, Vol.37 (October), ss.941-968; Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press); Schwedler, Jillian (2011), “Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis”, *World Politics*, Vol.63, No.2, ss.347-376; Tezcür, Güneş Murat (2010), “The Moderation Theory Revisited”, *Party Politics*, Vol.16, No.1, ss.69-88; Wickham, Carrie Rosefsky (2004), “The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt’s Wasat Party”, *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

yapının belirli yönlerini veya kazanç dağılımını değiştirmeye yönelik bir girişim¹⁸⁵ olarak değerlendirmenin yanında çekişmeli politika (*contentious politics*)¹⁸⁶ olarak görenler de vardır. Her iki bakış açısının ortak noktası sistemin dışında kalan grupların rasyonel aktörler olarak siyasi süreçleri etkileme arzusunu taşımalarıdır. Bu değerlendirmeler toplumsal hareketi mahrumiyet ve yoksunluk üzerinden tanımlayan yaklaşımların karşısına iter.¹⁸⁷ Toplumda var olan sıkıntıların toplumsal bir hareket etrafında ifade edilmesi için kaynaklara (ahlaki, kültürel, maddi),¹⁸⁸ organizasyona, sosyal ve siyasi fırsatlara ihtiyaç vardır. Bir başka ifadeyle kolektif bir eylemin ortaya çıkması için toplumsal sıkıntıların varlığı gereklidir fakat tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda bir altyapının ve iletişim ağının olması şarttır. Toplumsal hareketin sahip olduğu kaynakların çeşitliliği ve ne derece etkili olacağı hareketin yapısı, rejimle ilişkisi, siyasal sistemin sınırları, diğer sosyal ve siyasi faktörlere de bağlıdır. Bu karmaşık ilişki toplumsal hareketleri sistemin sınırlarını zorlayan kolektif aktörlere dönüştürür. Aynı zamanda toplumsal hareket bir kimlik inşası sürecine de karşılık gelir.¹⁸⁹ Toplumsal hareket maddi kazanç sağlamanın yanında yerleşik normları ve kimlikleri dönüştürme çabasına da girer. Bu tanıma göre toplumsal hareket temsilcileri ortak bir değer, norm ve kimlik üzerinden hareket eder.

¹⁸⁵ McAdam, Doug, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald, (eds.) (1996), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge and New York: Cambridge University Press).

¹⁸⁶ Tilly, Charles, and Tarrow, Sidney (2015), *Contentious Politics* (Oxford: Oxford University Press).

¹⁸⁷ Morris, A. D., and Herring, C. (1987), "Theory and Research in Social Movements: A Critical Review", in *Political Behavior Annual*, Samuel Long (eds.), (Boulder, CO: Westview Press).

¹⁸⁸ Ahlaki ve kültürel kaynaklar toplumsal harekete meşruiyet ve sempati sağlar. Maddi kaynak paranın yanı sıra insan kaynağı, altyapı, sosyal ağlar ve liderlik mekanizmasına karşılık gelir.

¹⁸⁹ Melucci, A. (1980), "The New Social Movements: A Theoretical Approach", *Social Science Information*, Vol.19, No.2, ss.199-226; Diani, M. (1992), "The Concept of Social Movement", *The Sociological Review*, Vol.40, No.1, ss.1-25.

Toplumsal hareketler çalışmalarının teorik zenginliği İslami hareketlerin ortaya çıkmasında önemli bir bakış açısı sağlamaktadır. Teorik değerlendirmelerin yanında çok sayıda gözlemci uluslararası siyasette ve bölge devletlerinin iç siyasi yapılarında meydana gelen gelişmelere de odaklanmıştır. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren uzun bir liste ortaya çıkmıştır. Bu açıklamalar 1967 Arap-İsrail Savaşı ve İran İslam Devrimi gibi bölgesel gelişmelerin yanında kapitalist sistemin yayılması gibi küresel gelişmeleri de içermektedir. Aynı zamanda Francis Burgat gibi araştırmacılar bölgede artan dindarlığın siyasi arenada bir karşılık bulduğunu da iddia etmektedir.¹⁹⁰ Yine aynı kapsamda Lisa Anderson Ortadoğu siyaseti çalışanların genel olarak Amerikan bakış açısıyla ve beklentileriyle paralel olarak ilerlediğini ve bölge dinamiklerinin yeteri kadar çalışılmadığını dile getirmektedir.¹⁹¹ Buradan hareketle örneğin baskının ve şiddetin bölge siyaseti üzerindeki etkisinin daha titiz çalışmalar gerektirdiği söylenebilir.

İslami hareketlerin yükselişine dair diğer bir konu da Ortadoğu'daki devletlerin özellikle 1970'lerden itibaren kalkınma projelerinde başarısız olması ve yaşanan ekonomik krizlerdir.¹⁹² Lisa Wedeen'e göre Ortadoğu'da devletlerin ekonomik alanda yetersiz kalmasıyla İslami hareketler oluşan boşluğu doldurarak ön plana çıkmaktadır.¹⁹³ Eğitimden sağlığa farklı alanlarda İslami hareketler faaliyet göstermektedir. Yakın dönemde yapılan akademik çalışmalar Wedeen'in iddiasıyla paralellik gösterir. Buna göre ekonomik zorlukların arttığı ortamlarda İslami

¹⁹⁰ Esposito, J. L., and Burgat, F. (2003), *Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in the Middle East and Europe* (London: Hurst).

¹⁹¹ Anderson, Lisa (2006), "Searching Where the Light Shines: Studying Democratization in the Middle East", *Annual Review of Political Science*, Vol.9, No.1, ss.189-214.

¹⁹² Wedeen, Lisa (2003), "Beyond the Crusades: Why Huntington, and Bin Laden, are Wrong", *Middle East Policy*, Vol.10, No.2, ss.54-61.

¹⁹³ A.g.e., s.55.

hareketlere ve partilere yönelik eğilim artmaktadır.¹⁹⁴ Özellikle Grewal, Jamal, Masoud ve Nugent tarafından Tunus özelinde gerçekleştirilen çalışmalar ilginçtir. Yazarlar ekonomik zorlukların insanları İslamcı partilere yönlendirdiğini ve bunu sağlayan motivasyonun öldükten sonra ödüllendirilme beklentisi olduğunu iddia etmektedir.¹⁹⁵

Liste içerisinde İslami hareketlerin İslam'ın doğasından kaynaklanan bir teveccühe sahip olduğu fikri de göze çarpmaktadır. Buna göre İslamcılık ile İslam dini arasında bir fark yoktur.¹⁹⁶ İslam istisnacılığı fikri üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Benzer şekilde Carrie Wickham da İslamcılar diğerlerinden ayıran özelliğinin var olan kültürel repertuarı yeni amaçlar için kullanma becerisi olduğunu iddia etmektedir.¹⁹⁷ Fakat zikredilen bakış açısı oldukça indirgemecidir ve İslami grupların din dışı kavramları kullanma konusunda eksik olduğuna dair kanıyı meşrulaştırmaktan öteye gitmemektedir. Aksine birçok İslami grup farklı fikirleri benimseme noktasında oldukça beceriklidir. Asef Bayat, “post-İslamcılık” kavramıyla İslami hareketlerin değişen yapısal şartlar altında farklı kavramlar etrafında kendilerini tanımladıklarını iddia eder.¹⁹⁸ Örneğin Bayat, Fas'taki PJD'nin kendisini İslam

¹⁹⁴ Bayat, Asaf (2007), *Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn* (California: Stanford University Press); Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Grewal, S.; Jamal, A. A.; Masoud, T., and Nugent, E. R. (2019), “Poverty and Divine Rewards: The Electoral Advantage of Islamist Political Parties”, *American Journal of Political Science*, Vol.63, ss.859-874; Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

¹⁹⁵ Grewal, S.; Jamal, A. A.; Masoud, T., and Nugent, E. R. (2019), “Poverty and Divine Rewards: The Electoral Advantage of Islamist Political Parties”, *American Journal of Political Science*, Vol.63, ss.859-874.

¹⁹⁶ Lewis, B. (1996), “Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview”, *Journal of Democracy*, Vol.7, No.2, ss.52-63.

¹⁹⁷ Wickham, Carrie Rosefsky (2004), “The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party”, *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

¹⁹⁸ Bayat, Asef (2013), *Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam* (Oxford: Oxford University Press).

referanslı bir dini parti olarak görmediğini aksine İslami trend içerisinde yer aldığını savunur. Parti açısından İslam devleti yerine adaletin sağlandığı sosyal bir düzen amaçlanır.¹⁹⁹ Bu durum toplumsal farklılıkları ve tercihleri tanımayı zorunlu kılar.

İslami hareketlerin yükselişine dair diğer bir açıklama da Müslüman dünyada milliyetçilik ve sosyalizm gibi seküler ideolojilerin başarısız olması ve İslam'ın alternatif olarak görülmesidir.²⁰⁰ Bu argümanın güçlü yanları olsa da birkaç sebepten dolayı tatmin edici olmaktan uzaktır. İdeolojilerin başarısız olup olmadığına dair değerlendirme gri bir alana tekabül eder, oldukça subjektiftir ve ölçülebilir değildir. Pratik manada düzenli yapılan seçimler her ne kadar ideolojik pozisyonların toplumdaki yerine dair bir fikir verse de aktörlere yönelik değerlendirme ideolojilerin başarısızlığından ayırır. Burada başarısız olan ideolojiler değil aktörlerdir. İdeolojilerin değerlendirilmesi subjektif olup kişisel değerlendirmelerin sınırları içinde kalmaktadır. Seküler ideolojiyi başarısız gösteren otoriter yönetimlerin başarısızlığı ve yaşadığı krizlerdir.

Diğer bir yaygın açıklama da özellikle modernleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal değişim krizleridir. Samuel Huntington *Political Order in Changing Societies* (Değişen Toplumlarda Siyasi Düzen) isimli kitabında bu duruma dair önemli ipuçları verir. Huntington, hızlı modernleşmeyle beraber sosyal, siyasi ve ekonomik değişimlerin geleneksel yapıyı bozduğunu iddia eder.²⁰¹ Buna göre geleneksel güç dağılımı ortaya çıkan yeni ve eğitilmiş kitle tarafından sorgulanır. Geniş ailenin yerini

¹⁹⁹ Zemni, S. (2011), "Moroccan Islamism: Between Local Participation and International Islamist Networks of Influence", in M. A. Abdalla (eds.), *Interregional Challenges of Islamic Extremist Movements in North Africa*, Vol.180 (Pretoria, South Africa: Institute for Security Studies), ss.77-98.

²⁰⁰ Esposito, John L. (2000), *The Islamic Threat: Myth or Reality* (Oxford: Oxford University Press).

²⁰¹ Huntington, Samuel (1968), *Political Order in Changing Societies* (New Haven, CT: Yale University Press).

çekirdek aile alır. Bireyselleşme ve mobilizasyon en önemli odak noktası haline gelir. Sonuç olarak hızlı modernleşme toplumda eski ve yeni arasında yabancılaşma ve anomali üretir.²⁰² Böylelikle varoluşsal kriz yaşayan kitleler kapsayıcı değerlere yönelmektedir. Ortadoğu özelinde bu ihtiyaç karşısında İslami hareketler ve İslamcılık fikri ön plana çıkmaktadır. Fakat hızlı toplumsal dönüşümler her an ortaya çıkabilmektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan tek kutuplu dünya hızlı dönüşümlere şahit olmaya devam etmektedir. Örneğin küresel ekonomik krizler, küresel salgınlar, göç ve terörizm gibi yeni dünya düzenine ait olan gelişmeler bütün toplumları etkilemektedir. Sonuç olarak modernleşmenin insanları belirli değerlere yönelttiğine dair iddianın ikna edici olabilmesi için daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

Son olarak Ortadoğu’da otoriter rejimlerin toplumsal grupların üzerindeki baskısı nedeniyle camilerin ve diğer İslami kurumların İslamcılık fikrinin yayılmasında önemli merkezler olduğuna dair güçlü iddialar vardır.²⁰³ Birçok insan ve hareket dini mekanları toplanma, sosyalleşme ve fikirlerin paylaşıldığı forumlar olarak görmektedir. Camiler bu kapsamda kritik bir işleve sahiptir. Quintan Wiktorowicz “İslami aktivizm” üzerine çalışmasında dini mekanların rolüne dair önemli tespitler yapmaktadır.²⁰⁴ Otoriter rejimlerin sendikalar ve meslek örgütleri gibi oluşumlar

²⁰² A.g.e. s.36-37.

²⁰³ Munson, Ziad (2001), “Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood”, *The Sociological Quarterly*, Vol.42, No.4, ss.487-510; Wickham, Carrie R., (2002), *Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt* (New York: Columbia University Press); Wiktorowicz, Quintan (2007), “Islamic Activism and Social Movement Theory: A New Direction for Research”, *Mediterranean Politics*, Vol.7, No.3, ss.187-211; Blaydes, Lisa (2011), *Elections and Distributive Politics in Mubarak’s Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press); Masoud, Tarek (2014), *Counting Islam: Religion, Class, and Elections in Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press).

²⁰⁴ Wiktorowicz, Quintan (2004), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach* (Indiana: Indiana University Press).

üzerindeki baskısı buraları muhalefet için elverişsiz hale getirmektedir. Bu noktada camilerin önemi ortaya çıkmaktadır. Camiler rejimin direkt kontrolünden uzakta muhalif kesimler için korunaklı alanlar sağlamaktadır. Fakat İslami gruplara yönelik ilgiyi açıklarken camilere atfedilen öneme birkaç sebepten dikkatli yaklaşmak gerekir. Öncelikle camilerin sosyal ve siyasal bir platform olmasının siyasi alana hangi oranda yansıdığı noktası net değildir. İkinci olarak camilerin rejim kontrolünden uzak ve muhalifler için güvenli bir alan olduğu iddiası sorgulanmalıdır. Charles Kurzman İran Devrimi üzerine çalışmasında camilerin devlet kontrolünden uzakta olmasını bir mit olarak değerlendirmektedir.²⁰⁵ Diğer sivil alanlarda olduğu gibi camiler de İran’da Şah Pehlevi yönetimi tarafından yakından izlenmiştir. Benzer şekilde diğer bölge ülkelerinde rejimlerin camilere temas etmediğini düşünmek zordur.

Uzun bir liste halinde ortaya konan bu açıklamalar son yıllarda çeşitli eleştirilere maruz kalmaktadır. Melani Cammett ve Pauline J. Luong Ortadoğu’da İslami hareketlerin siyasi avantajının olduğuna dair değerlendirmelere karşı çıkmaktadır.²⁰⁶ İki temel itirazdan bahsetmek mümkündür. İlk olarak her iki yazar siyasi alanda performansa dayalı gerçek bir avantajdan öte toplum geneline yayılan bir eğilimden söz etmektedir. Siyasi avantajın kaynağı olarak İslami hareketlere gösterilen teveccühü veya İslami hareketlerin toplumsal tabandaki şöhreti göstermek mümkündür. Buna göre sosyal hizmetler, organizasyon kapasitesi ve ideolojik gerekçeler ikinci plana itilmektedir. Otoriter rejimlerin altında İslami hareketlere yönelik bu olumlu eğilim özellikle şehirlerin fakir bölgelerinde artan görünürliğe ve

²⁰⁵ Kurzman, Charles (1994), “Dynamic View of Resources: Evidence from the Iranian Revolution”, *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, Vol.17, ss. 53-84.

²⁰⁶ Cammett, Melani, and Luong, Pauline J. (2014), “Is There an Islamist Political Advantage?”, *Annual Review of Political Science*, Vol.17, No.1, ss. 187-206.

otoriter rejimlerin baskısı ve şiddeti karşısında İslami hareketlerin muhalif kalmasına bağlanabilir.²⁰⁷

İslami hareketlerin otoriter rejimlerde diğer muhalif gruplara göre toplumsal mobilizasyon, toplumsal eğilimleri şekillendirme ve rejime karşı direnç gösterme konusunda daha başarılı olduğu inancı da bu durumu besleyen diğer faktörler arasında kendine yer bulmaktadır. Sonuç olarak böylesi bir avantajın kaynağı varsayımın ötesine geçmemektedir. İdeolojik baskınlık ve organizasyon becerisi gibi kıstaslar göz ardı edilmektedir. İkinci itiraz olarak, İslami avantaj meselesinin nasıl ölçüldüğü yönündedir. Müslüman toplumların uzun yıllar boyunca otoriter rejimler tarafından yönetilmesi ve sivil toplumun yanında din alanının da rejimler tarafından baskılanması avantaj meselesini gri bir alana taşımaktadır. Sıkı takip ve baskı altında İslami hareketlerin yer altına çekilmesi ve pek çok aktivitesini gizlilik üzerine tesis etmesi gri alanın sınırlarını belirleyen faktörlerdir. Bu bağlamda Cammett ve Luong ısrarla 1970'lerden günümüze yapılan değerlendirmeler güçlü gözlemlerden daha çok anekdotlar ve söylemler etrafında şekillendiğini iddia etmektedir.²⁰⁸

3.3. Ortadoğu'da İslamcı Partiler

İslamcı partiler de İslami hareketlere benzer şekilde çeşitlilik arz eder. İslam, merkezi bir role sahip olmasına rağmen tanımlamada zorluk yaşanır. Partilerin net olmayan ideolojileri bu durumun ana sebebidir. İslam'ın merkezi rolünün tam olarak neye karşılık geldiği noktasında birbirinden ayrılan yorumlar görülür. Partiler arasında İslam hukukunun uygulanma fikri önemli bir farklılık alanıdır. İslam hukukunu

²⁰⁷ Roy, Oliver (2020), *Siyasal İslam'ın İflası* (İstanbul: Metis Yayınları).

²⁰⁸ Cammett, Melani, and Luong, Pauline J. (2014), "Is There an Islamist Political Advantage?", *Annual Review of Political Science*, Vol.17, No.1, ss.189-191

savunan hareketlerin yanında İslam hukukunun yerine modern hukuk kavramlarına atıf yapan gruplar da vardır. Örneğin Türkiye’de AK Parti siyasal İslam tartışmalarında İslamcı parti olarak değerlendirilirken partinin seküler sistemle ilişkisi İslamcı partileri tanımlama açısından zorluğu bir kez daha ortaya koyar. Her ne kadar İslam, siyasi platformların belirlenmesinde ortak bir referans noktası olarak alınsa da farklı ülke tecrübeleri İslamcı partileri birbirinden ayırmaktadır. Bu partilerin yapıları ve davranışları içerisinde bulundukları siyasi süreçler ve kurumsal yapılardan bağımsız değildir.²⁰⁹ Hatta aynı yapısal ve kurumsal şartlar içerisinde bile farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Seçim sistemi, seçim barajı ve din-devlet ilişkisinin yanında rejim tipi ve rejim-muhalefet ilişkisi de İslamcı partilerin şekillenmesinde ehemmiyet arz eder. Sonuç olarak İslami değerler bir dünya görüşü olarak kabul edilirken bu değerlerin siyasal alana nasıl yansıtacağı konusu net değildir.

İslami hareketlerin ve İslamcı partilerin çeşitliliği ve farklı tarihsel süreçlerin ürünleri olarak dinamik bir yapı arz etmeleri son yıllarda yoğun bir ilgi görmektedir. Özellikle Arap Baharı ile beraber bu ilginin daha da arttığı söylenebilir.²¹⁰ Bu çalışmaların ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri İslam’a atfedilen merkezi role rağmen İslami hareketlerin ve partilerin ortak noktalarının oldukça az olmasıdır.

²⁰⁹ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press).

²¹⁰ Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise (2017), *Political Parties in the Arab World* (Edinburgh: Edinburgh University Press); Hinnebusch, Raymond; Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise (2021), “Political Parties in MENA: An Introduction”, *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa* (London and New York: Routledge); Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Kırdış, Esen (2018), “Wolves in Sheep Clothing or Victims of Times? Discussing the Immoderation of Incumbent Islamic Parties in Turkey, Egypt, Morocco, and Tunisia”, *Democratization*, Vol.25, No.5, ss.901-918; Wickham, Carrie Rosefsky (2015), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement* (New Jersey: Princeton University Press).

Genel olarak İslamcı partileri diğer partilerden ayıran birkaç önemli noktadan bahsedilebilir.²¹¹ İdeolojik açıdan İslamcı partiler kamusal alanda İslam'ın yeri noktasında benzer bir tavır alırlar. Dini değerler üzerinden muhafazakâr bir pozisyon söz konusudur. Toplumda İslami değerlerin ağır basması yönünde bir çaba sergilenir. Batı karşıtlığı, Filistin meselesi, dini eğitim ve ahlak üzerine vurgu onları diğer partilerden ayırır. Kurumsal açıdan ise dini kurumlar (cami, medrese, yardım kurumları, İslami medya ve ulema) ile kurdukları resmi veya gayriresmi ilişkilerden faydalanırlar. Toplumla kurdukları ilişkiler İslamcı partilere diğer partilere nazaran daha fazla alan açabilmektedir. Bazı durumlarda İslamcı partiler bir toplumsal hareketten beslenmektedir. Mısır'da Özgürlük ve Adalet Partisi, Lübnan'da Hizbullah ve Fas'ta PJD bu kapsamda değerlendirilebilir. Hareket ve parti arasında simbiyotik bir ilişkiden söz edilebilir.²¹² Bu tip partiler sadece parlamento süreçlerinin değil aynı zamanda dini ve süreçlerin de bir aktörüdür. Hareket liderleri ile parti yöneticileri zaman zaman karşı karşıya gelseler de ortaya çıkan ilişkiyi tek taraflı değerlendirmek eksik kalacaktır. Bu durum onlara yeni gelişmeler karşısında esneklik sağlar.

İslamcı partileri diğer partilerden farklı kılan özelliklerine rağmen siyasal sistem içerisinde diğer partilere benzer davranışlar da üretirler. Herhangi bir siyasi ve kurumsal engel olmadığı müddetçe seçimlere katılırlar. İslamcı partilerin seçim stratejilerinin çoğunlukla kazanmak üzerine olmadığına dair güçlü iddialara rağmen seçimlerden sonuç alarak devlet üzerinde etki etme ve devlet kaynaklarından faydalanma beklentileri vardır. Cezayir'de FIS'in 1991 seçimleri zaferi ve devamında

²¹¹ Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Sadowski, Yahya (2006), "Political Islam: Asking the Wrong Questions?", *Annual Review of Political Science*, Vol.9, ss.215-240.

²¹² Kitschelt, Herber (2006), "Movement Parties", in *Handbook of Party Politics* eds. Katz, Richard, and Crotty, William (London: Sage Publication).

rejimin baskısı birçok İslami hareket açısından bir referans noktasıdır. Otoriter rejimlerde siyasi kazançların sınırlı olması ve rejim baskısı tehdidi İslamcı partilerin seçimlerde başarılı olma beklentilerini sınırlayabilmektedir. Seçimleri kazanmak her zaman en iyi seçenek olmak zorunda değildir.²¹³ Bu bağlamda İslamcı partiler siyasal ve kurumsal şartlar içerisinde stratejik davranarak kısıtlamalara ve fırsatlara göre hareket ederler. Bu durum dinamik süreçler takip etmelerini zorunlu kılmaktadır. Kurumsal ve parti organizasyonu anlamında esnek bir yapı söz konusu olabilmektedir. Avrupa’da sosyalist ve Hristiyan demokrat partilerde de benzer süreçler ortaya çıkmaktadır.²¹⁴ Carrie R. Wickham’ın Mısır’da Vasat Partisi üzerine çalışmasında ortaya koyduğu gibi İslamcı partilerin davranışlarının yanında ideolojik olarak değişimleri de söz konusu olabilmektedir.²¹⁵ Wickham ideolojik dönüşümün kaynağı olarak İslamcı partinin seküler siyasetçilerle iletişimin yarattığı öğrenme süreci olduğunu iddia eder. Jillian Schwedler ise Wickham’ın argümanını eleştirerek benzer siyasi tecrübelerin farklı sonuçlar doğuracağını iddia eder.²¹⁶ Wickham bu eleştiriye karşılık demokratik dönüşümün olmadığı konularda öğrenme sürecinin tam olarak gerçekleşmediğini iddia eder. Janine Clark bu tartışmalardan hareket ederek iş birliği ile ılımlılaşıma arasındaki ilişki üzerinde durur ve bir model ortaya atar.²¹⁷ İslami

²¹³ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Kurzman, Charles, and Naqvi, Ijlal (2010), “Do Muslim Vote Islamic?”, *Journal of Democracy*, Vol.21, No.2, ss.50-64.

²¹⁴ Sprague, John, and Przeworski, Adam (1986), *Paper Stones: A History of Electoral Socialism* (Chicago and London: The University of Chicago Press); Kalyvas, Stasis (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe* (New York: Cornell University Press); Kalyvas, Stasis (1998), “From Pulpit to Party: Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon”, *Comparative Politics*, Vol.30, No.3, ss.293-312.

²¹⁵ Wickham, Carrie Rosefsky (2004), “The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt’s Wasat Party”, *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228.

²¹⁶ Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press).

²¹⁷ Clark, Janine (2006), “The Conditions of Islamist Moderation: Unpacking Cross-Ideological Cooperation in Jordan”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.4, ss.539-560.

ılımlılaşmanın gerekleşebilmesi için birkaç gereklilik sıralar: i) iş birliği dzenlemesinin olumlu manada bir beklenti vadetmesi gerekir, ii) iş birliğine giren aktörlerin taktik beklentilerden öte karşılıklı bir alışveriş içerisinde olması gerekir, iii) İşlami hareket içerisinde stratejik ve ideolojik bir tartışmanın gerçekleşmesi gerekir. Mona Ghobashy bu tartışmaya uzun yıllar boyunca rejimin baskısı ve şiddeti altında var olan İşlami hareket içerisindeki nesil değişiminin ılımlılaşmaya yol açtığını iddia ederek katılır.²¹⁸

İşlami partileri bölgedeki parti sistemleri ve bulunduğu ülkenin şartları bağlamında değerlendirmek doğru bir yaklaşımdır. Ortadoğu’da tarihsel olarak parti sistemleri otoriter rejimler çatısı altında şekillenmektedir. Bu bağlamda farklı kavramsallaştırmalar ön plana çıkmaktadır. Baskın parti sistemi (*dominant party systems*) ve saray merkezli çoklu parti sistemi (*palace-dominated multiparty systems*) ne çıkan örneklerdir.²¹⁹ Baskın parti sistemi otoriter Arap cumhuriyetlerinde 1970’lerde siyasi liberalizasyon sonucu ortaya çıkan sistemlerdir. Sistemin baskın partisi kendi kontrolünde küçük partilerin kurulmasına izin vermektedir. Rejime bağlı elitler genellikle bu partileri kontrol etmektedir. Cemal Abdünnasır sonrasındaki Mısır bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Saray merkezli çoklu parti sistemine ise Fas, Ürdün ve Kuveyt gibi ülkeler örnek olarak gösterilmektedir. Bu ülkelerde partiler genellikle ya rejimlerin kurguladıkları ya da rejime bağlı elitler tarafından kurulan partilerdir.²²⁰

²¹⁸ Ghobashy, M. (2005), “The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37. No.3, ss.373-395.

²¹⁹ Hinnebusch, Raymond; Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise (2021), “Political Parties in MENA: An Introduction”, *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa* (London and New York: Routledge).

²²⁰ Ellen, Lust-Okar, and Zerhouni, Saloua (2008), *Political Participation in the Middle East* (London: Lynne Rienner Publisher); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The*

Özetle İslamcı siyasi partileri kendilerine ait bir kategori içerisinde değerlendirmek doğru bir yaklaşımdır. İslamcı partiler heterojen ve dinamik bir yapı arz eder. Kaçınılmaz olarak farklı tarihsel gelişmeler ve tercihlerin ürünüdürler. Siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelere duyarlıdırlar. Aynı zamanda İslamcı partiler hareket partileridir. Bu yapıları onları ikili (*dual track*) bir mobilizasyon stratejisi takip etmelerine neden olmaktadır.²²¹ Başka bir ifadeyle İslamcı partiler hem parlamentoda bir aktör olarak var olabilen hem de muhalif bir toplumsal hareket olarak otoriter rejimler karşısında organize olabilen aktörlerdir.

İslamcı partilerin siyasi partiler literatüründe tam olarak nereye oturduğu konusu önemlidir. Var olan siyasi partiler literatürü Avrupa partileri kaynaklıdır ve demokratik süreçler üzerinden şekillenmektedir.²²² Rekabetçi bir parti sistemi öngörülmektedir. Otoriter rejimlerde ise siyasi partilere demokrasilerden farklı fonksiyonlar atfedilmektedir.²²³ Bir bakış açısına göre partiler siyasi sistemin meşruiyetini artırırken aynı zamanda yeni siyasi figürleri belirlemede ve rantın dağıtılmasında aracı yol oynamaktadır.²²⁴ Böylelikle otoriter yönetim muhalif partiler kurarak siyasi sistemi kontrol etmeyi amaçlamaktadır. Örneğin Fas'ta Kral II. Hasan ve VI. Muhammed döneminde rejim tarafından kurulan partiler bu bağlamda değerlendirilebilir. 2009'da Fuad Himma liderliğinde kurulan PAM da bunlardan

Party of Justice and Development in Morocco (New York: Syracuse University Press); Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge); Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press).

²²¹ Kitschelt, Herber (2006), "Movement Parties", in *Handbook of Party Politics*, eds. Katz, Richard, and Crotty, William (London: Sage Publication).

²²² Diamond, Larry, and Gunther, Richard (2001), *Political Parties and Democracy* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press), ss.3-39.

²²³ Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press).

²²⁴ Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer (2009), "Elections under Authoritarianism", *Annual Review of Political Science*, Vol.12, ss.403-422.

biridir.²²⁵ Kralın böl ve yönet stratejisi çoğunlukla işe yaramaktadır. İslamcı partiler bu manada rejim partilerinden ayrılmaktadır. Mevcut şartlar altında İslamcı partileri oy peşinde koşan ve parlamentoda sandalye kazanmayı amaçlayan partiler olarak da görmek zordur. Seçim zaferi onlar için her zaman en doğru seçenek de değildir.²²⁶ Sonuç olarak İslamcı partilerin neyi hedeflediği meselesinin çoğu zaman gri bir alana tekabül etmesi ve rejimle gerilimli ilişkileri onları klasik bir siyasi parti algısının ve mekanizmasının ötesine taşımaktadır.²²⁷

İslamcı partiler farklı bağlam ve şartlar altında ortaya çıkabilir. Bir ülkede yoğun bir Müslüman nüfusun olması orada İslamcı bir partinin kurulacağı anlamına gelmez. İslamcı partilerin ortaya çıkması basit bir sekülerleşme karşıtı süreç de değildir. Bu tip partiler Ürdün gibi İslam hukukuna sahip ülkelerde de görülür. İslamcı bir partiye kralın kendini müminlerin emiri olarak gördüğü Fas'ta da tanık olmak mümkündür.²²⁸ Vali Nasr İslamcı partilerin yükselişini yükselen bir orta sınıfa atfeder.²²⁹ Orta sınıfın otoriter rejim karşısında taleplerini ifade etmek için alternatif kanallar aradığını kabul etmekle beraber bu sınıfın kendini İslamcı partiler üzerinden gerçekleştirdiğini söylemek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Bu nedenle Nasr'ın yaklaşımı eksik bir değerlendirmedir. Bir sınıfın belirli bir fikir etrafında birleşmesi için siyasi fırsat yapılarında değişim beklenmelidir.²³⁰ Siyasi şartlar değiştikçe yeni

²²⁵ Boussaid, Farid (2009), "The Rise of the PAM in Morocco: Trampling the Political Scene or Stumbling into It?", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.3, ss.413-419.

²²⁶ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press).

²²⁷ Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov (2014), *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press).

²²⁸ Eickelman, Dale F., and Piscatori, James (1996), *Muslim Politics* (Princeton and Oxford: Princeton University Press).

²²⁹ Nasr, Vali (2009), *Forces of Fortune: The Rise of the New Muslim Middle Class and What It will Mean for Our World* (New York: Free Press).

²³⁰ McAdam, Doug, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald, (eds.) (1996), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*

mobilizasyon olanakları ortaya çıkabilmektedir. Genel olarak modernleşme literatürü orta sınıfın yükselişinin insanların değer algılarında değişime yol açtığını savunur.²³¹ Fakat Müslüman toplumlarda orta sınıfın yükselmesi ile İslamcı partilere yönelimin artması arasında doğrudan bir bağ kurmak iyimser bir değerlendirmedir. Ayrıca toplumda dinin kamusal alanda daha görünür olması gerektiğine yönelik bir beklentinin gerçekleşmesi için İslamcı partilere ihtiyaç yoktur.²³² Bu bağlamda Ortadoğu’da orta sınıfın genişlemesiyle İslam referanslı farklı toplumsal grupların ortaya çıkması bu durumu teyit etmektedir.

İslamcı partilerin ortaya çıkmasını ve siyasi süreçlere katılmalarını açıklayan önemli tartışmalar vardır. Bir bakış açısına göre katı İslam ideolojisi siyasi katılımı belirleyen en önemli unsurdur.²³³ Buna göre İslam ideolojisi tüm davranışları belirlemektedir.²³⁴ Fakat katı ve değişmeyen İslami ideoloji vurgusu tek başına oldukça zayıf bir tartışmadır. Ortadoğu genelinde ideolojik olduğu düşünülen birçok hareket baskılar ve değişen şartlar karşısında esnek bir pozisyona evrilebilmektedir. Örneğin Mısır’da kurulan Selefi Nur Partisi Selefilerin siyaset karşıtı pozisyonuna rağmen Mübarek rejimin yıkılmasından sonra parti kurarak seçimlere katılmıştır. Aynı zamanda İslamcı partiler zaman zaman rekabet ettikleri farklı ideolojilerdeki siyasi

(Cambridge and New York: Cambridge University Press); Tarrow, Sidney G. (2011), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge and New York: Cambridge University Press).

²³¹ Huntington, Samuel (1968), *Political Order in Changing Societies* (New Haven, CT: Yale University Press); Inglehart, Ronald, and Welzel, Christian (2009), “How Developments Leads to Democracy: What We Know about Modernization”, *Foreign Affairs*, Vol.88, No.2, ss.33-48; Inglehart, Ronald (2018), *Cultural Shift in Advanced Industrial Societies* (New Jersey: Princeton University Press).

²³² Driessen, Michael D. (2018), “Sources of Muslim Democracy: The Supply and Demand of Religious Policies in the Muslim World”, *Democratization*, Vol.25, No.1, ss.115-135.

²³³ Kepel, Gilles (1994), *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Lewis, B. (1996), “Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview”, *Journal of Democracy*, Vol.7, No.2, ss.52-63.

²³⁴ Toplumun İslami idealler ve değerler etrafında şekillenmesi, dini eğitimin ve ahlakın topluma yayılması, komünizm ve solcu fikirlerinin sosyal adalet ve paylaşım konusundaki fikirlerinin yerini alabilmek bu kapsamda değerlendirilebilir.

partilerle de ittifaktan kaçınmamıştır. Arap Baharı öncesinde ve sonrasında birçok ülkede İslamcılar ve solcular beraber hareket etme kararı almıştır.²³⁵ Örneğin Tunus'ta İslamcılar ve solcuların Troyka paktı bunlardan bir tanesidir.²³⁶ Benzer şekilde Fas'ta İslamcılar ile diğer aktörler arasında ittifaklar söz konusu olmuştur.

Farklı bir bakış açısına göre İslami hareketler siyasi süreçlere katılarak dini bir siyasal sistem kurmayı amaçlamaktadır. Bu öngörü birçok Batılı gözlemci tarafından uzun yıllardır canlı tutulmaktadır. İslami hareketlerin gizli ajandalara sahip olduğu ve mevcut rejimleri yıkarak yerine İslami bir sistem kurmayı hedefledikleri korkusu uzun zamandır siyasilerin yanında akademik dünyada da dillendirilmektedir. Fakat bu bakış açısı da oldukça sorunludur. Seçimler sonucu iktidarı ele geçiren bir partinin toplumsal talepleri göz ardı ederek sistemde köklü bir değişikliğe gitmesi zordur ve oldukça risklidir. Radikal bir değişim çabası seçimlerin verdiği meşruiyeti ve partinin toplumsal tabanını erozyona uğratabilir. İkinci olarak İslamcı partilerin seçimler sonucunda hükümeti ele almaları ülkedeki diğer aktörlerin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Ordu, muhalefet ve rejime sadık aktörler varlıklarını korumaktadır.²³⁷ Mısır örneğinde Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi karşıtı aktörlerin sahip oldukları konumlarının tehdit edildiğini düşündükleri anda hükümete karşı askeri darbe yapması Ortadoğu siyaseti hakkında çok şey anlatmaktadır.

²³⁵ Clark, Janine A., and Schwedler, J. (2003), "Who Opened the Window? Women's Activism in Islamist Parties", *Comparative Politics*, Vol.35, No.3, ss. 293-312.

²³⁶ Buehler, Matt (2018), *Why Alliances Fail: Islamist and Leftist Coalitions in North Africa* (New York: Syracuse University Press).

²³⁷ Bellin, Eva (2004), "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.139-157; Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149.

Son olarak rejim baskısının ve şiddetinin yarattığı tükenmişlik hissinin İslami gruplara parlamento süreçlerinden başka süreçleri seçenек bırakmadığı iddiası da birçok İslami grup için dillendirilmektedir. Fakat bu iddia da problemlidir. Birçok ülkede baskı ve şiddetin karşısında parlamento süreçleri açık değildir. Aksine rejimin talepleri siyasi katılım süreçlerini daha da zorlaştırabilmektedir. İkinci olarak rejim baskısı altında parlamento süreçlerinden uzak bir şekilde varlıklarını sürdüren gruplar da mevcuttur. Fas'ta Abdüsselam Yasin'in Adalet ve İhsan Hareketi kralın ve muhalefetin uzun yıllar boyunca baskısına maruz kalmasına rağmen varlığını korumuş ve siyasi katılımdan uzak durmuştur. İddianın aksine Yasin bu durumun kendilerini kooptasyondan kurtardığını belirterek hareketinin çizgisinin bozulmadığını iddia etmiştir.

3.3.1. Yapısal Faktörler ve İslamcı Partilerin Ortaya Çıkışı

Yapısal (sosyal ve ekonomik yapı) ve kurumsal (siyasi) şartlar siyasi partilerin ortaya çıkmasında etkilidir. Bu bakış açısı uzun yıllardır siyasi partiler literatürü içerisinde referans olarak alınmaktadır. Partilerin ortaya çıkışında yapının ön plana alınması failin (*agent*) göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Fakat “Yapısal ve kurumsal şartların değişimi aktörler tarafından nasıl algılanıyor?” sorusu dikkatlerin fail üzerine dönmesine neden olur. Failin yapı karşısında tercihlerinin nasıl şekillendirdiği önem kazanır. Aynı şartlar altında bile İslami hareketler birbirinden ayrılan davranışlar üretir. Bazı hareketler parti kurarken bazıları ise partileşmeden uzak durur. Bu durumu açıklayabilmek için hareketlerin iç yapılarına bakmak gerekir. Fakat faili ön plana çıkarmak yapısal açıklamaların değersiz olduğunu göstermez. Aksine yapısal açıklamalar faillerin önünde ne tip seçenekler olduğunu ortaya koyar. Örneğin

sistemin çok katı olduğu ve muhalefete izin verilmediği ortamlarda siyasi parti kurmak İslami hareketler için bir opsiyon olmaktan çıkar. Örneğin Mısır'da Müslüman Kardeşler sistemin baskıları karşısında alternatif stratejiler üretmiştir. Partileşme yasağı karşısında seçimlere bağımsız adaylarla katılarak siyasi bir pozisyon almıştır. Müslüman Kardeşler'in seçimlere bağımsız adaylarla katılması kendi iç değerlendirmelerinin bir sonucudur. Sonuç olarak yapısal ve kurumsal şartlar etkilidir fakat fail için bir değerlendirme alanı da mevcuttur. Bu değerlendirme yapısal açıklamaların haklı olarak eleştirdiği zihin ve niyet okuma çabası olarak değildir. Daha ziyade faillerin (*responsive agents*) kendi iç dinamikleri içerisinde çevresel faktörlere nasıl cevap verdiğini açıklama çabasıdır. İlerleyen sayfalarda bu durum daha detaylı değerlendirilmektedir.

3.3.2. Sosyal ve Ekonomik Yapıda Değişim ve Partileşme

Sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimlerin siyasi partilerin ortaya çıkmasında belirleyici olduğu iddiası uzun yıllardır dillendirilmektedir. Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan bu iddianın en önemli savunucuları olarak karşımıza çıkar.²³⁸ Yazarlar dört önemli tarihi gelişmenin partilerin ortaya çıkmasında rol oynadığını iddia eder:

- Reform süreci sonrasında merkez-çevre ayrımı
- Fransız İhtilali sonrasında devlet-kilise ayrımı
- Endüstri Devrimi sonrasında şehir-kırsal ayrımı
- Rus Devrimi sonrasında çalışan-patron ayrımı

²³⁸ Lipset, S. Martin, and Rokkan, Stein (1967), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: Free Press).

Bu değişimler sonucu yeni sosyal bölünmeler (*social cleavages*) kendilerini siyasi partiler olarak cisimleştirmiştir. Örneğin Endüstri Devrimi sağ partilerin yolunu açarken Rus Devrimi ise işçi partilerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Bu bakış açısını Ortadoğu açısından referans alan çalışmalar mevcuttur.²³⁹ Vali Nasr’a göre Müslüman dünyası da benzer şekilde toplumsal bölünmeler yaşamış ve sınıf çatışmaları siyasi partilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ortadoğu’da ekonomilerin devletin kontrolünde olması devlete bağlı bir siyasi elit ortaya çıkarmıştır. Bu durum rekabetçi klientalist bir yapıya zemin hazırlamıştır.²⁴⁰ Batı tipi bir burjuvazi sınıfından bahsedilemez. Devletçi ekonominin küreselleşme sürecinde hem yerel hem de uluslararası manada başarısız olması ise bölgede yeni toplumsal bölünmelerin kapısını aralamıştır. Yeni şartlar altında ortaya çıkan dindar ve muhafazakâr aktörler yerleşik elitlerle rekabet eder hale gelmiştir. Sonuç olarak Nasr’a göre bu rekabet ortamı İslamcı partilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Modernleşme sürecinin var olan toplumsal bakış açısını ve motivasyonlarını değiştirdiğine dair çalışmalar Nasr’ın ortaya koyduğu perspektifi destekleyen veriler sunmaktadır.²⁴¹ Modernleşmeyle beraber demografi, şehirleşme, eğitim ve işsizlik gibi kavramlar toplumsal tartışmaların parçası haline gelmiştir. Nasr bu şartlar altında “Müslüman burjuva” kavramını kullanarak eğitimli, şehirli ve Batı ile ilişki kuran orta

²³⁹ Nasr, Vali (2009), *Forces of Fortune: The Rise of the New Muslim Middle Class and What It will Mean for Our World* (New York: Free Press).

²⁴⁰ Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer (2009), “Elections under Authoritarianism”, *Annual Review of Political Science*, Vol.12, ss.403-422.

²⁴¹ Inglehart, Ronald, and Welzel, Christian (2009), “How Developments Leads to Democracy: What We Know about Modernization”, *Foreign Affairs*, Vol.88, No.2, ss.33-48; Inglehart, Ronald, and Welzel, Christian (2009), “How Developments Leads to Democracy: What We Know about Modernization”, *Foreign Affairs*, Vol.88, No.2, ss.33-48.

sınıfları kastetmektedir. Nasr bahsi geçen orta sınıfların başarısız olan devlet elitlerine karşı İslami grupları desteklediğini iddia etmektedir.

Bu tartışmanın güçlü yanları olsa da önemli eksikler göze çarpmaktadır. Ortaya çıkan bu toplumsal talebin neden İslami gruplara yöneldiği noktasında daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Toplumda birbiriyle rekabet eden farklı fikirler görülmektedir. Tek bir talepten öte talepler kümesinden bahsetmek mümkündür. Değişen şartlar içerisinde ideolojik açıdan birleşmiş bir orta sınıfın varlığını kabul etmek iyimser bir tutumdur. Birçok çalışma İslamcılarının daha çok toplumsal açıdan geri kalmış ve ekonomik olarak dezavantajlı kesimlerde karşılık bulduğunu göstermektedir.²⁴² Nasr'ın yaklaşımının aksine kimlik meselesini bir motivasyondan çok bir sonuç olarak değerlendirmek daha doğrudur. Diğer bir ifadeyle Müslüman kimliği siyasal süreçlere katılmada veya parti kurmada ana motivasyondan ziyade bir sonuçtur.

Özetle sosyal ve sınıfsal yapıdaki değişimler birçok farklı fikrin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Ortaya çıkan toplumsal bölünmelerin önünü açan unsur politikleşmedir. Bu bağlamda İslami gruplar stratejik hareket ederek toplumsal bir talep oluşturma amacını güderler. Devletçi elitlerin başarısızlığı tek bir kimliğin ön plana çıkmasından öte farklı unsurların rekabeti anlamına gelir. Bazı İslamcılar siyasi parti kurarak toplumu mobilize etme yoluna giderken bazıları ise toplumun kitleler halinde siyasi alana çekilmesinin beraberinde yalnızlaşma getireceğini iddia etmişlerdir.²⁴³ Sonuç olarak yapısal değişimler birçok farklı fikrin ortaya çıkmasına

²⁴² Bayat, Asaf (2010), *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East* (Amsterdam: Amsterdam University Press).

²⁴³ Brown, Nathan, and Hamzawy, Amr (2007), "What Islamists Need to Be Clear about: The Case of the Egyptian Muslim Brotherhood", Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/2007/02/20/what-islamists-need-to-be-clear-about-case-of-egyptian-muslim-brotherhood-pub-19032>

neden olurken hangi fikrin ön plana çıkacağını ise aktörlerin atacağı stratejik adımlar belirlemektedir.

3.3.3. Kurumsal Yapıda Değişim ve Partileşme

Birçok gözlemci yeni partilerin oluşmasında demokratikleşme veya sınırlı da olsa siyasal açılımların etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu bakış açısına göre siyasi ve kurumsal açılımlar İslami hareketlerin parti kurarak kendilerini ifade etmeleri için uygun bir iklimi yaratır. Değişen siyasal ve kurumsal şartlar içerisinde İslami hareketler rejimle ilişkilerinde radikal pozisyonlarını terk ederek ılımlı birer aktör haline gelirler.²⁴⁴ Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında İslam-demokrasi tartışmaları içerisine hapsolan siyasal İslam tartışmaları açısından bahsi geçen katılım-ılımlılaşma (*inclusion-moderation*) tezi verimli bir perspektif sunar. Bu perspektif siyasi katılım fırsatı arayan İslami hareketler açısından güçlüdür. Fakat bahsi geçen perspektif iki açıdan sorunludur. İlk olarak siyasal açılım tartışmasının kapsam, derinlik, kalite ve geleceğe dönük beklentiler açısından detaylandırılması gerekir. Siyasi açılımın varlığı ülkede demokratikleşmenin gerçekleştirdiğini göstermez. Seçimlere katılım ve parlamentoda sandalye sahibi olma alınacak kararları etkileme kapasitesinin varlığına işaret etmez.²⁴⁵ Birçok ülkede İslamcı aktörler çoğunlukla karar alma süreçlerinin dışında kalmaktadır. Özellikle Arap Baharı sonrasında İslamcı

²⁴⁴ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, ss.373-395; Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Schwedler, Jillian (2011), "Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis", *World Politics*, Vol.63, No.2, ss.347-376; Turam, Berna (2007), *Between Islam and State: The Politics of Engagement* (California: Stanford University Press); Tezcür, Güneş Murat (2010), "The Moderation Theory Revisited", *Party Politics*, Vol.16, No.1, ss.69-88.

²⁴⁵ Zeghal, Malika (2008), *Islamism in Morocco: Religion, Authoritarianism, and Electoral Politics* (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers).

partilerin tecrübeleri bu durumu teyit etmektedir. İkinci olarak katılım-ılımlılaşıma tezi siyasi katılımdan uzak duran İslami hareketler açısından eksik bir değerlendirme sunar. Siyasi açılımların varlığı otomatik bir partileşme sürecinin kapısını aralamaz. Parti kurma sürecine dair nihai karar İslami hareketlerin iç süreçlerinin sonucunda ortaya çıkar. Farklı bir ifadeyle İslami hareketler var olan yapısal şartlar içerisinde ideolojileri, organizasyon yapıları, rejimle ve diğer aktörlerle ilişkileri kapsamında karar alırlar. 1950’lilerden itibaren demokratik süreçleri çok partili olarak işleten bir ülke olarak Türkiye ise bu kapsamda bir istisna olarak kabul edilebilir.²⁴⁶

Özellikle Avrupa’da radikal sol ve komünist partilerin sisteme entegre edilmesine yönelik akademik tartışmalar 1990’ların sonundan itibaren İslami hareketler için de referans olmaya başlamıştır.²⁴⁷ Bu tartışmalarda genel olarak önerilen model yapısal anlamda ortaya çıkan siyasi kısıtlamalar ve açılımların daha önce sistem tarafından dışlanan gruplar için fırsata dönüştüğünü ve bu grupların devletin belirlediği ölçülerde oyunu kurallarına göre oynamaya başlayacaklarını öngörmektedir. Bu süreç Huntington’ın katılım-ılımlılaşıma bedeli (*participation-moderation tradeoff*) olarak değerlendirdiği sürece karşılık gelmektedir.²⁴⁸ Bir başka ifadeyle sisteme muhalif grupların siyasi açılımlardan faydalanabilmek için kendi taleplerini ve pozisyonlarını yumuşatmaları (şiddetten uzak durma veya devrimden vazgeçme gibi) gerekir. Burada iki önemli motivasyondan bahsedilebilir. Öncelikle

²⁴⁶ Angrist, Michele P. (2004), “Party Systems and Regime Formation in the Modern Middle East: Explaining Turkish Exceptionalism”, *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.229-249.

²⁴⁷ Sprague, John, and Przeworski, Adam (1986), *Paper Stones: A History of Electoral Socialism* (Chicago and London: The University of Chicago Press); Huntington, Samuel (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Oklahoma: University of Oklahoma Press); Berman, Sheri (2008), “Taming Extremist Parties: Lessons from Europe”, *Journal of Democracy*, Vol.19, No.1, ss.5-18.

²⁴⁸ Huntington, Samuel (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Oklahoma: University of Oklahoma Press), s.169.

dışlanan grupların sistemle barışık hale gelmelerini sağlayan en temel motivasyon hayatta kalma dürtüsüdür. İkincisi sisteme dahil olan gruplar daha geniş kitlelere hitap edebilmek için daha ılımlı bir pozisyon tutmayı amaçlar. Böylelikle sistemle barışan gruplar sistemin vadettiği imkanlardan faydalanma yoluna gider.

Avrupa’da Hristiyan demokratların ortaya çıkışı da benzer bir süreci anlatmaktadır.²⁴⁹ Stasis Kalyvas Avrupa’da sistem karşıtı Katolik partilerin yirminci yüzyılda siyasetin önemli aktörleri haline geldiğinden bahseder.²⁵⁰ Kalyvas, sistem karşıtı bir pozisyona ve söyleme sahip olan bu partilerin siyaseten dışlanan toplumsal kesimleri mobilize etmekte başarılı olduğu iddia etmektedir. Böyle bir ortamda devlet elitleri ile partiler arasında doğan gerilimin siyasal alanın sınırlarını belirleyen faktörlerden biri olduğunu söylemektedir. Buna göre Katolik partilerin liderleri siyasi katılım için mücadele ederken partilerinin sistem karşıtı konumu ise entegrasyonu zorlaştırmaktadır. Bahsi geçen durum demokratik değerler benimsenmese bile demokratik süreçlere uymayı zorunlu kılmaktadır. Sonuç olarak demokratik süreçlerin baskısı Katolik partileri sistemin taleplerine cevap vermeye zorlamıştır. Bunun karşılığında ise parti üzerindeki baskı azalmıştır. Partiler stratejik bir değerlendirme yapmak zorunda kalmıştır. Kalyvas aktörlerin aldığı pozisyonu rasyonel aktör perspektifinden değerlendirmektedir. Ortada ideolojik bir dönüşümden öte kurallara uyma zorunluluğu vardır.²⁵¹ Benzer yönde tartışmalar Ortadoğu’da birçok parti için de

²⁴⁹ Altınordu, Ateş (2010), “The Politicization of Religion: Political Catholicism and Political Islam in Comparative Perspective”, *Politics & Society*, Vol.38, No.4, ss.517-551; Kalyvas, Stasis (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe* (New York: Cornell University Press); Kalyvas, Stasis (2000), “Commitment Problems in Emerging Democracies: The Case of Religious Parties”, *Comparative Politics*, Vol.32, No.4, ss.379-398.

²⁵⁰ Kalyvas, Stasis (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe* (New York: Cornell University Press).

²⁵¹ Kalyvas bu yöndeki bulgularını Belçika ve Cezayir’deki dini partileri karşılaştırdığı çalışmasında ortaya koymuştur. Bkz. Kalyvas, Stasis (2000), “Commitment Problems in Emerging Democracies: The Case of Religious Parties”, *Comparative Politics*, Vol.32, No.4, ss.379-398.

söz konusu olmuştur. Mısır'da Vasat Partisi, Türkiye'de AK Parti, Tunus'ta Nahda Hareketi ve Fas'ta PJD bu duruma örmek olarak gösterilmektedir.

Sheri Berman Avrupa'da aşırı partiler üzerinden yaptığı tartışmada Avrupa tecrübesinden birkaç önemli dersin çıkarılabileceğini iddia etmektedir.²⁵² Berman kötümser ve iyimser olarak kategorize ettiği iki noktadan hareketle tartışmasını sürdürmektedir. Kötümser bakış açısına göre sistem karşıtı/devrimci partiler seçimlerden elde ettikleri güçle sistemi kendi amaçları doğrultusunda dönüştürmeyi amaçlar. Demokratik süreçlere katılmak bu tip partilerin davranışları ve ideolojilerinde herhangi bir değişme yol açmaz. Açıkçası bu bakış açısının Ortadoğu'da birçok otoriter rejimin İslami hareketlere yönelik pozisyonunu şekillendiren ana kaynak olduğu söylenebilir. İyimser bakış açısına göre ise bu tip partiler sahip oldukları katı ve sert karaktere rağmen kurumsal ve siyasal süreçlerin dönüştürücü etkisiyle daha ılımlı ve sistemle barışık bir pozisyona doğru evrilirler. Bahsi geçen dönüşüm üç temel dinamik üzerinden değerlendirilmektedir.

İlk olarak Anthony Downs'ın ekonomik modelinin (*median voter model*) önerdiği üzere partiler oyunu kurallarına göre oynamaya başladığında kendi dar kitlelerinin ötesine ulaşmayı amaçlar ve bunu başarabilmek için radikal pozisyonlarından taviz vermeye zorlanırlar.²⁵³ Böylelikle merkeze daha da yaklaşarak daha ılımlı bir yapıya bürünürler. İkinci olarak devrimci/radikal partiler seçimlere girme kararı aldıklarında parti içi örgütlenme kapsamında bir organizasyon çerçevesi belirlemek zorunda kalırlar.²⁵⁴ Böylelikle seçim kampanyalarını yürüterek vaatlerini

²⁵² Berman, Sheri (2008), "Taming Extremist Parties: Lessons from Europe", *Journal of Democracy*, Vol.19, No.1, ss.5-18.

²⁵³ Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper and Row).

²⁵⁴ Willis, Michael J. (1999), "Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa Al-Islah's Entry into Moroccan Politics", *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80.

toplumun farklı kesimlerine duyurma imkânı yakalarlar. Bu tip faaliyetler devrimci motivasyonların ve eylemlerin ötesinde daha resmi ve diyalogu ön plana çıkaran yetenekleri talep etmektedir. Böyle bir organizasyon içerisinde farklı toplumsal kesimlere ulaşılması radikal söylemlerin terk edilmesine neden olur. Son olarak siyasal sistemin bir parçası haline gelen bu tip partiler toplumu ikna ederek günlük hayata dair sorunlardan siyasal ve ekonomik haklara kadar uzanan geniş bir yelpazede sorunlara çözüm üreteceklerini anlatabilmeleri gerekmektedir. Bu durum devrimci heveslere, ideolojilere veya radikalliğe çok az yer bırakmaktadır. Fakat birçok örnekte radikallikten ılımlı bir pozisyona geçiş iyimser bakış açısının öngördüğü gibi pürüzsüz olmamıştır. Özellikle iki dünya savaşı arası dönemde komünist partiler siyasal sistem içerisinde radikal söylemlerini devam ettirmiştir.²⁵⁵ Berman'a göre zayıf demokrasilerde radikal partilerin sisteme dahil edilmesi bu partileri her zaman daha ılımlı bir pozisyona getirmez. Demokratik sistem ne kadar güçlü ve dayanıklıysa sistem dışı partilerin dönüşümü ihtimali o kadar artar.

Bu bakış açısına göre İslamcılar yeni dönemin fırsatlarından yararlanmak suretiyle siyasi parti kurarak kendi taleplerini ifade etme şansı yakalar.²⁵⁶ Temel mantık ise İslamcıların siyasi süreçlere katılımının stratejik açıdan faydalı olmasıdır.

²⁵⁵ Berman, Sheri (2008), "Taming Extremist Parties: Lessons from Europe", *Journal of Democracy*, Vol.19, No.1, s.10.

²⁵⁶ Mecham, Quinn, and Hwang, Julie C. (2014), *Islamist Parties and Political Normalization in the Muslim World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press); Wickham, Carrie Rosefsky (2004), "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228; Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press); Willis, Michael J. (1999), "Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa Al-Islah's Entry into Moroccan Politics", *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80; Clark, Janine (2004), "Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen", *Comparative Political Studies*, Vol.37, ss.941-968; Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Zeghal, Malika (2008), *Islamism in Morocco: Religion, Authoritarianism, and Electoral Politics* (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers).

Bu süreç aynı zamanda değişen kurumsal şartların aktörlerin davranış ve ideolojilerinde de değişime yol açacağını öngörmektedir.²⁵⁷

Otoriter rejimler kendi iktidarlarını korumak için çeşitli kurumsal düzenlemelere giderler. Bu bağlamda Abdulkader Sinno ve Ahmed Khanani siyasi açılımın niteliğinin katılım açısından daha önemli olduğunu iddia etmektedir.²⁵⁸ Bu kurumlar rejimlerin tehdit algılarına göre çeşitlilik arz etmektedir. İslami hareketler açısından adil ve tam katılımın sağlandığı seçimler ile sınırlı açılımların ve zayıf bir parlamento beklentisinin olduğu süreçler arasında fark vardır. Var olan veriler ışığında adil ve tam katılımın sağlandığı süreçlerin daha çok işgal, rejim değişimi veya sivil savaş gibi olayların ardından geldiği söylenebilir. Bu duruma oldukça az rastlanmaktadır. Açılımların sınırlı ve zayıf bir parlamentonun oluşması ihtimali toplumsal gruplar açısından farklı şekilde değerlendirilebilmektedir. Bu tip açılımlarda otoriter rejim süreci kontrol etmek ister ve güçlü bir muhalefetin ortaya çıkmasını arzulamaz. İslami hareketin popülerliği, muhalif aktörlerin sayısı, uluslararası baskı, askeri ve güvenlik mekanizmasının rejime bağlılığı gibi faktörler de sınırlı açılımın içeriğini belirlemektedir.

İslamcı partiler açısından adil seçimler ve güçlü bir parlamento ihtimalinin görülmesi durumunda İslami grupların siyasi katılımı tercih etmesi yüksek bir ihtimaldir. Aynı zamanda bu ortamda ileriye dönük toplumsal tabanı genişletme beklentisi de makul görülür. Açılımların sınırlı olduğu ve parlamentonun otoriter rejim karşısında sınırlı olması durumunda ise İslami gruplar açısından siyasi katılım tercihi

²⁵⁷ Schwedler, Jillian (2011), “Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion- Moderation Hypothesis”, *World Politics*, Vol.63, No.2, ss.347-376.

²⁵⁸ Sinno, Abdulkader, and Khanani, Ahmed (2009), *Of Opportunities and Organization: When Do Islamic Parties Choose to Compete Electorally in Interpreting Islamic Political Parties*, eds. Salih, M. A. Mohamed (New York: Palgrave McMillan).

beraberinde bir maliyet getirmektedir.²⁵⁹ Açılım süreçlerinin belirsiz olması ve kooptasyon etiketinin yapışması en önemli iki maliyettir.²⁶⁰ Cezayir’de FIS ve Mısır’da Özgürlük ve Adalet Partisi tecrübesi oldukça öğreticidir. Birçok İslami grup 1980’lerden itibaren ortaya çıkan siyasal liberalleşme süreçlerinde aktif bir tutum içerisine girmemiştir. Partileşerek görünürlük kazanmak, karar alma süreçlerine dahil olmak ve kamu kaynaklarına ulaşmak önemli kazanımlar olarak gösterilebilir. Böylelikle dışlanan ve baskı gören bu gruplar daha geniş kitlelere hitap etme imkânı yakalar.

Siyasal katılım aynı zamanda birçok riski de barındırır. İlk olarak kurumsallaşma toplumun farklı kesimlerine ulaşma imkânı doğururken üzerine inşa olunan toplumsal yapının ise daralmasına neden olabilmektedir. İkinci olarak otoriter rejimler tarafından kontrollü olarak gerçekleştirilen açılımlar çoğunlukla beraberinde daha fazla baskıyı ve kontrolü getirebilmektedir. Organizasyon şemalarını ve karar alma süreçlerini dış müdahalelerden uzak tutabilen gruplar partileşmeyle beraber bir anlamda ifşa olur ve kolaylıkla hedef alınabilir. 1990’lardan itibaren özellikle Mısır ve Ürdün’de benzer durumlar yaşanmıştır.²⁶¹ Son olarak bahsedilen baskı sadece rejim tarafından olmayacaktır. İslami grupların kendi aralarındaki gerilimler de ayrıca bir baskı unsurudur. Mücadele edilen veyahut dönüştürülmek istenen sisteme bir aktör olarak katılma aynı zamanda rejimin meşruiyetini kabul etme anlamına da gelecektir.

²⁵⁹ Ellen, Lust-Okar, and Zerhouni, Saloua (2008), *Political Participation in the Middle East* (London: Lynne Rienner Publisher).

²⁶⁰ Sinno, Abdulkader, and Khanani, Ahmed (2009), *Of Opportunities and Organization: When Do Islamic Parties Choose to Compete Electorally in Interpreting Islamic Political Parties*, eds. Salih, M. A. Mohamed (New York: Palgrave MacMillan), s.36.

²⁶¹ Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press); Clark, Janine (2004), “Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen”, *Comparative Political Studies*, Vol.37, s.943; Wickham, Carrie Rosefsky (2015), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement* (New Jersey: Princeton University Press).

Böyle bir durumda İslami değerlerden uzaklaşma suçlamaları ortaya çıkabilmektedir. Fas'ta bulunan Adalet ve İhsan Cemaati, PJD'nin aksine sistemin bir parçası olmayı reddetmiştir. Sınırlı reformların olduğu bir sisteme dahil olmanın İslami hareket açısından herhangi bir kazanım getirmeyeceği fikri ağır basmıştır.²⁶²

Siyasi katılımın avantajları ve dezavantajlarının yanında siyasi katılımından uzak durma da belirli sonuçlar üretir. İlk olarak katılımından uzak durma hareketi rejim karşısında illegal pozisyona sokup baskının devam etmesine neden olur. Aynı zamanda rejimin baskısı hareket içerisinde olumlu manada bağları korur. Siyasi partilerin bürokratik ve resmileşen ilişki yapısının aksine gayriresmi ve daha yakın ilişkiler sürdürülür. Yine uzun vadede kooptasyon gibi hareketin meşruiyetine zarar verebilecek süreçlerden kaçınmanın yanında sistem dışı pozisyon daha geniş bir hareket alanı sağlar. Fakat bu süreçte hareket bir kısır döngü içerisine de girebilir. Sürekli olarak dışlanma hareketin nesiller arası ilişkilerini de etkileyebilir. Bu kapsamda Mona Ghobashy Müslüman Kardeşler üzerine çalışmasında nesiller arasındaki gerilimin hareketi nasıl olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.²⁶³ Ghobashy özellikle 1960'lar ve 1970'lerde üniversite okumuş orta yaş olarak adlandırılan kesim ile 1940'larda siyaseten budanmış ve çoğunlukla hapis hayatı yaşamış kesim arasında net bir ayrımın olduğundan bahseder.²⁶⁴ Yeni grubun parlamento, sendika ve sivil toplum alanında aktif tavrına karşın eski nesil ihtiyatı elden bırakmayan ve oldukça muhafazakâr bir pozisyona karşılık gelmektedir. Hareket içerisinde farklılaşma doğrudan nesiller arasındaki gerilimin bir sonucudur.

²⁶² Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, s.390.

²⁶³ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, ss.373-395.

²⁶⁴ A.g.e., s.374.

Özetle siyasi açılımların ve özgürlüklerin olmadığı ortamda İslamcı bir partinin ortaya çıkması mümkün değildir. Kurumsal ve siyasi fırsatlar İslamcı partiler kurulması için gereklidir fakat yeterli değildir. Fırsatların içeriği ve aktörlerin geleceğe dönük beklentileri önem arz eder. Buna göre mevcut sosyal, siyasi ve ekonomik şartlara hareketler bir cevap üretirler. Nihai kararlar için hareketin ideolojik esnekliği ve organizasyon yapısı göz önüne alınmalıdır. Siyasi katılım veya katılımdan uzak durma bu açıdan değerlendirilmelidir.

3.4. İslami Hareketlerin Partileşmesi

İslami hareketlerin parti kurarak siyasi süreçlere katılmasının özellikle Ortadoğu ülkeleri açısından yeni bir durum olduğu söylenebilir.²⁶⁵ Uzun yıllar boyunca Türkiye dışındaki bölge ülkelerinde İslami hareketlerin parti kurmaları ve seçimlere katılmaları zorluklarla karşılaşmıştır. Otoriter yöneticiler kurumsal ve siyasi araçlarla İslami hareketleri baskılamış ve siyasal sistemi kendi iktidarlarının devamı yönünde şekillendirmiştir. Otoriter bir devamlılık ve direnç her zaman süregelmiştir.²⁶⁶ Fakat 1990'lar İslami hareketler açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemden itibaren farklı ülkelerde İslamcı partiler ortaya çıkmış ve seçimlere katılmıştır.²⁶⁷ Yine benzer şekilde 2011'de başlayan Arap Baharı

²⁶⁵ Malezya ve Pakistan gibi ülkeler İslamcı parti tecrübesine sahiptir.

²⁶⁶ Bellin, Eva (2004), "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.139-157; Bellin, Eva (2012), "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Vol.44, No.2, ss.127-149; Brownlee, Jason (2007), *Authoritarianism in an Age of Democratization* (Cambridge: Cambridge University Press); Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), "Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening'", *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653.

²⁶⁷ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, s.373-395; Hamzawy, Amr (2008), "Party for Justice and Development in Morocco: Participation and Its Discontents", Carnegie Endowment, Number 93, <https://carnegieendowment.org/2008/07/23/party-for-justice-and-development-in-morocco-participation-and-its-discontents-pub-20314>

süreci de İslamcı partileri ortaya çıkarmıştır. Mısır'da Müslüman Kardeşler Özgürlük ve Adalet Partisi'ni kurarken Selefiler de Nur Partisi çatısı altında bir araya gelmiştir.²⁶⁸ İslamcı bir partinin ortaya çıkması İslami hareketin işlevsiz kaldığı sonucunu doğurmaz. Parti ve hareket ikili yapı içerisinde varlıklarını sürdürebilmektedir.²⁶⁹

Ülkedeki sosyal ve siyasi yapı toplumsal hareketler açısından bir seçenek yelpazesi oluşturur. Toplumsal hareketlerin alacağı kararlar kaçınılmaz olarak bu yelpazenin etkisi altındadır. Bu durum siyasi açılımların niteliği ve içeriği meselesini tekrar hatırlatmaktadır.²⁷⁰ Siyasi açılımların ve fırsatların ortaya çıktığı dönemlerde ülke siyasetine ve hareketin geleceğine ilişkin beklentiler siyasi katılımın yönünü belirlemektedir. Katılımın toplumsal tabanı genişletmesi, ideolojik beklentilerin karşılanması, parlamentoda etkin bir rol oynama fırsatı ve hareketin meşruiyetinin artması gibi olumlu beklentiler katılımın önünü açarken rejim baskısı, şiddet ve siyasi alanın yetersizliği tersi bir senaryoyu mümkün kılabilir. Her iki durum da birtakım maliyetler üretir. Siyasi katılım rejimin meşruiyet sınırları içerisinde gerçekleşir ve kooptasyon ihtimali doğurur. Aksine bir durum ise baskı ve şiddetin yanında harekete illegal etiketi yapıştırır.

İdeolojik olarak farklı öncelikleri olan İslami hareketlerin gelecek beklentileri nasıl şekillenir? Bu soru sadece İslami hareketler için değil diğer toplumsal hareketler

²⁶⁸ Lacroix, Stephane (2016), "Egypt's Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour", Carnegie Endowment, <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>

²⁶⁹ Joffé, George (2019), "Party Dualities: Where does Political Islam Go Now?", *Mediterranean Politics*, Vol.24, No.2, ss. 218-236.

²⁷⁰ Sinno, Abdulkader, and Khanani, Ahmed (2009), *Of Opportunities and Organization: When Do Islamic Parties Choose to Compete Electorally in Interpreting Islamic Political Parties*, eds. Salih, M. A. Mohamed (New York: Palgrave McMillan).

için de oldukça önemlidir. Gelecek beklentileri salt kâr-maliyet hesabı üzerinden üretilmez ve verili süreçler değildir. Beklentiler daha ziyade tecrübeler ve ideoloji ışığında sınırlı bir bilgi üzerinden şekillendirilir.²⁷¹ Tıpkı diğer toplumsal aktörler gibi İslami hareketler de belirsiz ortamlarda sınırlı bilgileriyle karar alırlar. Toplumun ve rejimin yapısal dayatmaları karşısında ortaya çıkan seçenek yelpazesini sahip oldukları tecrübeler üzerinden değerlendirirler.

Abdulkader Sinno ve Ahmed Khanani geleceğe yönelik beklentilerin şekillenmesinde İslami hareketin organizasyon yapısının belirleyici olduğunu iddia etmektedir.²⁷² Yazarlar çalışmalarında dört tip İslami hareket tanımlamıştır: (i) sağlık ve eğitim gibi alanlarda uzmanlaşmış merkezi hareketler, (ii) kabileci/patronaj temelli hareketler, (iii) katı şekilde merkezileşmiş öncü hareketler, (iv) ideolojik ve ilişki ağı örgütlenmeleri. Hamas ve Müslüman Kardeşler gibi sağlık ve eğitim gibi alanlarda uzmanlaşmış merkezi hareketler toplumun farklı kesimlerine rahatlıkla ulaşabilmektedir. Bu durum onları farklı sivil toplum oluşumlarında da destek bulmalarını sağlamaktadır. Kabileci ve patronaj üzerine şekillenen örgütlenmeler açısından kaynak ve rant dağıtımı gibi araçlarla yine benzer şekilde toplumun farklı kesimlerinden destek söz konusudur. Üçüncü tip ise sadık üyelerden oluşan ve hizmetlerin sağlanmasına odaklanmayan oldukça merkezileştirilmiş hareketlerdir. Dördüncü tip hareketler ise El-Kaide benzeri ideolojik açıdan adanmış, kamu yararından uzak ve hizmet sağlanmasından uzak yapılanmalardır.²⁷³

²⁷¹ Kalyvas, Stasis (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe* (New York: Cornell University Press).

²⁷² Sinno, Abdulkader, and Khanani, Ahmed (2009), *Of Opportunities and Organization: When Do Islamic Parties Choose to Compete Electorally in Interpreting Islamic Political Parties*, eds. Salih, M. A. Mohamed (New York: Palgrave MacMillan), ss.38-39.

²⁷³ Wiktorowicz, Quintan (2001), "The New Global Threat: Transnational Salafis and Jihad", *Middle East Policy*, Vol.8, No.4, ss.18-38.

Sinno ve Khanani'ye göre ilk iki tip hareketler parti kurmaya elverişliken son iki tip ise legal siyasetten kaçınmaktadır. Buna göre seçimlerin adil ve temsilin gerçekçi olduğu şartlarda siyasi katılıma olumlu bir bakış ortaya çıkar. Patronaj temelli yapılanmalar da kaynak dağıtımını üzerinden bir siyasi katılımı benzer bir potansiyeli görmektedir. Bu yapılanmalar parlamentoda olmanın harekete görünürlük kazandırdığını düşünerek hareket edebilirler. Seçimlerin rejim tarafından manipüle edildiği ve parlamentonun zayıf kaldığı durumlarda İslami hareketler seçimlere yine katılabilirler fakat sistem tarafından kontrol edilmeleri oldukça zordur.

Sinno ve Khanani çeşitli İslami hareketlerin benzer siyasi şartlarda farklı davranışlar sergilediğine dair açıklayıcı bir teorik yaklaşım sunmaktadır. İslami hareketlerin organizasyonu ve yapısını farklı davranışları açıklamakta önemli referans noktası olarak göstermek analitik açıdan verimlidir. Fakat bu hareketlerin organizasyonunun yanında ideolojik gelişimlerine de bakmak gerekir. Organizasyon yapısı tek başına davranışları açıklamakta eksiktir. İdeolojik beklentiler bu resmi tamamlamaktadır. Organizasyon yapısı daha çok hareketin iç yapılanmasına yönelik bilgi verirken ideolojik değerlendirmeler hareketin amaçlarına ve beklentilerine yönelik ipuçlarını barındırmaktadır. Diğer bir ifadeyle toplumsal hareketlerin kendi organizasyonlarına ait özelliklerinin aksine ideolojileri tarihsel deneyimler etrafında şekillenir.

Bu çalışma ideolojiyi İslami hareketin sınırlarını belirleyen, sosyal ve siyasi manada referans olan ilişkisel bir durum olarak ele almaktadır. İslami hareketlerin doğası, resmi siyasi süreçlere bakışı (katılım), siyasi amaçları, rejimle /diğer aktörlerle ilişkisi, uluslararası İslami ağlarla angajmanı ve değişime bakışı gibi faktörler dikkate

alınmaktadır. Buradan hareketle ideoloji İslami hareketlerin gelişimini/dönüşümünü ve siyasi süreçlere bakışını açıklamada kavramsal bir araç olarak kullanılmaktadır.

Genel olarak İslami hareketlerin ideolojik gelişimlerini açıklamada üç nokta belirleyicidir: (i) kuruluş yapısı, (ii) kuruluş zamanlaması ve (iii) kuruluş dönemindeki siyasi bağlam (*context*). Kuruluş yapısını birbiriyle bağlantılı olarak kurucu metnin varlığı ve liderlik mekanizması belirler. Kurucu metnin varlığı ve tek bir liderin hâkimiyeti katı ve öngörülebilir bir ideolojik yapı vadeder. Aksi senaryo daha esnek bir ideolojik gelişim öngörür. Kuruluş zamanlaması öncül bir hareketin varlığıyla ilişkilidir. Öncül bir hareketin varlığı yeni hareket açısından otoriter bir öğrenmeyi sağlar.²⁷⁴ Erken dönemde kurulan İslami hareketler sonraki dönemler için ideolojik gelişim ve organizasyon anlamında örnek teşkil eder. Müslüman Kardeşler'in diğer bölge ülkelerindeki etkisi bu kapsamda değerlendirilebilir. Benzer şekilde Cezayir'de FIS tecrübesi de bölgedeki diğer İslami hareketlerin ideolojik ve organizasyonel gelişimlerinin yanında siyasi katılım ve rejimle ilişki meselelerini etkilemiştir. Sonuç olarak 1970'lerin sosyal ve siyasi ortamında ortaya çıkan İslami hareketler ile 2000'lerde ortaya çıkan hareketlerin ve partilerin ideolojik gelişimlerinin farklı olacağı söylenebilir. Siyasi bağlam rejim tipinin yanında rejim-muhalefet ve muhalefetin kendi arasındaki ilişkiler tarafından belirlenir. Bahsi geçen ilişkiler kaçınılmaz olarak İslami hareketin ideolojik gelişimini şekillendirir.

Fas örneğinde TIH/PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi'nin kuruluş yapısı, zamanlaması ve kuruldukları dönemin siyasi bağlamı her iki hareketin ideolojik

²⁷⁴ Wickham, Carrie Rosefsky (2004), "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", *Comparative Politics*, Vol.36, No.2, ss.205-228; Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud (2011), "Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening'", *Globalizations*, Vol.8, No.5, ss.647-653.

çerçevesini belirlemektedir. TIH/PJD kuruluşunda Adalet ve İhsan Hareketi'nin aksine herhangi bir kurucu metin üzerinden şekillenmemiştir. Bir çatı örgüt olarak farklı grupları bünyesinde barındırmıştır. Farklı grupların ve liderlerin varlığı katı bir ideolojik pozisyondan bahsetmeyi zorlaştırır. Değişen şartlar içerisinde esnek bir tutum söz konusudur. TIH/PJD'nin 1970'lerden itibaren rejimle ve diğer aktörlerle kurduğu ilişkilerde neyi savunduğundan öte ne olmadığını anlatmaya çalıştığı söylenebilir. Mahzen ve diğer aktörlerle ilişkilerde şiddetten ve aşırılıktan uzak esnek bir pozisyon alma çabası vardır. PJD'nin Müslüman Kardeşler çizgisine benzer bir şekilde yolsuzluk karşıtı ve muhafazakârlık gibi değerleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Hareketin net bir ideolojisinin olmaması ve monarşi ile kurduğu ilişkiler (bir anlamda rejimin meşruiyetini kabul etmesi) beraberinde eleştirileri de getirmektedir. Partileşerek siyasi sistemin parçası olması da bunların başında gelmektedir.²⁷⁵

Adalet ve İhsan Hareketi'nde ise Abdüsselam Yasin'in liderliği ve kurucu metinlerin varlığı ideolojik referans görevi görmüştür. Şeyh Yasin'in Sufi gelenekten gelmesi hareketin şekillenmesinde etkilidir. Şeyh Yasin *Nebevi Yöntem* adlı kitabında bireysel İslam'dan kolektif İslam'a geçme zorunluluğundan bahseder.²⁷⁶ Bu geçişi başarmak için lidere tam itaati zorunlu görür. Böylelikle toplumsal hastalıkların kaynağı olan fitnenin önüne geçilebileceğini iddia eder. Liderin varlığı ve ona itaat hareketi esneklikten uzaklaştırır. Bu bakış açısı Adalet ve İhsan Hareketi'ni TIH/PJD'den ayırır. Özellikle siyasi katılım noktasında bu ayırım daha da

²⁷⁵ Cavatorta, Francesco (2009), "Divided They Stand, Divided They Fail: Opposition Politics in Morocco", *Democratization*, Vol.16, No.1, ss.137-156.

²⁷⁶ Yasin, Abdüsselam (2012), *Nebevi Yöntem* (İstanbul: Beka Yayınları).

keskinleşmektedir. Şeyh Yasin hem 1990'ların başında hem de Arap Baharı döneminde TIH/PJD'nin aksi istikamette bir pozisyon almıştır.

M. Avi Spiegel Fas'taki İslami hareketler üzerine yaptığı çalışmasında TIH/PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi arasında simbiyotik bir ilişkiden söz eder.²⁷⁷ Spiegel her iki hareketin kuruluşlarından itibaren birbirlerini etkilediğine dair önemli bulgular ortaya koyar. Spiegel'in de belirttiği gibi Abdüsselam Yasin'in toplumu aşağıdan yukarıya dönüştürme çabası ve monarşiyle çatışması karşısında TIH/PJD'nin siyasi bir vizyonunun olması her iki hareketi Fas toplumunda karşı karşıya getirmiştir. Toplumsal alanda rekabet ideolojik çatışmayı da doğurmuştur. TIH/PJD'nin siyasal alanda etkinliği ve siyasi fırsatları değerlendirmesi zaman zaman Adalet ve İhsan Hareketi içerisinde de benzer bir süreçle karşı ilgiyi artırdığı söylenebilir. Bu durum her iki hareket arasındaki simbiyotik ilişkiyi destekler niteliktedir.

3.5. Sonuç

Ortadoğu'da İslami hareketler ve İslamcı partilerin resmi siyasetle ilişkisinde bazı temel noktaları gözden kaçırmamak gerekir. Bölüm boyunca yapılan tartışma bahsi geçen noktalara temas etmektedir. Öncelikli olarak Ortadoğu'da İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlerin parçası olması bir şart durum olarak siyasi açılımın /fırsatın varlığı ile yakından ilişkilidir. Fakat siyasi fırsat alanının yaratılması partileşme adımı için gerekli olsa da tek başına yeterli değildir. Açılımların muhtevası da oldukça önem arz etmektedir. Bunun temel sebebi otoriter rejimlerin fırsat alanları açarken siyasi katılımı bir kontrol aracı olarak kullanma eğilimine sahip olmasıdır.

²⁷⁷ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

Başta seçim sistemi olmak üzere farklı kurumsal düzenlemelerle rejimlerin karşısında alternatif güç merkezlerinin oluşmaması için bir çaba söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda demokratik çoğulculuk, örgütlenme ve ifade özgürlüğü gibi unsurların varlığı gereklidir. Buradan hareketle Fas siyaseti içerisinde katılım meselesinin bir nevi elek sistemi üzerinden kontrol edildiği söylenebilir. Fas rejimi ülke siyasetinin farklı siyasi aktörleri bünyesinde barındırmasına karşılık muhalif grupların birbirleriyle olan ilişkilerini ve tüm aktörlerin kendisine karşı pozisyonunu kontrol etmeye çalışmaktadır. Bahsi geçen elek sistemi oldukça dinamik bir sürece karşılık gelmektedir. Seçim sisteminin yanında çeşitli kurumsal süreçler işletilerek bütün cazibesine rağmen fırsat ortamlarında olanak bulan katılımın sınırları rejim tarafından çizilmektedir. Katılımın sınırları yerel ve uluslararası gelişmeler karşısında esnetilebilmektedir. Bu kapsamda mevcut araştırmanın önemli bulgularından biri olarak İslami hareketlerin resmi siyasete katılımı bu tür bir esnekliğin varlığıyla yakından ilgili olması gösterilebilir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle 1990'lı değişen uluslararası dengeler ve ülke içerisindeki gelişmeler Fas rejiminin bir fırsat alanı açmaya itmiştir. Tevhid ve Islah Hareketi çatısı altında bir araya gelen farklı İslami gruplar bu ortam içerisinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ne uzanan süreci başlatmışlardır.

İkinci olarak Ortadoğu genelinde İslami hareketlerin farklı formlarda karşımıza çıktığı noktası da oldukça önemlidir. Toplumsal bir örgüt olarak sağlıktan eğitime kadar farklı alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda hareket vardır. İslami hareketlerin geniş kitleler tarafından nasıl benimsediği meselesi üzerine geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Özellikle toplumsal hareketler literatürü bu kapsamda oldukça bilgilendiricidir. Devletlerin toplumsal refahı sağlama konusunda yaşadığı krizler,

özcü bakış açısıyla İslami olmanın getirdiği avantajlar (istisnacılık), sosyalizm ve milliyetçilik gibi ideolojilerin başarısızlığı, modernleşme sürecinin getirdiği toplumsal değişim, otoriter rejimlerin baskısı karşısında camilerin İslamcılık fikrini beslemesi gibi değerlendirmeler bu kapsamda ön plana çıkarılmaktadır. Araştırma kapsamına dahil edilen Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi bahsi geçen çeşitliliğin vücut bulmuş halidir. Fas'ta kendisine dini bir meşruiyet alanı inşa eden kral karşısında İslami hareketlerin ortaya çıkmasında mevcut açıklamaların yanında Şeyh Abdüsselam Yasin gibi ülkedeki yönetim sorunlara karşı sesini yükseltebilen karizmatik bir karakterin varlığı da oldukça etkili olmuştur. Şeyhin tabana yayılan organizasyon kurma arzusu ve özellikle toplumun dezavantajlı kesimlerine yönelik eğilimi Adalet ve İhsan Hareketi'nin toplumda karşılık bulmasına zemin hazırlamıştır.

Tevhid ve Islah Hareketi'ne uzanan süreç özellikle 1970'li yıllardan itibaren artan genç nüfus, eğitim olanaklarının artması ve şehirleşmenin hızlanması ülkede farklı ideolojik pozisyonların görünür hale geldiği döneme denk gelmektedir. Özellikle sol ve devrimci ideolojiler karşısında İslami değerlerin de görünür olmasını arzulayan kesimler özellikle üniversite kampüslerinde farklı İslami gruplar etrafında mobilize olmaya başlamışlardır. Bu grupların değişimi tepeden talep eden pozisyonları karşısında Fas rejiminin baskısı belirli grupları özellikle kamusal alanda resmiyet arayışına itmiştir. Farklı grupların bir araya gelmesi Tevhid ve Islah Hareketi'ne uzanan yolun başlangıcıdır.

Benzer şekilde bu araştırma İslamcı partilerin de çeşitlilik gösterdiğini kabul etmektedir. Cezayir, Türkiye, Ürdün ve Fas örnekleri bu durumu teyit etmektedir. Bu partiler parti organizasyonu ve davranışları açısından İslamcı partilerin demokratik siyaset talep eden tüm partilerle aynı küme içerisinde olduğu yadsınamaz. Fakat

İslam'ın merkezi önemine ve rolüne rağmen net bir İslamcı parti tanımını ortaya koymak oldukça zordur. Doğal olarak bu rolün tam olarak neye karşılık geldiği noktasında farklı yaklaşımların varlığından bahsetmek gerekir. Bu tür partilerin bulundukları ülkelerin şartları bağlamında değerlendirmek sağlıklı bir bakış açısı için gerekli adımlardan biridir.

İslamcı partilerin ortaya çıkışını basit bir sekülerleşme karşıtlığı olarak değerlendirmek kolaycı bir değerlendirmedir. Bu tip partiler Ürdün gibi İslam hukukunun uygulandığı ülkelerde de görmek mümkündür. İlave olarak, modernleşme ile orta sınıfın kendini İslamcı partilerde ifade ettiği iddiası da yaygın bir değerlendirmedir. Orta sınıfın alternatif arayışları içerisinde İslamcılık fikrinin karşılık bulduğu doğrudur. Fakat kanallarında da varlığı kabul edilmelidir. Bu iddiayı teyit etmek için daha fazla veri ortaya konmalıdır. Otoriter rejimlerin baskısı ve şiddeti karşısında oluşan tükenmişlik hissiyatının İslami grupların parlamento süreçlerine yöneldiğine dair iddialardan da söz edilebilir. Fakat pek çok ülkede İslamcı aktörler açısından parlamento süreçleri oldukça sınırlıdır. Fas bu bağlamda farklı bir konuma yerleşebilir. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'ne uzanan süreçte rejim karşısında hareket imkanı bulmakta zorlanan İslami grupların bir araya gelerek parlamento süreçlerine dahil olma çabasını göz ardı etmek mümkün değildir. Son olarak siyasi fırsat alanlarının ortaya çıkması, siyasi katılımın ve partileşmenin bir gelecek beklentisi yaratması İslami hareketlerin resmi siyasetin bir parçası olması yönünde bir eğilimi beslediği söylenebilir. Mevcut araştırma bu iddiayı oldukça ciddiye almaktadır. Hatta siyasi fırsat alanının bir şart durum olduğunu kabul etmektedir. Farklı bir ifadeyle İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlere dahil olmasının siyasi fırsat alanının varlığıyla yakından ilintili olduğunu fikrini merkeze almaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ FIRSAT VE SİYASİ KATILIM İLİŞKİSİ

4.1. Giriş

Bu bölüm genel olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da otoriter rejimlerde İslami hareketlerin hangi şartlar altında resmi siyasete parti kurarak katıldıkları yönündeki soruya bir cevap aramaktadır. Bu kapsamda otoriter rejimlerin siyasi ve kurumsal fırsatlarının/açılımlarının rolü oldukça önem kazanmaktadır. İlave olarak bahsi geçen soruya cevap aranırken Fas’ta bulunan PJD’nin içerisinden çıktığı TIH ve Şeyh Abdüsselam Yasin’in kurduğu Adalet ve İhsan Hareketi’nin siyasi fırsatlar karşısında aldığı pozisyon incelenmektedir.

Bu bölüm öncelikli olarak tez kapsamında ortaya atılan ilk hipoteze odaklanmaktadır. Hipotez irdelenirken siyasi fırsat kavramının neye karşılık geldiği noktası da tartışmanın bir parçası olmaktadır. Ayrıca hipotez bağlamında alternatif açıklamalara da değinilmektedir. Bölümde yapılan tartışmada Fas toplumu ve siyasal sistemi de mercek altına alınmaktadır.

Fas’ı Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da siyasal anlamda özel kılan esasların başında anayasal monarşik sistemi gelmektedir. Fas bağımsızlığını kazandığı 1956’dan itibaren farklı siyasi aktörlerin ve partilerin varlık gösterdiği bir siyasal sisteme sahiptir. Bu sebeple özellikle Fas monarşisi üzerinde durmak gerekir. Fas monarşisi siyasi ve dini meşruiyet zeminine sahip ve aynı zamanda otoriter siyasetin pek çok özelliğini bünyesinde barındıran bir rejimdir. Bağımsızlık sonrası dönemde

Kral V. Muhammed ülkeyi 1956-1961 arasında yönetmiştir. Ondan sonra yerine Kral II. Hasan geçmiş ve 1961-1999 arasında iktidarda kalmıştır. Kral II. Hasan'ın ölümünden sonra oğlu VI. Muhammed tahta oturmuştur. VI. Muhammed dönemi ülkede başta Arap Baharı olmak üzere önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu kapsamda ilerleyen sayfalarda özellikle 1960'lardan itibaren hızlı bir dönüşüm yaşayan Fas toplumuna değinilmektedir. Ayrıca toplumsal değişim karşısında monarşinin genel yapısına ve otoriter rejimler literatürü içerisindeki yerine de bakılmaktadır.

Bu bölüm ilk olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da otoriter rejimlerde siyasi fırsatların İslami hareketlerin partileşerek resmi siyasetin parçası olup olmadığı yönündeki bir değerlendirmeyi merkeze almaktadır. Bu noktada siyasi fırsatlar karşısında İslami hareketlerin nasıl değerlendirme yaptıkları da önem kazanmaktadır.

Bu kapsamda şu hipotez test edilmektedir:

H1: İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlere katılımı siyasi otoritelerin kurumsal ve siyasi açıdan tanıdıkları fırsat ve açılımlara yakından bağımlıdır.

Bu hipotez Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da otoriter rejimler altında varlık gösteren İslami hareketlerin resmi siyasetin bir parçası olması için kurumsal ve siyasi fırsatların gerekli şart olduğunu ortaya koymaktadır. Tezin argümanı kapsamında bu hipotez oldukça önemlidir. Tezin ana yapısını oluşturan tartışmaların başlangıç noktasını bahsi geçen hipotezin şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Bu tür açılımların olmadığı siyasi ortamlarda ise İslami hareketlerin parti kurmaktan imtina ettikleri ve sivil alanda kalmak için çaba sarf ettikleri görülmektedir. Sivil alanda

kalma bir tercihin sonucunda gerçekleşmektedir. Bir başka ifadeyle İslami hareketler otoriter rejimlerin davranışlarını yakından takip ederek siyasi ve kurumsal açılımlar karşısında bilinçli tercihlerde bulunurlar. Rasyonel birer aktör olarak İslami hareketlerin kendi varlıklarını korumak, genişlemek ve amaçlarını gerçekleştirmek için partileşmenin doğuracağı kâr/zarar hesaplaması içerisine girdikleri görülmektedir.

4.2. Siyasi Fırsat Kavramının Anlamı

“Siyasi fırsat” kavramı sosyoloji ve siyaset bilimleri literatürü içerisinde kendine farklı tartışma alanlarında yer bulmaktadır. Toplumsal hareketlerin ortaya çıkışından siyasi partilerin kurulmasına kadar çeşitli teorik tartışmalar siyasi fırsat kavramını ödünç almaktadır.²⁷⁸ Özellikle toplumsal hareketler literatürünün kavrama oldukça sık başvurduğu görülmektedir. Bu durum doğal olarak beraberinde kavrama yönelik sert eleştirileri de getirmektedir. Kavramsal genişleme eleştirisi bunlardan biridir. Siyasi fırsat kavramının bir sünger gibi bütün teorik değerlendirmeleri emdiği yönündeki eleştirilere sıklıkla rastlamak mümkündür.²⁷⁹ Bu durum kavram açısından net bir tanım yapmayı da zorlaştırmaktadır. Kavramsal genişleme meselesine çözüm üreten çalışmalar da mevcuttur. Örneğin siyasi fırsat kavramının hangi bağımlı

²⁷⁸ Giugni, M. (2011), “Political Opportunity: Still a Useful Concept?”, in Hanagan, M., Tilly, C. (eds.), *Contention and Trust in Cities and States* (New York: Springer); Dordrecht, Meyer S. David, and Minkoff C. Debra (2004), “Conceptualizing Political Opportunity”, *Social Forces*, Vol.82, No.4, ss.1457-1492; Bloom, Jack M. (2014), “Political Opportunity Structure, Contentious Social Movements, and State-Based Organizations: The Fight against Solidarity Inside the Polish United Workers Party”, *Social Science History*, Vol.38, No.3-4, ss.358-359; Suh, Doowon (2001), “How do Political Opportunities Matter for Social Movements?: Political Opportunity, Misframing, Pseudosuccess, and Pseudofailure”, *The Sociological Quarterly*, Vol.42, No.3, ss.437-460; Tarrow, Sidney (2012), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press).

²⁷⁹ Gamson, W. A., and Meyer, D. S. (1996), “Framing Political Opportunity”, in D. McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald (eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge: Cambridge University Press), s.275.

değişkeni açıklayacağı ve kavramın hangi boyutunun açıklama için uygun olacağının belirlenmesinin çözüm adına uygun bir adım olacağı söylenmektedir.²⁸⁰ Tüm eleştirilere rağmen yine de analitik açıdan bir tanımlama yapmak faydalı olacaktır. Siyasi fırsat muhalif grupların siyasi sistemde etkili bir şekilde mobilize olması için gerekli şartların ortaya çıkması olarak tanımlanabilir. Bu tanım siyasi fırsat kavramını legal sistemin içerisine dahil olma, siyasi ittifaklar ve rejim baskısının azalması gibi kurumsal süreçlerin içerisine sokmaktadır. Kavram aynı zamanda kültürel bir boyutta da değerlendirilmektedir.²⁸¹

Özetle siyasi fırsat kavramını iki ana eksen içerisinde değerlendirmek mümkündür. Birincisi resmi siyasi süreçlere dahil olabilme ve diğer aktörlerle ilişki kurabilme becerisi kazanma gibi kurumsal düzenlemeleri içermektedir. İkinci eksen ise söylem üzerinden kamuoyunda görünür olabilme, siyasi meşruiyet kazanma ve kimlik inşası gibi kültürel alana karşılık gelmektedir.

Bu tez kapsamında siyasi fırsatların İslami hareketler üzerindeki etkisi birkaç ana nokta üzerinden değerlendirilebilir. İlk olarak siyasi fırsat herkes tarafından benzer şekilde değerlendirilen bir kavram değildir. Siyasi fırsat objektif bir sürece karşılık gelmez. Ortaya çıkan yeni durum İslami hareketler tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir ifadeyle fırsat algısı muhatapları tarafından netleştirilmelidir. Siyasi fırsatın varlığı ve İslami hareketler tarafından değerlendirilmesi nedensel bir sürece işaret eder. Fırsatlar İslami hareketler tarafından

²⁸⁰ McAdam, D. (1996), "Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions", in D. McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald (eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge: Cambridge University Press), s.31.

²⁸¹ Snow, D. A. (2004), "Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields", in D. A. Snow, S. Soule, and H. Kriesi (eds.), *Blackwell Companion to Social Movements* (Oxford: Blackwell).

ideoloji ve organizasyon yapısı kapsamında değerlendirilir ve sonucunda belirli bir davranış üretilir. Bir başka ifadeyle siyasi fırsatın sunduğu seçenek yelpazesi İslami hareket tarafından subjektif bir değerlendirmeye tabi tutularak hareketin amacına nasıl hizmet edeceği noktasında bir çerçeve ortaya atılır. Böylelikle aynı kurumsal ve siyasi şartlar altında birbirinden ayrılan fırsat değerlendirmeleri ortaya çıkabilmektedir. Bu durum siyasi fırsatları farklı çerçevelerden değerlendirmenin bir sonucudur.²⁸² Geleneksel kimliğin ağır bastığı yapılar ile çeşitli gruplardan oluşan ve kimlik algısının net olmadığı hareketler arasında siyasi fırsatları değerlendirmede farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Fas'ta Adalet ve İhsan Hareketi PJD'yi oluşturan TIH'tan farklı olarak özellikle 1990'lardan itibaren ortaya çıkan siyasi fırsatları kralın kendi iktidarını meşrulaştırma aracı olarak değerlendirdiği için resmi siyasetten uzak durmuştur.²⁸³ TIH ise bu durumu kendi ideolojileri ve gelecek vizyonları kapsamında olumlu olarak değerlendirerek partileşme sürecine girmiştir.²⁸⁴

İkinci olarak otoriter rejimlerde siyasi fırsatlar şartlara özeldir. Otoriter rejimler kendi coğrafyalarının ve sosyolojilerinin ürünü olarak varlık gösterir. Benzer şekilde muhalif fikirler ve gruplar/hareketler de benzer şartlar altında neşet eder. Rejim-muhalefet ilişkisi izomorfik bir süreç içerisinde şekillenir ve ilişkisel bir süreç söz konusudur. Örneğin Fas'ta İslami hareketlerin diğer bölge ülkelerine göre daha dağınık bir yapı arz etmesi ve mobilizasyon sürecinin daha sonraki yıllarda

²⁸² Diani, M. (1996), "Linking Mobilization Frames and Political Opportunities: Insights from Regional Populism in Italy", *American Sociological Review*, Vol.61, ss.1053-1069; Kurzman, C. (1996), "Structural Opportunities and Perceived Opportunities in Social-Movement Theory: Evidence from the Iranian Revolution of 1979", *American Sociological Review*, Vol.61, ss.153-170.

²⁸³ Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397.

²⁸⁴ Boukhars, Anouar (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

hızlanmasının sebebi Fas monarşisinin dini bir meşruiyet iddiasının olmasıdır. Fas krallarının müminlerin emiri sıfatını özellikle Kral II. Hasan'dan itibaren kullanmaya başlaması İslami hareketlerin siyasi talepler noktasında daha geç olgunlaşmasına sebebiyet vermiştir.²⁸⁵ Bağlam merkezli bu ilişki içerisinde siyasi fırsatlar ve açılımlar büyük ölçüde belirsizdir ve dinamik süreçlere karşılık gelmektedir. İlişkiyi şekillendiren değişkenler çok katmanlı bir yapıdır.²⁸⁶ İlave olarak ülke içi değişkenlerin yanında ülke dışı gelişmeler de belirleyici olabilmektedir. Uluslararası siyaset dengeleri örneğin Soğuk Savaş'ın bitmesi ve ABD'nin liderliğinde yeni bir dünya düzeninin ortaya çıkması Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da pek çok yönetimi özellikle siyasi ve ekonomik sistemin işleyişi noktasında belirli bir kapsamda adım atmaya zorlamıştır. Bölge geneline yayılan siyasi reform sürecinin bu döneme denk gelmesi tesadüf değildir. Mevcut konjonktür altında her bir rejim muhalif aktörlere kendine özgü şartlar altında hareket alanı belirlemiştir. Mısır gibi ülkeler kısmi açılımlarla Müslüman Kardeşler üzerindeki baskıyı sürdürürken Fas gibi ülkeler ise rejim İslami hareketleri siyasi sistemin bir parçası olmaları için teşvik etmiştir. Bu noktada otoriter rejimler literatürünün son yıllardaki gelişiminin öngörüsüne paralel olarak rejimlerin kitlelerin mobilizasyonunu sağlayarak üzerlerindeki baskıyı hafifletme ve rejimin sürekliliğini sağlama yoluna gittikleri görülmektedir.²⁸⁷

²⁸⁵ Maghraoui, Driss (2009), "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.2, ss.195-211.

²⁸⁶ Tarrow, S., and Della Porta, D. (2005), "Conclusion: 'Globalization,' Complex Internationalism, and Transnational Contention", in Della Porta, D., and Tarrow, S. (eds.), *Transnational Protest and Global Activism* (Lanham: Rowman and Littlefield), ss.227-246.

²⁸⁷ Reuter, Ora John, "Political Participation and the Survival of Electoral Authoritarian Regimes", (2021), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3915214>; Norris, Pippa (2014), *Why Electoral Integrity Matters* (New York: Cambridge University Press); Schedler, Andreas (2002), Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *The Journal of Democracy*, Vol.13, No.2, ss.36-50.

Otoriter rejimlerin muhalif aktörlere açtığı alan kontrole ve manipülasyona her zaman müsaittir. Muhalefetin güç kazandığı ortamda rejimler başta seçim sistemi olmak üzere farklı araçlarla kendi iktidarını koruma yoluna gitmektedir. Bu durum özellikle İslami hareketler söz konusu olduğunda daha da belirgin hale gelmektedir. Örneğin Ürdün’de 1992’de kurulan İslami Hareket Cephesi (جبهة العمل الإسلامي) ülkede Yeni Liberal Partiler Kanunu’nun yürürlüğe girmesinin hemen ardından 1993’te katıldığı ilk genel seçimlerde önemli bir başarı elde ederek rejimin ve muhalefetin hedefi haline gelmiştir. Fakat bu başarının ardından Kral Hüseyin, İslami Hareket Cephesi’nin avantajını elinden alacak şekilde seçim yasasında değişikliğe giderek baskıcı bir refleks göstermiştir. Rejimin baskısı neticesinde İslami Hareket Cephesi yetkilileri 1997’de yapılan genel seçimlere katılmama kararı almıştır.²⁸⁸ Ürdün örneği bu tür partilerin uygun şartlar olgunlaşmadan sadece konjonktürel siyasi fırsatlara ve yasal düzenlemelere bakarak resmi siyasetin bir parçası olması ve seçimlerde görece iyi performans sergilemesi bölge yönetimleri açısından arzu edilen bir durum olmadığını göstermektedir. Batılı literatür içerisinde sıklıkla ılımlı bir aktör olarak nitelenen İslami Hareket Cephesi’nin böyle bir baskıya maruz kalması siyasi fırsat kavramı açısından oldukça öğreticidir.²⁸⁹

Otoriter rejimlerde siyasi fırsat kavramı muhalefet için olumlu çağrışımına rağmen beraberinde bazı riskleri de taşımaktadır. Rejim baskısı, tehdit, şiddet ve sistemden dışlanma kavramının dirsek temasında olduğu süreçlerdir. Hatta bu şartlar

²⁸⁸ Hamzawy, Amr, and Ottoway, Marina (2010), “When Islamists Go into Politics, The Fletcher Forum of World Affairs”, Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2010/01/18/when-islamists-go-into-politics-pub-30969>

²⁸⁹ Clark, Janine (2006), “The Conditions of Islamist Moderation: Unpacking Cross-Ideological Cooperation in Jordan”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.4, ss.539-560; Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press).

altında önemli bölge gözlemcileri pek çok İslami hareketin seçimlerde kazanmaktan uzak durduğuna dair iddialarını daha yüksek sesle dile getirmekten çekinmemiştir.²⁹⁰ Bu değerlendirme farklı fikirler etrafında hareket eden muhalif partiler için bile yapılabilir. Temmuz 2021'den sonra Tunus'ta Cumhurbaşkanı Kays Said'in ülkedeki siyasi ve ekonomik krizi bahane ederek Meclisi feshetmesine kadar uzanan süreçte yaşananlar İslamcı partilerin dışında seküler ve sosyalist grupların da otoriter rejimin süzgecine takıldığını göstermiştir.²⁹¹ Sürecin devamında Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşi'nin 20 Nisan 2023'te tutuklanması Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan siyasi fırsat kavramının ne kadar kırılgan olduğunu teyit etmektedir.²⁹² Buradan hareketle siyasi fırsat değerlendirmesinden hareketle değişen kurumsal ve kültürel şartlar içerisinde ortaya çıkan yeni durumların İslami hareketler açısından nasıl sonuçlar üreteceği meselesine daha dikkatli yaklaşmak gerekir. Sonuç olarak siyasi fırsat kavramı bütün eksikliklerine rağmen otoriter rejimler karşısında varlık göstermeye çalışan tüm toplumsal ve siyasi aktörler için oldukça önemlidir. Siyasi fırsatlar yeni hak talepleri için alternatif mobilizasyon imkanları yaratmaktadır. Siyasi fırsatın olmadığı ve rejim baskısının yoğun olduğu ortamlarda alternatif herhangi bir yapının siyasi süreçlere katılması mümkün değildir. İslami hareketler açısından

²⁹⁰ Brown, Nathan J. (2012), *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics* (Ithaca and London: Cornell University Press); Willis, Michael J. (2004), "Morocco's Islamists and the Legislative Elections of 2002: The Strategic Case of the Party That Did Not Want to Win", *Mediterranean Politics*, Vol.9, No.1, ss.53-81; Kurzman, Charles, and Naqvi, Ijlal (2010), "Do Muslim Vote Islamic?", *Journal of Democracy*, Vol.21, No.2, ss.50-64; Kurzman, Charles, and Türkoğlu, Didem (2015), "After the Arab Spring: Do Muslims Vote Islamic Now?", *Journal of Democracy*, Vol.26, No.4, ss.100-109.

²⁹¹ Mehmet Akif Turan, "Tunus Devriminin 11. Yılına Cumhurbaşkanı Said'in Meclisi Kapatma Kararı Damga Vurdu", Anadolu Ajansı, 17 Aralık 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-devriminin-11-yilina-cumhurbaskani-said-in-meclisi-kapatma-karari-damga-vurdu/2449890>

²⁹² Mehmet Akif Turan, "Tunus'ta 17 Nisan'da Gözaltına Alınan Nahda Hareketi Lideri Raşid El-Gannuşi Tutuklandı", Anadolu Ajansı, 20 Nisan 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-ta-17-nisan-da-gozaltina-alinan-nahda-hareketi-lideri-rasid-el-gannusi-tutuklandi/2876942>

fırsatların ve açılımların ortaya çıkması siyasi alana daha fazla nüfuz etmek için gerekli şarttır. Fakat siyasi parti gibi daha karmaşık yapı kurmak için ise yeterli değildir.

Siyasi fırsatların İslami hareketler üzerindeki etkilerini değerlendirmede üçüncü nokta siyasi fırsatın niteliği ve kapsamıyla ilgilidir. Ortaya çıkan yeni durumun kurumsal ve kültürel açıdan İslami hareketlere ne vadettiğine yakından bakmak gerekir. Diğer bir ifadeyle siyasi fırsatın kurumsal ve kültürel bileşenlerinin yanında üreteceği sonuçlar da oldukça önemlidir. İslami hareketlerden bağımsız olarak açıkçası tüm toplumsal ve siyasi aktörler açısından sınırlı mobilizasyon fırsatlarının sunulduğu ve parlamento beklentisinin zayıf olduğu durumlar ile siyasi katılımın önündeki engellerin kaldırıldığı ve parlamento güvencesinin öngörüldüğü durumlar arasındaki fark büyüktür. İslami hareketler toplumsal birer aktör olarak fırsat kapsamını rasyonel bir değerlendirmeye tabi tutarak davranış üretirler. Burada kâr/zarar değerlendirmesi ön plana çıkmaktadır. Fırsat alanının İslami hareketlerin gelecek vizyonu ve amaçlarıyla örtüştüğü ve parlamento süreçleriyle ülke siyasetine etki edebilme imkanının olduğu durumlarda İslami hareketlerin resmi siyaset sınırları içerisine girme ihtimali oldukça yüksek bir ihtimaldir. Aksi durumlarda ise İslami hareketlerin oldukça ihtiyatlı davrandıkları gözlemlenmektedir.

Dar kapsamlı bir fırsat alanının varlığı birkaç nokta üzerinden değerlendirilebilir. Otoriter rejimlerin meşruiyet krizi yaşadıkları ve muhalefet alanına yeteri kadar nüfuz edemedikleri durumlarda kısmi açılımlara başvurdıkları görülmektedir. Böylelikle muhalif seslere bir mobilizasyon alanı açılarak toplumsal taleplerin belirli bir alana kanalize edilmesine imkân tanınmaktadır. Bu durum meşruiyet krizlerini aşmada önemli bir araca dönüşmektedir. Sistem karşıtı olmayan siyasi aktörler muhalif seslerle ilişkilerini yoğunlaştırıp rejimin üzerindeki baskıyı

hafifletmektedir. Tek parti veya dominant partilerin bulunduğu rejimlerde kısmi açılımların görece istenilen sonuçları verdiği görülmektedir.²⁹³ Fakat bu durum rejimlerin siyasi alan üzerindeki etkisinin kırılmadığına işaret etmektedir. Doğal olarak baskı ve dışlanma tehlikesi mevcudiyetini korumaktadır. Baskı ve dışlanma tehlikesi toplumsal ve siyasi aktörlerin fırsat sürecine temkinli yaklaşmasını da getirmektedir. Böylelikle resmi katılım meselesinin ikinci plana itilme olasılığı artmaktadır. İkincisi dar kapsamlı fırsat alanı içerisinde resmi siyasete katılma kararı alan İslami hareketler bir performans testiyle karşı karşıya gelmektedir. Ülke siyasetinde tutarlı bir duruş eksikliği ve seçim süreçlerinde muhtemel başarısızlık İslami aktörlerin rejim ve diğer muhalif kesimler karşısında zayıf bir profil sergilemesine neden olmaktadır. Bu durum ayrıca siyasi katılıma şüpheyile yaklaşanların parti ve harekete karşı olumsuz bir tavır takınmasına da neden olabilmektedir. Sonuç olarak İslami hareketlerin gelecek beklentisinin sınırlı kalması siyasi fırsatı kavramını netlikten uzaklaştırmaktadır.

Yakın dönemde Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da Arap Baharı ile ortaya çıkan siyasi fırsatlar ve demokratikleşme beklentileri çok sayıda İslami hareketi parti kurarak resmi siyasetin bir parçası olma noktasına taşımıştır. Özellikle Mısır’da Müslüman Kardeşler’in uzun yıllar sonra parti kurması ve şaşırtıcı şekilde Mısır Selefî Davet Cemaati’nin siyasi kanadının da Nur Partisi ismiyle resmi siyasete organize şekilde adım atması partileşme meselesinde kurumsal ve siyasal fırsatların varlığının önemini bir kez daha göstermiştir. Tunus’ta da Nahda Hareketi lideri Raşit Gannuşî’nin

²⁹³ Meng, A. (2021), “Ruling Parties in Authoritarian Regimes: Rethinking Institutional Strength”, *British Journal of Political Science*, Vol.51, No.2, ss.526-540; Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press).

sürgünden dönüp ülkesinde demokratik siyasetin bir parçası olması da benzer bir sürecin sonucudur. Her iki ülkedeki siyasi fırsatların kapsamı ve niteliğinin İslami hareketlerin amaçlarını ve beklentilerini karşıladığı söylenebilir. Özetle Tunus ve Mısır’da yaşananlar İslami hareketlerin ortaya çıkan yeni sosyal ve siyasi şartlar altında resmi siyasete katılımının varlık gayeleri açısından yaratacağı olanaklardan faydalanma yoluna gitmekten çekinmediklerini göstermiştir.

Bu noktada yoğun bir “gelecek beklentisi”nden bahsetmek mümkündür. Gelecek beklentisi İslami hareketlerin parti kurması için ortaya atılan önemli açıklamalardan biridir. Seçimlere katılmanın hareketin görünürlüğü ve bilinirliğini artıracak beklentisinin yanında hareketin sahip olacağı imkanların artacağı beklentisi de temel motivasyonlardan biridir. Bu güçlü bir argümandır. Fakat gelecek beklentisi bağlamında yapılan tartışmalarda İslami hareketlerin çeşitliliği ve sosyal-siyasi meselelerdeki önceliklerin hareketlerin gelecek beklentilerini nasıl şekillendirdiği konusu eksiktir. Gelecek beklentisi verili bir süreç değildir. Aksine bir hareketin organizasyon yapısı ve kapasitesi içerisinde şekillendirilir. İslami hareketler toplumsal aktörler olarak bir seçenek yelpazesi içerisinde yıllar içerisinde oluşan bağımlı bir rasyonellik üzerinden tercihlerde bulunur. Sonuç olarak hipotezin öngördüğü gibi zikredilen açılımlar İslami hareketlerin partileşme noktasında harekete geçmesi için gerekli şarttır. Fakat açılımların tek başına olması parti kurmak için yeterli değildir. Fas’taki Adalet ve İhsan Hareketi 1990’ların başında kralın teşvikine ve Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan pozitif atmosfere rağmen resmi siyasetin parçası olmaktan uzak durmayı tercih etmiştir. Hipotez kapsamında ortaya koyulan tartışma Arap Baharı sonrasında Mısır’da ortaya çıkan gelişmelere benzer şekilde Fas’ta PJD üzerinden

verilen örneği de doğrulamaktadır. Bu durum olumsuz örneklerle rağmen hipotezi büyük ölçüde onaylamaktadır.

Otoriter rejimlerde kurumsal ve siyasi açılımların olmadığı ortamlarda İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak duracağına dair değerlendirmelerin karşısında siyasal liberalleşme/reform girişimlerinde otoriter rejimlerin kendi kontrolleri altında İslamcı partiler kurduğuna dair iddialar da söz konusudur. Rejimler bu tür partiler kurarak bir yandan muhalefeti kontrol ederken bir yandan da kendi meşruiyetini artırmaktadır. Bir başka ifadeyle İslami hareketlerin resmi siyasete katılımını rejim belirlemektedir.

Bu bağlamda şöyle alternatif bir hipotez ortaya atılabilir:

H1A1: Otoriter yönetimler siyasi liberalleşme dönemlerinde kendi kontrolleri altında partiler kurarlar. Böylelikle otoriter sistemin meşruiyeti pekiştirilir.

Bütün otoriter rejimler hayatta kalabilmek için üç temel şartı karşılamak zorundadır: i) elitlerin kooptasyon süreçleriyle sistemin merkezine çekilmeleri, ii) muhtemel muhaliflerin baskılanması, iii) yaygın meşruiyet arayışı.²⁹⁴ Elitlerin sistem içerisine dahil edilmeleri iki şekilde gerçekleşmektedir. Sistem var olan elitlerin kendini yeniden üretmesine izin vermektedir. İlave olarak elit havuzuna yeni isimlerin katılması için sistematik bir yapılanma söz konusudur. Muhaliflerin baskılanması meselesi ise otoriter rejimlerin merkezine oturmaktadır. Sistemin varlığına ve işlemesine alternatif olabilecek her bir aktör zaman zaman illegal yolları da

²⁹⁴ Gerschewski, Johannes (2023), *The Two Logics of Autocratic Rule* (Cambridge: Cambridge University Press).

kapsayacak şekilde sınırlandırılmaktadır. Otoriter rejimler literatürü bu konuda oldukça geniş bir tartışmayı sürdürmektedir. Meşruiyet arayışı otoriter rejimlerin sürekli olarak canlı tuttuğu alanların başında gelmektedir. Sembolik ve retorik alanlardan rejimin materyal güç gösterisine kadar geniş bir yelpazede kendini göstermektedir.²⁹⁵ Meşruiyet arayışını canlı tutan kurumların başında siyasi partiler gelmektedir. Rejimler siyasi alanı kontrol etmek ve toplumsal taleplere cevap verebilmek için sistemin sınırları içerisinde siyasi partilerin kurulmasına izin vermektedir.

Otoriter rejimlere yönelik tartışmalarda otoriter liderlerin muhalefeti manipüle etmek, kendi meşruiyetlerini korumak ve artırmak için sistem içerisinde özellikle lidere sadık yerleşik elitler üzerinden parti kurduğu bilinmektedir. Bu tür partilerin kurulması ayrıca toplumun önemli bir kesiminin mobilize edilerek sistem karşısında herhangi bir alternatif güç merkezi oluşmasının önüne geçilmesine de hizmet etmektedir. Diğer bir ifadeyle bütün otoriter rejimler toplumun sosyal ve siyasal talepleri karşısında sisteme bağlı partilere izin vermektedir. Latin Amerika'dan Ortadoğu'ya bu tip partilerin sayısı oldukça fazladır.²⁹⁶ Sisteme bağlı partiler ülkedeki muhalif aktörlerin ve toplumun taleplerine yönelik söylemler üreterek var olan siyasi mobilizasyon ihtiyaçlarına cevap vermek için yoğun çaba gösterirler. Bu konuda başarılı oldukları da söylenebilir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Fas özelinde de benzer

²⁹⁵ Wedeen, Lisa (2015), *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria* (Chicago and London: The University of Chicago Press).

²⁹⁶ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press); Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer (2009), "Elections Under Authoritarianism", *Annual Review of Political Science*, Vol.12, ss.403-422; Gandhi, Jennifer, and Przeworski, Adam (2007), "Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats", *Comparative Political Studies*, Vol.40, No.11, ss.1279-1301; Magaloni, Beatriz (2006), *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press).

partilere rastlamak mümkündür.²⁹⁷ Kral II. Hasan döneminde bu yönde ilk girişimler ortaya çıkmıştır. Kral özellikle 1970'lerde ülkedeki istikrarsız siyasi ortam içerisinde alternatif güç merkezlerinin ortaya çıkmasını önlemek için çeşitli girişimlere bulunmuştur.²⁹⁸ Ülkede bağımsızlık döneminin önemli aktörlerinden İstiklal Partisi ve sosyalist düşüncenin siyasi alandaki etkisinin yanında krala yönelik darbe ve suikast girişimleri monarşinin ve sistem elitlerinin üzerinde baskı oluşturmuştur.²⁹⁹ Bu kapsamda kral ülkedeki İslami hareketlerin dağınık yapısını fırsat bilerek resmi siyasete girmeleri için çaba gösterse de o dönemin şartlarında İslami hareketlerin güçlü bir oluşuma gitmek için belirli bir kapasiteden yoksun oldukları görülmüştür. Ortadoğu'nun diğer bölgelerinin aksine Fas'ta İslami hareketlerin bir güç merkezi haline gelmeleri sonraki on yılın gelişmeleri arasındadır. Benzer şekilde Kral II. Hasan'ın oğlu VI. Muhammed döneminde de bu tip girişimleri görmek mümkündür.³⁰⁰ VI. Muhammed'in babasına kıyasla daha başarılı olduğu söylenebilir. Hatta yeni kralın bu tip partilere babasından daha fazla ihtiyaç duyduğu bile iddia edilebilir. II. Hasan'ın dönemin şartları içerisinde güçlü bir profil sergilemesi ve zaman zaman şiddete başvurmaktan da çekinmemesi muhalefet üzerinde baskı kurmasına daha fazla imkân sağlamıştır.³⁰¹

1990'lardan itibaren ülke ve dünya siyasetlerinin değişmeye başlaması Fas için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Kral II. Hasan'ın yaşlanması, ülkedeki değişim

²⁹⁷ Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism*, (London and New York: Routledge).

²⁹⁸ A.g.e.

²⁹⁹ Miller, Susan Gilson (2013), *A History of Modern Morocco* (Cambridge: Cambridge University Press), s.177.

³⁰⁰ Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge).

³⁰¹ Storm, Lise (2007), *Democratization in Morocco: The Political Elites and Struggles for Power in the Post-Independence State* (London: Routledge), ss. 36-54

taleplerinin artması ve İslami hareketlerin resmi siyasetin parçası olmak için talepleri II. Hasan'ın varisi VI. Muhammed'in iktidarı açısından zor bir sürecin ilk habercileri olmuştur. Yeni kral tahta oturduktan sonra ülkedeki toplumsal ve siyasi muhalefetle yakın ilişki içerisine girmiştir.³⁰² Bu kapsamda yukarıda ortaya atılan hipotezle ilişkili olarak Fuad Ali Himma'nın kurduğu PAM örnek gösterilebilir.³⁰³ Himma, krala yakın isimlerden biridir. Rejime bağlılığını her fırsatta dile getirmiştir. 2008'de kurulan PAM, bünyesine küçük partileri de katarak kralın kontrolünde özellikle ülkede etkisini giderek artıran PJD'yi dengelemek için yoğun çaba içerisine girmiştir. Partinin kurulma amacına paralel olarak net bir siyasi çizgiden bahsetmek zordur. Fakat yönetici elitlere yakın olması ve kurduğu ittifaklar sayesinde PAM örneğin 2016 genel seçimlerinde Parlamentoda 102 sandalye kazanarak PJD'den sonra ikinci parti olmasıyla ön plana çıkmıştır.³⁰⁴

PAM'ın seçim başarısı bu tür partilerin ülke siyasetinde önemli roller oynayabildiğini göstermektedir. Otoriter rejimlerin özellikle rejim elitleri üzerinden bu tür partilerin varlığına izin vermelerinin temel nedeni budur. Fas özelinde kralın rejimin iktidarı karşısında muhalefet alanını böl ve yönet stratejisini uyguladığını söylemek mümkündür. Ülkede rejim tarafından İslami hareketler ve partiler üzerinde süregelen ve zaman zaman şiddetlenen materyal ve psikolojik baskıların toplumun siyasi ve stratejik eğilimlerinin şekillenmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir. 2003 Kazablanka terör saldırılarının ardından oluşan olumsuz havanın yansımalarının

³⁰² A.g.e. ss.76-99

³⁰³ Boussaid, Faried (2009), "The Rise of the PAM in Morocco: Trampling the Political Scene or Stumbling into It?", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.3, ss.413-419; Eibl, Ferdinand (2012), "The Party of Authenticity and Modernity (PAM): Trajectory of a Political Deus Ex Machine", *The Journal of North African Studies*, Vol.17, No.1, ss.45-66.

³⁰⁴ Ahmed Amraoui, "Morocco Election: Everything You Need to Know", Aljazeera, 30 September 2016, <https://www.aljazeera.com/news/2016/9/30/morocco-election-everything-you-need-to-know>

rejim tarafından İslami aktörlere yöneltilmesi de bu durumu teyit etmektedir. “Terör” ve “şiddet” gibi evrensel olarak lanetlenen kavramların İslami aktörlere karşı kullanılması bütün farklılıklarına ve rekabetlerine rağmen pek çok toplumsal ve siyasal aktörün rejim etrafında toplanmasını sağlamıştır. Hedefe yönelik baskı ve travmatik hafıza rejime yönelen eleştirileri azaltırken muhalefeti belirli bir noktada birleştirmiştir.³⁰⁵

Fakat otoriter rejimlerin kendi varlıklarını korumak ve toplumda var olan mobilizasyon ihtiyacını karşılamak için kurdukları partilerin aksine İslamcı partiler açısından bu durumun geçerli olduğunu söylemek zordur. Böylesi bir ön kabul İslami hareketlerin birer rasyonel aktör olarak ideolojilerini ve organizasyon yapılarını göz ardı etmek anlamına gelecektir. Önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi İslamcı partileri mevcut siyasi partiler literatürü içerisine hapsetmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Bir siyasi partiye zemin hazırlaması açısından birçok İslami hareket bütün farklılıklarına rağmen toplumsal bir vizyon ortaya koymaktadır. Bu vizyon içerisinde toplumun dönüşümünün yanında siyasal beklentiler de mevcuttur. Siyasal beklentiler ideolojik değerlendirmeler ve organizasyon yapısının yanında diğer aktörlerle ilişkileri etrafında şekillenmektedir.

Fas’taki PJD farklı muhalif İslamcı grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir aktördür. Parti toplumun ve devletin nasıl olması gerektiği yönünde normatif bir vizyona sahiptir. Rejim ile kurduğu ilişki de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Kralın siyaseti dini alan üzerinden de kontrol etmesine rağmen PJD dini değerler üzerinden

³⁰⁵ Elizabeth R. Nugent (2020), “Psychology of Repression & Polarization”, *World Politics*, Vol.72, No.2, ss.291-334.

politika üretmeye çabalamaktadır. PJD'nin aksine Adalet ve İhsan Hareketi ise siyasi fırsatların varlığına rağmen resmi siyasete katılma sürecinden uzak durmaktadır. Kral II. Hasan'ın son dönemlerinde (varisin tahta hazırlandığı dönem) rejim elitleri Adalet ve İhsan Hareketi'ne resmi statünün yanında çeşitli imkanları vadetmesine rağmen kurucu lider Şeyh Abdüsselam Yasin rejimle arasındaki mesafeyi korumuştur. Şeyh Yasin rejime bir meşruiyet sağlayacağı gerekçesiyle bu tip siyasi teklifleri kabul etmemiştir.

4.3. Fas Toplumu & Siyaset ve Aktörler

Fas siyaseti ülkenin bağımsızlık kazandığı yıllardan itibaren farklı aktörlerin faaliyet gösterdiği bir alandır. Bu alan içerisinde Fas monarşisinin rolü oldukça önemlidir. Kralın siyasi partilerle ve aktörlerle kurduğu ilişki uzun yıllar boyunca ülke siyasetine yönelik akademik çalışmalarının merkezine oturmaktadır.³⁰⁶ Her ne kadar bahsi geçen ilginin geniş tartışması bu tezin kapsamını aşsa da Fas siyasetine dair iki önemli noktanın vurgulanması ülkedeki siyasi aktörlerin birbirleriyle ilişkilerinin daha iyi anlaşılması için gereklidir. İlk olarak Fas siyasal rejimi –Stephan Levitsky ve Lucan A. Way gibi otoriter siyaset tartışmalarının son yıllardaki önemli isimlerinin belirttiği üzere– tam otoriter yönetim olarak değerlendirilebilir.³⁰⁷ Fakat bu durum Fas rejiminin

³⁰⁶ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press); Cavatorta, Francesco (2007), “Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan”, *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press); Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (New York: Oxford University Press); Storm, Lisa (2013), *Democratization in Morocco: The Political Elites and Struggles for Power in the Post-Independence State* (London: Routledge).

³⁰⁷ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (New York: Cambridge University Press).

otoriter yapısını sabit ve değişmez kılmamaktadır. Siyasal süreçler, aktörlerin bakış açıları, güç değişimleri, rejimin içerisinde hareket ettiği sosyal ve siyasal sınırlar sürekli bir değişime maruz kalmaktadır. Bu dinamik süreç monarşinin ve siyasi aktörlerin karşılıklı pozisyon almalarının doğal bir sonucudur.

Fas siyasetini özel kılan hususların başında çok partili bir sistemin varlığı gelmektedir. Ülke anayasal monarşi rejimiyle yönetilmektedir. Fas Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da monarşilerin demokratik sistemleri bünyesinde barındırmasına iyi bir örnektir.³⁰⁸ Kralın karşısında belirli yetkilerle donatılan ve işleyen bir parlamento sistemi yer almaktadır. Fas Parlamentosu iki kanatlı bir yapıdan oluşmaktadır: (i) Temsilciler Meclisi ve (ii) Danışmanlar Meclisi. Temsilciler Meclisi 395 üyeye sahiptir ve üyeler beş yıllığına doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Danışmanlar Meclisi ise 120 üyeden oluşmaktadır. Danışma Meclisinin her bir üyesi Temsilciler Meclisinin aksine belediye meclisleri, bölge konseyleri ve sivil toplum temsilcileri tarafından belirlenmektedir.

Fas’ın dini alanı toplumsal dinamikleri anlama noktasında oldukça önemlidir. Ülkede dini alan 1960’ların ilk yarısına kadar üç farklı sembol üretimi tarafından kontrol edilmiştir: (i) monarşi, (ii) şehirli ulema, (iii) zaviye (زاوية) /kırsal dini kurumlar.³⁰⁹ Bu üçlü yapı ülkedeki dini organizasyonu oluşturmaktadır. Modern dönemlere kadar kurumlar arasındaki rekabet süregelmiştir. 1960’lara kadar herhangi birisinin ülkedeki tüm sembolik üretimi eline geçirdiğini söylemek mümkün değildir. Fakat Fransız ve İspanyol sömürge dönemlerinde monarşinin diğer iki kurumun

³⁰⁸ Lawrence, Adria (2023), “Why Monarchies Still Reign?”, *Journal of Democracy*, Vol.34, No.2, ss.47-61.

³⁰⁹ Benomar, Jamal (2007), “The Monarchy, the Islamist Movement and Religious Discourse in Morocco”, *Third World Quarterly*, Vol.10, No.2, s.544.

gerisinde kaldığı söylenebilir. Bağımsızlık döneminin ilk yıllarında özellikle Kral II. Hasan'ın tahta oturmasının ardından monarşinin bu üçlü yapıdaki önemi oldukça artmıştır.

Sömürge öncesi dönemde ülke genelinde Sufiliğin merkezi olan zaviyeler³¹⁰ özellikle kırsal alanlarda yerel sosyal ve siyasi dinamiklerin belirlenmesinde oldukça önemli görevler görmüştür. Zaviyenin belirli bir sosyal ve ekonomik güce ulaşması monarşi ile arasında yoğun bir güç rekabeti oluşmasına neden olmuştur. Şehirli ulemanın görünürlüğü ve ülkede dini alanda etkili olması sömürge dönemine rastlamaktadır. Fransız ve İspanyol sömürge güçlerinin ülkedeki etkisi karşısında monarşinin gücünün görece etkisizleştiği söylenebilir. Özellikle monarşinin sömürgeci güçler karşısında ekonomik gücünü kaybetmesi ülkedeki kontrolünün azalmasının temel nedenidir. Dış güçlere karşı koyamama beraberinde dini ve siyasi gücün erozyona uğramasına neden olmuştur. Şehirli ulemanın sömürge karşıtı duruşu gerek yerel halkın gerekse monarşinin ulemaya bakışını değiştirmiştir. Monarşik elitler ulemanın fetva gücüne dayanarak artan dış baskıya ve yerel halkın tepkisine karşı adım atmaya çalışmıştır.

Monarşinin gücünün azalması –şehirli ulemanın güç kazanmasına benzer şekilde– zaviye merkezlerine de bir dinamizm kazandırmıştır. Otoritenin azalması zaviyenin etki alanını genişletmesine neden olmuştur. Fakat sömürge güçlerinin ülke topraklarındaki etkisi her iki dini grubun birbirleri karşısında güçlerinin dengelenmesini getirmiştir.

³¹⁰ Zaviye bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekandır. Daha geniş bilgi için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ne bakılabilir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zaviye>

Bağımsızlık dönemi Fas'ta dini hayatı yeniden şekillendiren önemli bir dönüm noktasıdır. Bağımsızlığa uzanan sürecin en önemli aktörü olan İstiklal Partisi ile monarşinin iş birliği ülkedeki dini sembolizm gücünün kralın lehine dönmesine zemin hazırlamıştır. Zaviye ve ulemanın gücünü kaybetmesi kralın tekrar ülkedeki gücünün tesis edilmesi için gerekli şart olmuştur. Bu kapsamda kral milliyetçi söylemler üzerinden İstiklal Partisi ile iş birliği yaparak dini ve siyasi alandaki gücünü yeniden kazanmaya başlamıştır. Özellikle ulemanın bu durum karşısında attığı adımlar önemlidir. Bazı ulemanın Kral V. Muhammed'in tahtan indirilmesi için fetva bile yayımladığı bilinmektedir.³¹¹ Ulemanın bu gücü ve etkisi karşısında kral kurumsal adımlar atarak devletin kontrolünde Ulema Birliği gibi kurullar oluşturma yoluna gitmiştir. Fakat 1960'ların ilk yarısına kadar ulemanın gücünün kırıldığını söylemek zordur. Bu tarihten sonra ulemanın 1980'lere kadar gücünün kırıldığı gözlemlenmiştir. Özellikle Kral II. Hasan dini alanda kendine bir meşruiyet devşirerek sarayın siyasi otoritesini ve kişisel gücünü meşrulaştırmak için İslam'ı kullanmaktan çekinmemesi bu durumu ortaya çıkaran sebeplerin başında gelmektedir.

Fas'ta 1960'larda başlayan ve daha sonraki on yılda hız kazanan toplumsal değişim ülkedeki sosyal, siyasi ve ekonomik dinamikleri derinden sarsmıştır. Hızlı şehirleşme ile ülke nüfusunun önemli bölümü kentlere yığılmaya başlamıştır. Bu durum ülkedeki kırsal-kentli ayrımı açısından yeni bir dengeyi ortaya çıkarmıştır. Bu yeni durumun dini alana yansısı ise rejimin kontrolündeki dini alanın daralması ve yeni aktörlerin ortaya çıkmasıdır. Bu dönem aynı zamanda İslami hareketlerin merkezi bölgelerde kendilerine alan açtığı döneme de karşılık gelmektedir. 1970'lerin dünya

³¹¹ Benomar, Jamal (2007), "The Monarchy, the Islamist Movement and Religious Discourse in Morocco", *Third World Quarterly*, Vol.10, No.2, s.550.

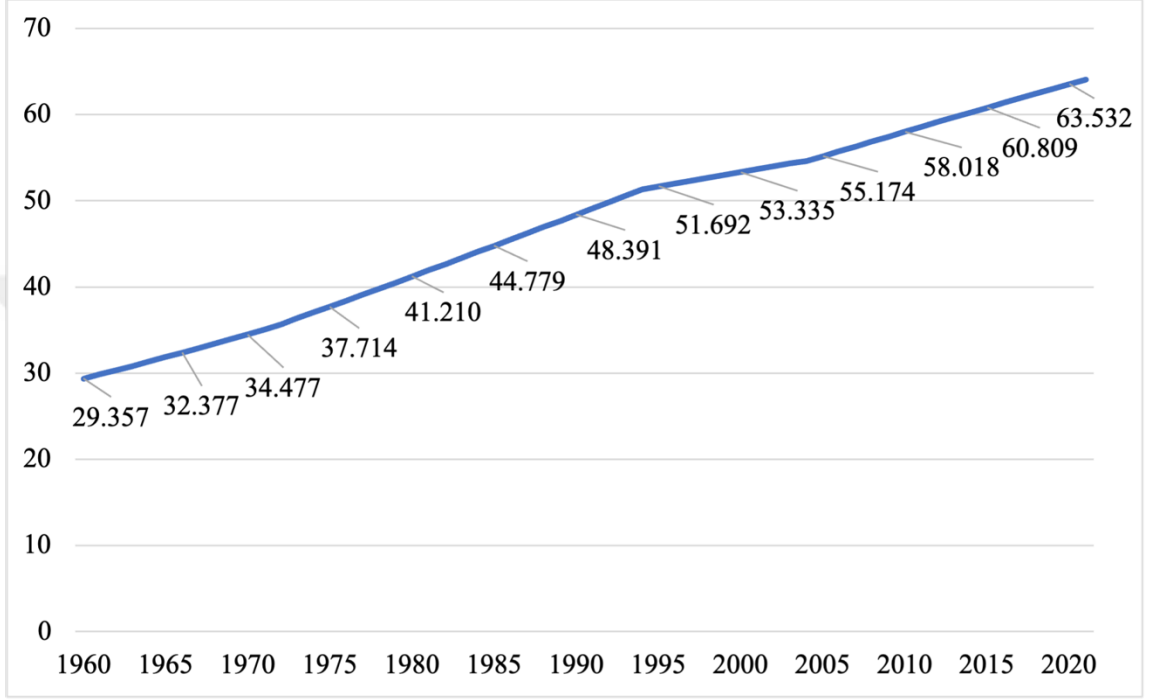
genelinde yarattığı fikirsel dönüşüm protest akımların görünürliğini artırmıştır. Modernleşme, eğitimin kitlelere yayılması ve özellikle de 1979 İran İslam Devrimi Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da pek çok rejimin yeni meydan okumalara maruz kalmasına neden olmuştur. Fas rejiminin 1970’ler boyunca dini alanı kontrol etmek için attığı kurumsal adımlara rağmen ülkede rejimin otoritesini besleyen sembolik alan aşınmıştır. Bu dönüşümün 1980’lere yansımaları başta Adalet ve İhsan Hareketi gibi rejimin meşruiyetini sorgulayan ve geleneksellikten beslenen yapıların yanı sıra başlangıçta şiddete meyilli devrimci karakterde olan ancak sonrasında PJD’ye uzanan süreci hazırlayan modern ve eklektik oluşumları da ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak dönüşümün kısacasına giren ve bunun karşısında rejimin çentik attığı bir süreç başlamıştır.

4.3.1. Dönüşüm Kısıncısındaki Fas Toplumu

Fas son elli yılda farklı sosyal, siyasal ve ekonomik ayrımların ortaya çıktığı bir toplumsal yapıya sahiptir. Ülkede bulunan toplumsal ve siyasal gruplar bu ayrımlar üzerinden kendilerine bir hareket alanı tanımlamaktadır. Bağımsızlık mücadelesinde ve sonrasında ön plana çıkan aktörler İstiklal Partisi altında birleşirken İslami ajandaya sahip olanlar ise günümüzde Adalet ve İhsan Hareketi ile PJD çatısı altında kendilerini göstermektedir. Tezin konusundan hareketle her iki İslami hareketin benzer bir toplumsal yapıyı hedeflediği görülmektedir. Bu ortak noktaya rağmen kamusal alanda farklı tercihler ortaya çıkmaktadır.

İki İslami hareketin farklı tercihlerini değerlendirmeden önce onları yönlendiren Fas toplumunu son elli yılda şekillendiren temel dinamiklerine bakmak gerekir. Öncelikli olarak şehirleşme ve eğitim seviyesi genel manada toplumların

şekillenmesinde rol oynayan temel dinamiklerdir. Fas'ta da benzer bir durum yaşanmıştır. 1960'lardan itibaren hızlı kentleşme ve eğitim alanına yapılan yatırımlar Fas toplumunun yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir.

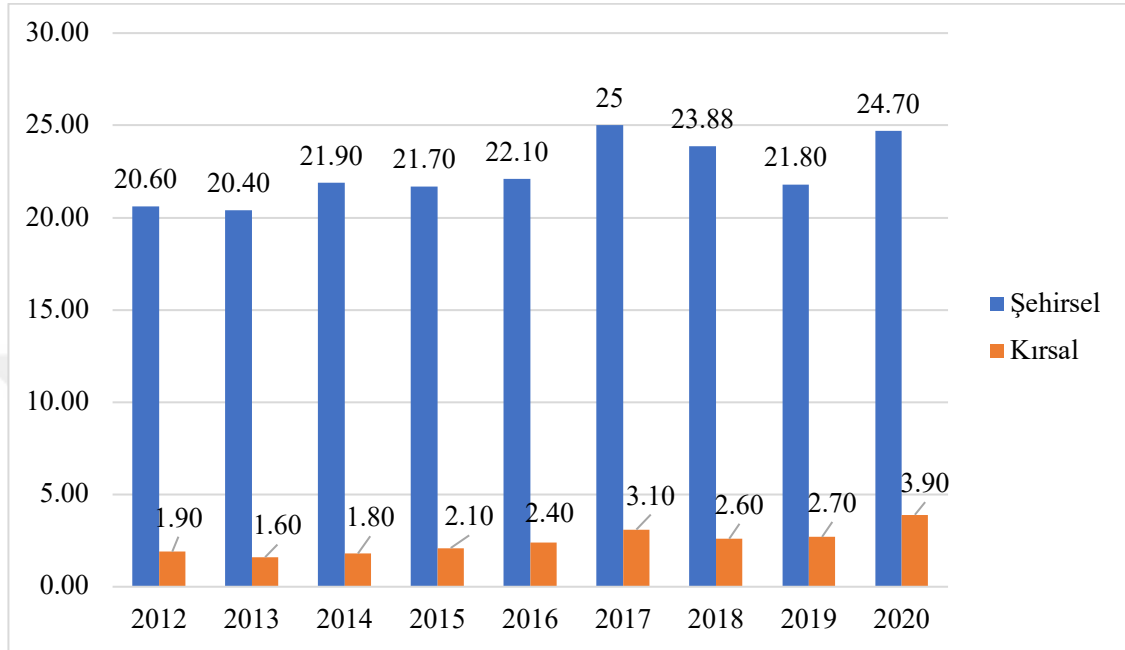
Grafik 1: Fas'ta Toplam Nüfus İçinde Şehirli Nüfus Oranı (1960-2020, Yüzde)³¹²

Grafik 1'de görüldüğü üzere Fas'ta 1960'lardan itibaren kent nüfusu hızlı bir şekilde artmıştır. Bu süreç hız kaybetmeden günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzde toplam nüfus içinde kentli nüfus oranı yüzde 63'ten fazladır. Kentli nüfus artış ivmesi böyle devam ederse bu oranın yakın gelecekte yüzde 70'leri bulacağını söylemek mümkündür. Ülke genelinde hızlı kentleşme beraberinde kentsel yoksulluğu da getirmiştir. Özellikle Rabat, Marakeş ve Kazablanka kentlerinin çeperlerinde nüfus yoğunluğu hızla artmıştır. Bu durum artan oranda işsizliğe neden olmuştur. Örneğin 1980 itibarıyla Kazablanka'da yetişkinler arasındaki işsizlik yüzde 30'lara ulaşmıştır.

³¹² "Urban Development | Morocco", World Bank, <https://data.worldbank.org/topic/urban-development?locations=MA>

Aynı zamanda aynı dönemde nüfusun yüzde 60'lık kısmı 19 yaşının altındadır.³¹³

İşsizliğin artması toplumsal anlamda istikrarsızlığı da doğurmuştur.

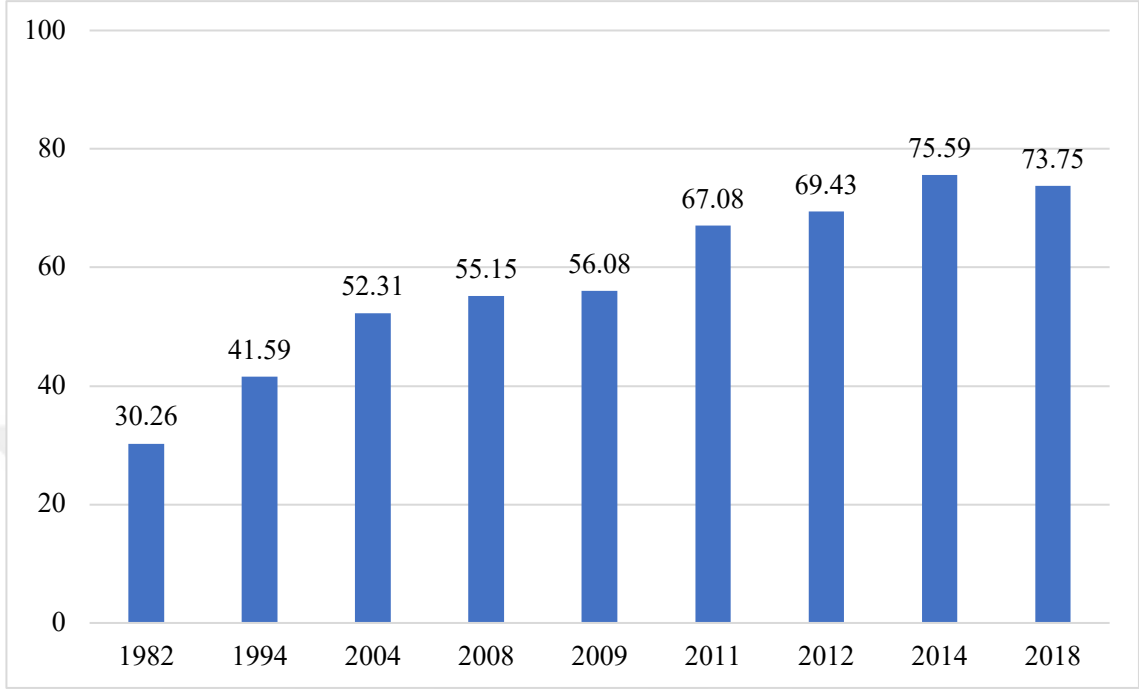
Grafik 2: İkamet Edilen Bölgeye Göre Fas'ta İşsizlik Oranı (2012-2020, Yüzde)³¹⁴

Hızlı kentleşmenin ürettiği önemli sonuçlardan biri ülkedeki işsizlikte kentli nüfusun yaşadığı bölgeler ile kırsal alanlar arasındaki farkın açılmasıdır. Fas'ta işsizlik oranının en yüksek olduğu bölgelerin ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı kentler olması şaşırtıcı değildir. Son on yılda kentli nüfus içerisinde en düşük işsizlik oranı yüzde 20,40 ile 2013'te gerçekleşirken en yüksek işsizlik oranı ise yüzde 25 ile 2017'de ortaya çıkmıştır. Kırsal alanlara bakıldığında işsizliğin ulaştığı en düşük oran

³¹³ Chekroun, Mohammed (2005), "Socio-Economic Changes, Collective Insecurity and New Forms of Religious Expression", *Social Compass*, Vol.52, No.13, s.15.

³¹⁴ "Unemployment Rate in Morocco from 2012 to 2021, by Area of Residence", Statista, <https://www.statista.com/statistics/1266116/unemployment-rate-by-area-of-residence-in-morocco>

yüzde 1,60 ile 2013’e ait iken en yüksek oran ise yüzde 3,90 ile 2020’de görülmüştür.

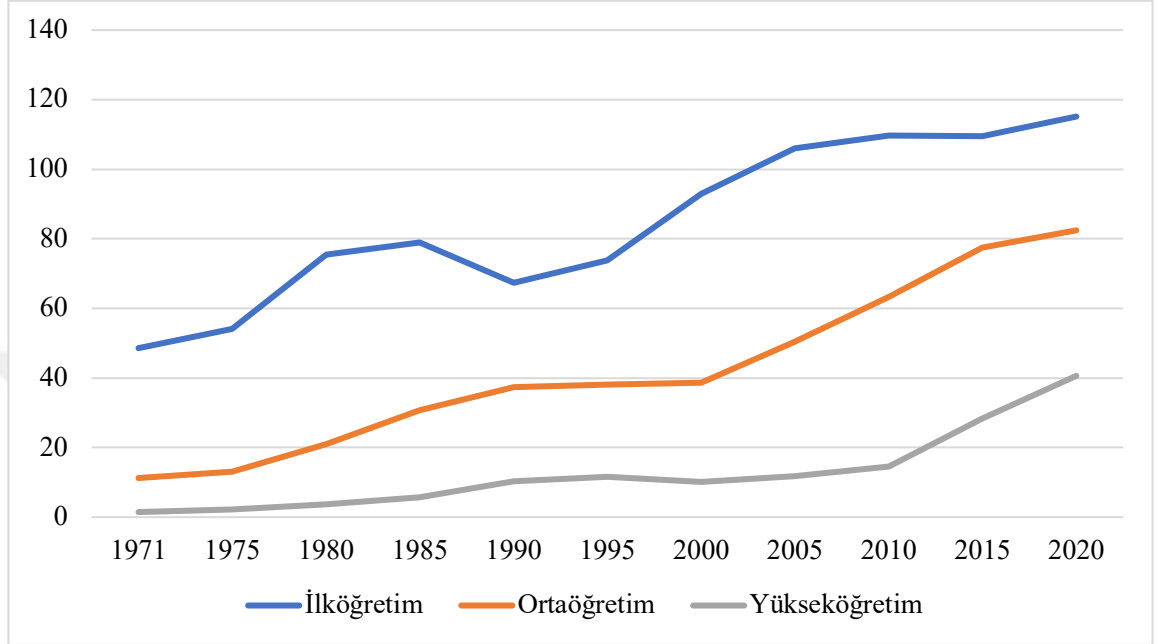

Grafik 3: Fas'ta Yetişkin Okuryazarlık Oranı (1982-218, Yüzde)³¹⁵

Fas'ta 1960'dan itibaren ülke içindeki yoğun göç neticesinde artan kent nüfusu ekonomik taleplerin yanında sosyolojik yapıyı da etkilemiştir. Ülkede yaşanan değişimi sadece yerel şartlar üzerinden okumamak gerekir. Ortadoğu genelinde 1960'lardan itibaren benzer durumlar gözlemlenmiştir. Fas'ta kırsal bölgelerdeki eğitim talebinin ve imkanlarının kısıtlı olmasının aksine yeni kentli nüfus özellikle yetişkin okuryazarlığı noktasında ülke yönetiminden yeni taleplerde bulunmuştur. 1982'den itibaren ülkede yetişkin okuryazarlığında hızlı bir artış görülmektedir. 1982'de yüzde 30 civarında seyreden oran 2018'e gelindiğinde yüzde 73,75 olarak gerçekleşmiştir. 2021 itibarıyla ülke genelinde yüzde 75'lik bir oran yakalanmıştır. Bu

³¹⁵ “Adult Literacy Rate in Morocco from 1982 to 2021”, Statista, <https://www.statista.com/statistics/1171965/adult-literacy-rate-in-morocco>

oran diğer Kuzey Afrika ülkeleri olan Tunus ve Cezayir'den geridedir. Bu oran Tunus'ta yüzde 83³¹⁶ civarındayken Cezayir'de ise yüzde 81'dir.³¹⁷

Grafik 4: Fas'ta Farklı Kademelerde Eğitime Katılım Oranları (1971-2020, Yüzde)³¹⁸

Değişen ülke sosyolojisi eğitim alanındaki hassasiyetini eğitimin farklı kademelerine artan katılımıyla göstermiştir. Fas'ta eğitime katılım meselesi ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak üç farklı kademedede değerlendirilebilir. Ülkede eğitim seviyesi şehirleşme oranına paralel olarak her geçen yıl artış göstermiştir. 1965'te yüzde 57 olan okullaşma oranı 1990'ların ilk yarısında yüzde 80'e ulaşmıştır. Ülkede eğitim kademeleri arasında ilköğretim seviyesi en

³¹⁶ "Tunisia: Literacy Rate from 2007 to 2021, Total and by Gender", Statista, <https://www.statista.com/statistics/575173/literacy-rate-in-tunisia>

³¹⁷ "Adult Literacy Rate in Algeria from 2002 to 2018", Statista, <https://www.statista.com/statistics/1321726/adult-literacy-rate-in-algeria>

³¹⁸ UNESCO Institute for Statistics, <http://uis.unesco.org>; Bu tabloda dikkat çeken hususlardan biri ilköğretim kademesinde katılımın yüzde 100 seviyesini aşmasıdır. Bu durumun ortaya çıkmasında ilköğretim çağını kaçırmış veya bir şekilde eğitime ara vermiş Faslıların yeniden eğitim hayatına dönmelerinin etkisi vardır. Ortaya çıkan oran ilköğretim çağındaki çocukların yanına bahsi geçen kişilerin eklenmesiyle elde edilmektedir.

yüksek yoğunluğa sahiptir. 2000'lerin başında ilköğretim seviyesinde eğitim alanların sayısı 3,5 milyon civarında seyrederken bu sayı 2020'de 4,5 milyon seviyesine ulaşmıştır. Benzer bir artışı ortaöğretim seviyesinde de görmek mümkündür. Aynı dönemler arasında yaklaşık ortaöğretimdeki öğrenci artışı 1,5 milyon civarındadır. Yükseköğretim ise en az öğrenciye sahip kademedir. Günümüzde 1 milyondan biraz fazla Faslı öğrenci yükseköğretim kademesine katılmaktadır. Yükseköğretim açısından zorlukların başında eğitilmiş işsizlerin sayısının oldukça fazla olması gelmektedir. Bir başka ifadeyle eğitimin toplum geneline yayılması aynı zamanda eğitilmiş işsiz sayısını da artırmıştır. Yükseköğrenim mezunları arasında işsizlik oranının yüzde 64,5'e ulaştığı dönemler olmuştur.³¹⁹ Bu durum yükseköğretimin cazibesini azaltmaktadır. Diğer eğitim kademelerinden mezunlar arasında ise işsizlik oranının daha düşük oranlarda seyrettiği görülmektedir.

Toplum sosyolojisinde yaşanan değişimlerin ülkede geleneksel yapı etrafında şekillenen ayrımların (*cleavages*), kimliklerin ve taleplerin dönüşmesinde de bir motor görevi gördüğünü söylemek makul bir değerlendirmedir. Özellikle kentleşme sürecinde “orta sınıf” kavramı oldukça önem kazanmıştır. Orta sınıfı oluşturan eğitilmiş ve profesyonel kesimler ülkede yaşanan değişimden en fazla etkilenen kesimler olarak ön plana çıkmıştır. Bu kesimlere ilave olarak eğitim talebinin artmasıyla yükseköğrenim sürecine katılan genç nüfus da gelecek kaygısıyla sistemin ürettiği arızalarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Özellikle 1970'lerde dünya genelinde hızla yayılan sosyalist akımların ve İslami fikirlerin de etkisiyle Fas'ta ideolojik yarılmalar meydana gelmiştir. Bu dönemde geleneksel toplumun sınırları içerisinde modern

³¹⁹ Chekroun, Mohammed (2005), “Socio-Economic Changes, Collective Insecurity and New Forms of Religious Expression”, *Social Compass*, Vol.52, No.13, s.15.

eğitim alan ve sancılı bir kentleşme sürecinin öznesi olan bir kesimin varlığından söz etmek mümkündür. Bu kesim kendini politik olarak belirli fikirler etrafında ifade etme ve kimliğini tanımlama ihtiyacı hissetmiştir. Özellikle 1979 İran Devrimi ile sosyalist fikirlerin yanında yeni bir devlet-toplum algısının güçlendiği söylenebilir. Yine bu dönemde ülke yönetiminin yaşadığı sıkıntıların yanında krala yönelik darbe ve suikast girişimleri monarşik rejimin ülkedeki yeni siyasi talepleri bastırmasıyla sonuçlanmıştır. Adalet ve İhsan Hareketi lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in krala yönelttiği eleştiriler nedeniyle tutuklanması ve PJD'nin öncülleri arasında yer alan İslami Gençlik grubunun sosyalist bir aktivisti öldürme suçuyla tahkikata maruz kalması bu dönemin ürünleridir.³²⁰ Bu dönüşümün özellikle İslami hareketler üzerindeki etkisi oldukça ilgi çekicidir.

Ülkede yaşanan sert dönüşüm içerisinde İslami hareketlerin ön plana çıktığı söylenebilir. Şehirlerde ekonomik eşitsizlikler içerisinde yaşayan, eğitim konusunda daha donanımlı olan ve mevcut parlamento/parti sistemini yetersiz gören geniş bir kesim İslami hareketlerin çekim alanına girmektedir.³²¹ İslami hareketlere yönelen ilgi İslam'ın kamusal alandaki yeri konusunda yeni değerlendirmeleri de getirmiştir. Fas toplumunun eğitim seviyesinden bağımsız olarak görece muhafazakâr ve dini yapısı İslami hareketlerin kamusal alanda mücadele alanını bir çerçeve içerisine sokmaktadır. Türkiye ve Tunus gibi katı laiklik uygulamalarının olduğu ülkelerde kamusal alanda dini pratikler ve semboller konusunda bir aksiyon ve fikir alanı ortaya çıkarken Fas'ta ise buna benzer bir mücadele alanı ortaya çıkmamıştır. Fas toplumunun genel

³²⁰ Pruzan-Jorgensen (2010), "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", DIIS Report (Danish Institute for International Studies), s.11, https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005islamist_movement_morocco_web_1.pdf

³²¹ Hughes, Stephen O. (2001), *Morocco under King Hassan* (Ithaca: Ithaca Press).

karakteristiği İslam'ın hükümette ve siyasetteki yeri konusunda çekincesinin olmadığı yönünde önemli bulgular vardır. Amaney Jamal ve Mark Tessler'a göre Arap vatandaşlar İslam'ın siyaset üzerindeki etkisini desteklemektedir.³²² Fakat bu bütün vatandaşların bakış açısını yansıtmamaktadır. İki yazarın çalışmasında öne çıkan diğer bir önemli nokta seküler demokrasi ve İslami demokrasi konusunda net bir ayrımın olmamasıdır. Vatandaşlar ülkedeki siyasi süreçlerin iyileşmesi (burada kastedilen demokrasinin baskın hale gelmesi) noktasında ortak bir düşünce beslemektedir. Fakat ideolojik olarak bir ayrımın siyasi değişim noktasında önem arz etmediği söylenebilir.

Toplumun hızlı dönüşümünün sosyolojik ve siyasi sonuçlar üretmesi kaçınılmazdır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika toplumları açısından hızlı kentleşme ve eğitimin sosyolojik açıdan benzer sonuçlar ürettiğini söylemek mümkündür. Bu ülkeleri birbirinden ayıran daha çok siyasal gelişmelerdir. Fas gibi monarşi ile yönetilen ve aynı zamanda parlamento süreçlerinin işlediği ülkeler ilginç örnekler olarak karşımıza çıkar. Fakat parlamentonun varlığına rağmen ülkedeki seçmenin kabaca yarısı seçimlere katılmamaktadır. 2016'daki genel seçimlerde katılım oranı yüzde 43'te kalırken 2021'deki seçimlerde ise yüzde 50,18'e yükselmiştir.³²³ Düşük katılımın temel sebebini seçmenin seçimlerin ülkede kapsamlı bir siyasi değişim için yeterli olduğunu düşünmemesidir.³²⁴

³²² Jamal, Amaney, and Mark Tessler (2008) "The Democracy Barometers: Attitudes in the Arab World", *Journal of Democracy*, Vol.19, No.1, ss.97-111.

³²³ Ahmed Eljehtimi, "Half of Morocco's Electorate Voted in Parliamentary Elections", Reuters, 9 September 2021, <https://www.reuters.com/world/africa/moroccans-vote-parliament-election-under-new-voting-rules-2021-09-08/>

³²⁴ Zisenwine, Daniel (2007), "From Hasan II to Muhammad VI: Plus Ça Change", in *The Maghrib in the New Century: Identity, Religion, and Politics*, eds. Bruce Maddy-Weitzman, and Daniel Zisenwine, (Gainesville, FL: University Press of Florida).

Şehirleşme, eğitim seviyesi, işsizlik, ekonomik krizler, sınırlı siyasi özgürlükler ve diğer ana konular İslami hareketlerin ortaya çıktığı şartları belirlemektedir. Bu şartlar içerisinde İslami hareketler siyasi katılım noktasında bir tercihte bulunurlar. Siyasi katılım parlamento düzeyinde alınan kararları etkileme gibi pragmatik faydalar sağlarken siyasi katılımdan uzak durma ise beraberinde hareketin içsel yapısının bozulmaması ve toplumsal bağların güçlenmesini sağlayabilme potansiyelini barındırmaktadır.

Aynı siyasi ve kurumsal şartlar altında İslami hareketler farklı stratejik tercihlerde bulunurlar. Birbirinden ayrılan tercihlerin ortaya çıkmasında hareketin üzerine inşa olduğu ideolojisinin yanında organizasyon yapısı da belirleyicidir. İslami hareketler aynı yapısal şartları farklı lensler üzerinden görmektedir. Ayrıca İslami hareketlerin birbirleriyle ilişkisi de stratejik tercihlerin belirlenmesinde etkilidir.

İslami hareketlerin ülkede sosyal ve siyasal alanda görünür olmaya başladığı tarihten itibaren Fas rejimi kendi iktidarını korumak için çeşitli yollara başvurmuştur. Rejim kendini güvende hissettiği dönemlerde siyasal aktörler üzerindeki baskısını azaltarak farklı aktörlerin hareket alanlarını genişletmelerine zemin hazırlamıştır. Rejim-muhalefet ilişkisinde dinamik bir süreç söz konusudur.³²⁵ Aksine durumlarda yani rejimin tehdit algısının güçlendiği ve rejim güvenliği meselesinin baskın olduğu dönemlerde ise (1970'ler ve 1990'larda olduğu gibi) kral kendi yönetimini korumak için tehditler karşısında siyasal alanı ve aktörleri baskılayarak alternatif güç merkezleri oluşmasının önüne geçmiştir. Özellikle monarşinin kontrolünde siyasi partilerin

³²⁵ Rejim-muhalefet ilişkisinin dinamik yapısı otoriter rejimlerin ortak özelliklerinden biridir. Otoriter yöneticiler rakiplerine farklı şekillerde davranmaktadır. Yöneticiler bazı muhaliflerin açık bir şekilde organize olmalarına olanak sağlarken bazılarını ise yoğun şekilde baskılamaktadır. Bu farklılıkların ortaya çıkmasına otoriter rejimin kurumları uygun zemini hazırlamaktadır.

kurulması, muhalefetin parçalanması (bölünmesi), sivil toplum örgütlerinin kullanılması, diğer siyasi partilerin manipüle edilmesi ve belirli muhalif oluşumlara karşı hedefe yönelik baskı bu kapsamda başvurulan yöntemlerdir. Kral böylelikle böl ve yönet stratejisini kolaylıkla uygulama şansı elde etmektedir. Bu bağlamda örnek teşkil etmesi açısından Dina Shehata'nın Mısır'da farklı grupların (İslamcılar ve sekülerlerin) birbiriyle kurduğu ilişkilerin otoriter rejimin sürekliliğine nasıl katkıda bulunduğu odaklanan çalışması Fas'a yönelik benzer bulgular da içermektedir.³²⁶ Shehata bu çalışmasında otoriter rejimlerin sürekliliği ve çöküşü meselesinde devlet merkezli değerlendirmelerin aksine rejim karşıtı aktörler üzerine odaklanmaktadır.³²⁷ Devlet merkezli değerlendirmelerde kaynaklara ulaşım, patronaj, baskı ve kooptasyon öğeleri ön plana çıkmaktadır. Bu değerlendirmelerin karşısında Shehata'nın otoriter rejimlerde muhalefetin bölünmesinin otoriter rejimlerin sürekliliğine katkıda bulunduğu dair gözlemi önemlidir. Çünkü parçalanma ve kutuplaşma muhalefetin demokratik katılım, demokratik geçiş, iş birliği ve siyasi özgürlükler konusunda beraber hareket etmesini güçleştirerek otoriter rejimin kontrolünü artırmasına olanak sağlamaktadır.³²⁸ İlave olarak Ortadoğu rejimlerinde siyasi fırsat yapısı içerisinde yöneticilerin seçici dahil etme (*selective inclusion*) stratejisi de bu kapsamda işlevseldir.

³²⁶ Shehata, Dina (2010), *Islamists and Secularists in Egypt Opposition, Conflict & Cooperation* (London: Routledge).

³²⁷ Brownlee, Jason (2007), *Authoritarianism in an Age of Democratization* (Cambridge: Cambridge University Press); Herb, Michael (1999), *All in the Family: Absolutism, Revolution, and Democracy in the Middle Eastern Monarchies* (Albany: State University of New York Press, SUNY Series in Middle Eastern Studies).

³²⁸ Albrecht, Holger (2006), "How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt", *Democratization*, Vol.12, No.3; Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press); Schwedler, Jillian, and Clark, Janine (2006), "Islamist-Leftist Cooperation in the Arab World", *ISIM Review*, Vol.18, No.1, ss.10-11; Shehata, Dina (2010), *Islamists and Secularists in Egypt Opposition, Conflict & Cooperation* (London: Routledge).

Shehata'nın rejim-muhalefet bağlamındaki gözlemi farklı isimlerin çalışmalarındaki değerlendirmeleriyle de paralellik göstermektedir. Örneğin Ellen Lust-Okar'ın Ortadoğu'da yönetici elitlerin siyasi rakiplerini özellikle kurumsal düzenlemelerle nasıl manipüle ettiğini değerlendirdiği çalışması dikkate değerdir.³²⁹ Buna göre otoriter rejimlerde siyasal alana kimin dahil olabileceği, kimin de dahil olamayacağı kurumsal düzenlemeler ve kurallarla belirlenmektedir. Böylelikle rejimler seçici dahil etme stratejisi üzerinden hareketle sistemin parçası olan muhaliflerin rejime karşı daha ılımlı olacaklarını öngörmektedir.³³⁰ Sistem dışında kalanlar ise rejim tarafından baskılanarak sistem karşısında marjinalleştirilmektedir. Böylelikle hedefe yönelik bir uygulama ortaya çıkmaktadır. Lust-Okar'a göre düzenlemeler ve kurallar muhalefet-rejim ilişkisini şekillendirmesinin yanında muhalif grupların da birbirleriyle olan ilişkilerine de yön vermektedir. Lust-Okar'ın bu tartışması Sydney Tarrow'un rejimlerin kendi varlıklarını sürdürebilmesi adına bütün muhalifleri tümünden baskılamak yerine seçici bir baskıyı tercih ettiği yönündeki değerlendirmelerine oldukça yakındır. Tarrow'a göre seçici baskı radikal grupları daha da marjinalleştirirken ılımlıları ise radikal gruplardan kendilerini ayırmalarına zemin hazırlamaktadır.³³¹ Sonuç olarak muhalefet içerisinde radikal-ılımlı ayrımı otoriter rejimlerin tercih ettiği bir süreçtir.

Fas'ta krala karşı ülkedeki diğer siyasi aktörlerin aldığı pozisyon bahsi geçen dinamik süreci şekillendiren diğer bir faktördür. Muhalif gruplar ülkenin değişen

³²⁹ Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press).

³³⁰ Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press), s.73.

³³¹ Tarrow, Sidney (1998), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (New York: Cornell University Press), s.149.

sosyal ve siyasi şartları içerisinde stratejik olarak hareket ederek rejimin alan daraltıcı hamlelerine karşı cevap verirler ve baskı karşısında edilgen bir tavır içerisinde girmezler. Grup içi mobilizasyon ve farklı aktörlerle beraber hareket etme girişimi dinamik bir süreç içerisinde ortaya koyulmaktadır. Bir başka ifadeyle grup aidiyeti ve ortak bir amaç etrafında birleşme verili değildir ve süreç içerisinde şekillenmektedir. Açıkçası muhalif siyasi aktörlerin otoriter yönetimlere karşı aldığı pozisyonlar ve ürettiği davranışlar pek çok ülkede benzerlik göstermektedir. Benzer davranışların ortaya çıkmasında otoriter rejimlerin muhalifler üzerinde kurduğu baskının doğası belirleyici faktörlerden biridir. Muhaliflere yönelik genele yayılan siyasi ve sosyal bir baskı ortamının varlığı ile hedefe yönelik baskı birbirinden ayrılan bir sosyalleşme alanı yaratmaktadır.³³² Ortadoğu ve Kuzey Afrika özelinde her iki durumda da muhaliflerin farklı davranışlar ürettiği gözlemlenmektedir.

Elizabeth R. Nugent “Baskının Psikolojisi ve Kutuplaşma”³³³ adlı çalışmasında baskının doğası meselesinde önemli bulgular ortaya koymaktadır.³³⁴ Nugent, Tunus ve Mısır örnekleri üzerinden hareketle rejim baskısının muhalif gruplar üzerindeki etkileri noktasında belirli sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre muhalifler üzerinde genel ve yaygın bir baskının varlığı ve ortak travmatik hafıza muhalif gruplar arasındaki kutuplaşmayı azaltırken onları demokratik talepler ve beklentiler açısından birbirine yaklaştırmaktadır. Muhalifler arasındaki ayrım İslamcı-seküler ayrımından çok demokratik talepleri olan gruplar ile demokratik olmayan ve baskıcı rejimin yanında saf tutan gruplar arasında ortaya çıkmaktadır. Örneğin Nugent, Nahda Hareketi

³³² Davenport, Christian (2015), *How Social Movements Die: Repression and Demobilization of the Republic of New Africa* (Cambridge: Cambridge University Press).

³³³ Yazarın çevirisi: “Psychology of Repression & Polarization” (Baskının Psikolojisi ve Kutuplaşma)

³³⁴ Nugent, Elizabeth R. (2020), “Psychology of Repression & Polarization”, *World Politics*, Vol.72, No.2, ss.291-334.

üyelerinin Tunus rejimi tarafından hapse atılmasının ardından hareket üyelerinin özellikle insan hakları ve siyasi özgürlükler konularında daha tutkulu hale geldiklerini çalışmasında belirtmektedir. Bu gözlemini eski devlet başkanı Zeynel Abidin Bin Ali'nin 1987'de yönetimi bir darbe sonucu ele geçirmesinden sonra Tunus yönetiminin muhalif aktörler üzerindeki genel baskının artmasına dayandırmaktadır.

Nugent açısından Bin Ali yönetimindeki Tunus'un aksine Mısır'daki rejimin hedefe yönelik baskı uygulaması muhalif grupların grup içi aidiyetlerini güçlendirirken diğer muhalifler arasındaki ilişkiyi ise keskinleştirmiştir. Uzun yıllara dayanan fiziksel ve psikolojik baskılar kişilerin kendilerini daha güvende hissettikleri alanlara yönelmesine neden olmaktadır. Bu tip bir değerlendirme siyaset bilimi literatürünün yanında farklı disiplinlerde de kendine yer bulmaktadır. Örneğin Lübnanlı yazar Amin Maalouf *Ölümcül Kimlikler* adlı eserinde kişilerin kimlik seçimlerinde (etnik, dini ve kültürel) hangi faktörlerin etkili olduğunu değerlendirirken kişinin kendini en güvende hissettiği alanın kendi kimliğinin temel sınırlarını çizdiğinden bahseder.³³⁵ Bu bakış açısı rejimlerin siyasi, sosyal ve ekonomik alanları etnik ve dini değerler üzerinden domine ettiği ülkelerde insanların ulusal aidiyetler yerine etnik ve dini kökenlere yöneldiğinden bahsetmektedir. İnsanlar var olan yapısal şartlara cevap vererek kendi güvenli alanlarını oluşturma yoluna gitmektedir. Günümüz Irak ve Lübnan toplumları Maalouf'un bahsettiği bahsi geçen arayışlara örnek gösterilebilir. Lübnan iç savaşının ortaya çıkardığı bölünmüş siyasi yapı ve devlet kurumlarının zayıflığı Lübnan vatandaşlarının etnik ve dini kimlikler üzerinden kendilerini yeniden tanımlamalarına neden olmuştur. Ülkedeki siyasi sistem bile bu

³³⁵ Maalouf, Amin (1988), *Ölümcül Kimlikler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

bölünmüşlük üzerinden dizayn edilmiştir. Lübnan vatandaşı yerine Şiiler, Sünniler, Maruniler ve Hristiyan Ortodoks azınlıklar toplumsal yapıyı belirleyen ögeler haline gelmiştir. Demokratik siyaset çalışmaları bu tip toplumlar için çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Örneğin Arend Lijpart'ın 1960'ların sonlarına uzanan ve farklı toplumsal grupların demokratik manada temsilini öngören *consociationalism* (eştoplumlaştırıcılık)³³⁶ kavramsallaştırması bölünmüş toplumlarda belirli demokratik pazarlıklar üzerinden bir güç paylaşımını önermektedir.³³⁷ Fakat Lübnan gibi –Lijpart'ın önerisinin aksine– devlet kurumlarının işlemediği ve kimlik üzerinden toplumsal çatışmanın olduğu bir ülkede demokratik güç paylaşımı fikrinin yıkıcı sonuçlar üretebileceği de görülmektedir.

Lübnan'a benzer şekilde daha güncel bir örnek olarak Irak da Maalouf'un *Ölümcül Kimlikler*'inin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Büyük bölümü Şii olan bir toplumun uzun yıllar boyunca Sünni otoriter bir lider tarafından yönetilmesi ve ülkenin son olarak 2003'te George Bush yönetiminde ABD tarafından işgali kaçınılmaz olarak ortaya başarısız bir devlet çıkarmıştır. İşgal güçlerinin girişimlerine ve yeni bir anayasaya rağmen ortak bir Iraklı kimliği inşa edilememiş, etnik ve dini temelli kimliklerin birbiriyle sert rekabet ettiği siyasi bir ortam ortaya çıkmıştır. Devam eden süreçte PKK'nın yanında DEAŞ terörü de bu olumsuz mirastan beslenmiştir. Günümüzde Irak etnik ve dini ekseninde bölünmüş ve ulusal kimlik meselesinde derin krizler yaşayan bir toplum olarak Ortadoğu'daki istikrarsızlığı besleyen bir ülke olarak varlık göstermektedir.

³³⁶ Yazarın çevirisi: *consociationalism* (eştoplumlaştırıcılık)

³³⁷ Lijpart, Arend (1969), "Consociational Democracy", *World Politics*, Vol.21, No.2, ss.207-225.

Sonuç olarak otoriter rejimlerde hedefe yönelik baskı grup kimliklerini yeniden şekillendirirken kişilerin izole olmasına ve kendilerini rejim baskısının kurbanları olarak görmelerine yol açmaktadır. Böylelikle biz ve onlar ayrımı giderek keskinleşmektedir. Bu ortam içerisinde muhalifler birbirlerini rejimin yanında saf tutmakla suçlamaktan çekinmemiştir. Böylelikle birbiriyle sert rekabet içerisinde ve parçalı bir siyasi alan ortaya çıkmaktadır. Bu durum muhalif aktörlerin grup içi dayanışmasını artırarak grup dışı gelişmelere karşı tavizsiz bir pozisyon almalarına zemin hazırlamaktadır. Örneğin Mısır rejimi 1981-2010 arasında Hüsnü Mübarek yönetimi altında Müslüman Kardeşler üzerinde yoğun bir baskı uygularken sol organizasyonlara ve seküler partilere önemli bir faaliyet alanı tahsis etmiştir.³³⁸

Fas siyaseti kendine özgü sosyal ve siyasi dinamiklerine rağmen Elizabeth R. Nugent'in Mısır ve Tunus örneklerinden ulaştığı sonuçlara paralellik göstermektedir. Fas'ta da diğer bölge ülkelerine benzer siyasi ve kurumsal süreçler gözlemlenmektedir. Bölgede gücün tek bir merkezde toplanması, devlet-toplum ilişkisinin asimetrik parametreler içermesi ve rejim baskısı altında parçalı bir muhalefetin varlığı bahsi geçen siyasi süreçlerin öğeleridir. Örneğin Fas'ta İslami hareketlerin rejim karşısında zaman zaman seküler aktörlerle yakınlaşması ülkede sıklıkla görülen bir durumdur.³³⁹ Kralın muhalefetin üzerindeki baskısını artırdığı ve hedefe yönelik baskı uyguladığı zamanlarda ise muhalifler arası kutuplaşmanın ve eleştirinin şiddetlendiği gözlemlenmektedir. Örneğin Adalet ve İhsan Hareketi lideri Şeyh Yasin Abdüsselam, Kral II. Hasan'a 1974'te yazdığı 114 sayfalık mektubunda

³³⁸ Nugent, Elizabeth R. (2020), "Psychology of Repression & Polarization", *World Politics*, Vol.72, No.2, s.26.

³³⁹ Buehler, Matt (2018), *Why Alliances Fail: Islamist and Leftist Coalitions in North Africa* (New York: Syracuse University Press).

onu diktatör olmak, çıkarını ve servetini düşünmekle suçlamıştır.³⁴⁰ Şeyhin kralı eleştirmesi rejimin baskısının kendisine yönelmesine neden olmuştur. Bu çağrı kralın yönetimine karşı açık bir protesto olarak da değerlendirilmiştir.³⁴¹ Takip eden yıllarda Şeyh Abdüsselam birçok kez taraftarlarıyla beraber hapis cezasına çarptırılmış, Adalet ve İhsan Hareketi'ne rejim tarafından resmi bir statü verilmemiştir. Kral II. Hasan tarafından Şeyh Abdüsselam'ın hapse atılması diğer muhaliflerin kralın yanında hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Hedefe yönelik bir baskı söz konusu olmuştur. Aksine yakın dönemde ülkedeki 2016 genel seçimlerinin ardından kralın PJD'nin hükümet kurma sürecini yavaşlatması tıpkı Temmuz 2021'de Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said'in ülkenin sosyal ve ekonomik şartlarını gerekçe göstererek Başbakan Hişam Meşişi'yi görevden alması ve Parlamantonun tüm yetkilerini dondurması İslamcı ve seküler aktörlerin aynı demokratik beklentiler altında bir araya gelmesine benzer şekilde sonuçlar üretmiştir.³⁴² Tunus'ta yönetimin attığı adımlarla ülkedeki yasama ve yürütme sürecini tıkaması ve bütün muhalif grupları karşısına alması bu durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İkinci olarak Fas'ta siyasi aktörlerin ve partilerin Fas monarşisi ile geliştirdikleri ilişkilerinde birbirlerinden ayrıldıkları söylenebilir. Fas monarşisinin bağımsızlık öncesinde ve sonrasında sosyal ve siyasi süreçlerde oynadığı rol bu ilişki yapısını ortaya çıkaran temel faktördür. Özellikle bağımsızlık mücadelesinde önemli isimlerin İstiklal Partisi'nin çatısı altında bir araya gelmesi, kralın bağımsızlık

³⁴⁰ Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153.

³⁴¹ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

³⁴² Enes Canlı, "Tunus, Cumhurbaşkanı Said'in 'Darbe' Niteliğindeki Kararlarının Ardından Zorlu Bir Yol Ayrımına Girdi", Anadolu Ajansı, 27 Temmuz 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-cumhurbaskani-saidin-darbe-niteligindeki-kararlarinin-ardindan-zorlu-bir-yol-ayrimina-girdi/2315420>

mücadelesinden itibaren tarihi ve dini (müminlerin emiri) meşruiyet arayışı, krala yakın siyasi partilerin kurulması, PJD'nin farklı İslami grupları kendi çatısı altında buluşturması ve Yasin Abdüsselam'ın Adalet ve İhsan Hareketi'nin sert rejim muhalefeti bu kapsamda belirleyicidir. Sonuç olarak kralın bağımsızlık mücadelesinde oynadığı rol ve din üzerinden meşruiyet arayışı bağımsızlık sonrası dönemde ülkede mutlak bir otorite kurmasının önünü açmıştır. Bu şartlar içerisinde ülkedeki diğer siyasi aktörler kral karşısında pozisyon almak zorunda kalmıştır. Örneğin kralın dini alanı kontrol etmesi diğer bölge ülkelerinin aksine İslami hareketlerin ortaya çıkmasını geciktirmiştir.³⁴³

Bu tezin odaklandığı örnekler açısından bakıldığında Fas'ta PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi kral ile kurdukları ilişkide birbirlerinden ayrılmaktadır. PJD 1990'larda ortaya çıkan siyasi fırsatları değerlendirerek resmi siyasetin bir parçası haline gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise Şeyh Yasin Abdüsselam liderliğinde kralın farklı dönemlerdeki baskısına rağmen resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmiştir. Tezin bu bölümünde zikredilen ayrımın neden ortaya çıktığına dair bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu değerlendirmeyi yaparken tezin teorik kısmında belirtildiği gibi tepeden inme ve sadece Fas rejimi üzerinden yapılacak bir değerlendirmenin yerine siyasi aktörlerin rejim ile kurdukları ilişki üzerinden hareket edilmektedir. Diğer bir ifadeyle aktör üzerinden bir değerlendirme söz konusudur. Bu bakış açısı aynı zamanda Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da uzun yıllardır otoriter rejimlerin bölgesel ve yerel aktörlere yönelik politikalarının ve motivasyonlarının (*coercion-cooptation*

³⁴³ Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

paradigm) değerli olduğunu kabul etmekle beraber aktör odaklı bir değerlendirmenin de önemli sonuçlar ürettiğini iddia etmektedir. Bu tez kapsamında ortaya konan kavramsal çerçeve ve örnekler tamamlayıcı bir değerlendirme vadetmektedir.

Tezin teorik kısmında ortaya koyulan argüman şu şekilde özetlenebilir: İslami hareketler ve partiler rejimin/monarşinin kısıtlamalarına rağmen bağımsız bir karar alma kapasitesine sahiptir. Bu durumun İslami hareketlerin ve partilerin rejime karşı yaklaşımları, rejimle kurdukları ilişkileri ve kendilerine alan yaratma çabalarında benzer davranışlar üretmelerine neden olduğu söylenebilir. Rejimin baskısı, kurumsal ve siyasi düzenlemeler karşısında var olma mücadelesi aktörlerin en temelde benzerlik gösterdiği özelliktir. Benzerliklere rağmen İslami hareketlerin siyasi fırsatlar sözü konusu olduğunda resmi siyasi katılım ve partileşme süreçlerinde birbirinden ayrılan davranışlar sergilediği görülmektedir. Özellikle partileşme konusundaki tercihlerinin İslami hareketlerin ideolojik, organizasyon yapılarına ve siyasi stratejilerine bağlı olduğu görülmektedir.

Muhallif gruplar davranışlarında yalnızca rejimi göz önüne alarak hareket etmezler. Aynı zamanda diğer grupların aldığı pozisyonlar da belirleyicidir. Fas'ta PJD'nin temelini oluşturan yapı ile Adalet ve İhsan Hareketi arasında gerilimli bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Özellikle kral ile ilişkilerde bu durum daha da belirgin hale gelmektedir. Şeyh Yasin, kral ile yakın ilişkiler kuran diğer gruplarla mesafeli bir ilişki geliştirmiştir.³⁴⁴ Şeyh bu grupları en temelde rejimin meşruiyetini

³⁴⁴ Yükleven, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153; Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

kabul etmekle suçlamıştır. Aynı zamanda muhalif grupların mobilize olma arzusu ile mobilize olma kapasitesi arasında da bir fark vardır. Mobilize olma kapasitesi üç ögenin varlığına bağlıdır: (i) insan kaynağı, (ii) organizasyon becerisi, (iii) sosyal ağ. Bu şartların olmadığı ortamda toplumsal bir hareketin oluşması imkansızdır. Mobilize olma arzusunun varlığı gereklidir fakat yeterli değildir. Bu bakış açısı toplumsal hareketin ortaya çıkışını mahrumiyet ve yoksunluk üzerinden tanımlayan yaklaşımların karşısına itmektedir. Genel değerlendirmeler bu ayrımı dikkate almaktan uzaktır ve her ikisi birbiriyle iç içe geçmiş şekilde ortaya koymaktadır. Uygun sosyal şartların ortaya çıkması beraberinde siyasi bir davranış üretileceği anlamına gelmez. İlave olarak İslami hareketler ve partiler monarşi karşısında kendi bağımsızlıklarını koruma/sürdürme konusunda da birbirinden ayrılmaktadır.

İslami hareketten partiye uzanan süreçte zamanlama, sıra ve siyasi bağlam belirleyicidir. Özellikle siyasi ve kurumsal açılımlar İslami hareketlerin kendi geleceklerine dair önemli karar alma dönemlerine karşılık gelir. Bazı hareketler ortaya çıkan siyasi bağlamda parti kurarak resmi siyasetin parçası haline gelmek için çaba sarf ederken bazıları ise aksine bir tavır takınmaktadır. Bu ayrımın ortaya çıkmasında ülkedeki ve bölgedeki partileşme tecrübelerinin de önemli bir etkisi vardır. Örneğin Cezayir'deki FIS tecrübesi olumsuz bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. FIS tecrübesinin etkisini 1990'lar boyunca PJD'nin kuruluşu ve genişlemesinde de gözlemlemek mümkündür. Kurulduğu tarihten itibaren parti yöneticileri kral ile direkt karşı karşıya gelmekten uzak durmuştur. Cezayir'deki olumsuz gelişmelere rağmen Ürdün gibi siyasi katılımın öne çıktığı ülkeler ise görece olumlu olarak

değerlendirilebilir.³⁴⁵ Bütün bu tecrübeler ve siyasi öğrenme Fas'ta siyasi aktörlerin kral ile kurdukları ilişkilerde daha dikkatli, detaylı ve fonksiyonel bir ilişki geliştirmelerine neden olmaktadır. Sonuç olarak Fas'ın bağımsızlığını kazandığı 1956'dan itibaren siyasi katılım ve partileşme tecrübesi İslami hareketler açısından oldukça öğreticidir. FIS gibi bölgesel tecrübelerin yanında yerele bakan yönüyle İstiklal Partisi gibi ülkenin en eski siyasi partisinin özellikle Kral II. Hasan ile ilişkisi İslami hareketler açısından önemli siyasi tecrübeler barındırmaktadır.

4.3.2. Toplumsal Dönüşüme Çentik Atan Fas Monarşisi

Fas, İslam dünyasının en batısında yer alan ve diğer bölge ülkelerinden birçok noktada ayrılan bir Kuzey Afrika ülkesidir. Ülke konumu itibarıyla Afrika, Avrupa ve Ortadoğu coğrafyasının etkisi altındadır. Ülke monarşi ile yönetilirken aynı zamanda işleyen bir parlamento da sahiptir. Diğer bir ifadeyle Fas anayasal monarşiyle yönetilmektedir. Kral başbakan da dahil olmak üzere bütün önemli yönetim pozisyonlarını belirlemektedir. Başbakan hükümetin başı olarak kendi kabinesi atamakla ve hükümetin genel politikalarını parlamentoya eş güdümlü olarak yürütmekle sorumludur. Kral ayrıca parlamentoyu feshederek seçim çağrısında bulunabilir.

Fas 1912-1956 arasında Fransa ve İspanya'nın himayesinde kalmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde sırasıyla V. Muhammed (1956-1961), II. Hasan (1961-1999) ve VI. Muhammed (1999-Halen) tahta çıkmıştır. Bağımsızlığın kazanıldığı 1956'dan sonra 1962'de yürürlüğe giren Anayasa'ya göre tek parti rejimi yasaklanmış

³⁴⁵ Clark, Janine (2006), "The Conditions of Islamist Moderation: Unpacking Cross-Ideological Cooperation in Jordan", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.4, ss.539-560; Schwedler, Jillian (2006), *Faith in Moderation* (Cambridge: Cambridge University Press).

ve çoklu parti sisteminin hukuki zemini kurulmuştur.³⁴⁶ Bizzat monarşi tarafından kurulan partilerin yanında milliyetçi, İslamcı, sosyalist ve seküler partiler de Parlamentoda yer almaktadır. Bu durum tarihi olarak Fransız ve İspanyol yönetimlerine karşı verilen mücadele neticesinde hanedanın yanında farklı fikirlerin (milliyetçi ve sosyalist gibi) varlığına bağlanabilir. Fransız yönetimi altında da varlığını sürdüren monarşi bağımsızlık sonrasında ülkenin yönetim sistemini belirlemiştir. Kralın mutlak iradesi altında saray yetkilileri ve farklı siyasi figürlerin bir araya gelmesiyle oluşan Mahzen adı verilen bir yönetim ittifakı söz konusudur.³⁴⁷ Zaman zaman krizler yaşansa da Mahzen ülke siyasetinin şekillenmesinde merkezi role sahiptir. Fas Krallığını farklı kılan diğer bir özelliği de meşruiyet kaynakları açısından yönetime hâkim olan Alevi hanedanın kökenlerinin Hz. Muhammed'e kadar uzanmasıdır. Kralın kendisini müminlerin emiri olarak görmesi ona kurumsal meşruiyetin yanında dini bir meşruiyet de sağlamaktadır.³⁴⁸ Kralın meşruiyet kaynaklarının çeşitliliği (ilerleyen bölümlerde de değinildiği üzere) İslami hareketlerin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Fas'ta İslami hareketler bölgenin diğer ülkelerine kıyasla daha sınırlı kalmıştır.³⁴⁹

Fas gibi işleyen bir Parlamentonun varlığına rağmen kralın mutlak idaresi altında yönetilen bir ülkede siyasi katılım meselesinin oldukça hassas dengeler

³⁴⁶ Maghraoui, Abdeslam M. (2002), "Democratization in the Arab World: Depoliticization in Morocco", *Journal of Democracy*, Vol.13, No.4, ss.24-32.

³⁴⁷ Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press); Daadaoui, Mohamed (2011), *Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge: Maintaining Makhzen Power* (New York: Palgrave Macmillan).

³⁴⁸ Eickelman, Dale F., and Piscatori, James (1996), *Muslim Politics* (Princeton and Oxford: Princeton University Press).

³⁴⁹ Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press); Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

üzerinde şekillendiğini söylemek makul bir değerlendirmedir. Kralın otoritesi ve yetkileri ülkenin sosyal ve siyasal yapısının şekillenmesinde belirleyicidir. Bu durum İslami hareketler açısından daha da karmaşık hale gelmektedir. Kralın soyunu Hz. Muhammed'e dayandırması ve kendini müminlerin emiri olarak kabul ettirmesi ülkedeki dini aktörlerin alanlarını kısıtlamıştır. Bu durum İslami hareketlerin Fas'ta erken dönemde görünür olmamasının nedenlerinden biridir.

Kral II. Hasan 1960'lardan itibaren mutlak bir idare için gerekli hukuki ve siyasi şartları uygulamaya sokmuştur. 1965'teki sivil ayaklanma, 1971 askeri darbe girişimi ve Batı Sahra kralın olağanüstü yetkilere sahip olmasının zeminini hazırlamıştır. Kral II. Hasan mutlak iradesini inşa ederken aynı zamanda farklı siyasi gruplar ve partilerin siyasi süreçlere katılmalarının önünü de açmıştır. Bu durum için iki önemli neden gösterilebilir. İlk olarak kral özellikle siyasi partileri sisteme entegre ederek muhalif kesimleri kontrol etmeyi amaçlamıştır. İkincisi siyasi partiler aracılığıyla ordunun dengelenmesi amaçlanmıştır.³⁵⁰ Ordunun dengelenmesi meselesi sadece Fas siyaseti için değil aynı zamanda diğer bölge ülkeleri açısından da önemli bir meseledir. Irak'tan Suriye'ye ve Mısır'dan Kuzey Afrika'ya uzanan coğrafyada çok sayıda askeri darbe ülke siyasetlerini şekillendirirken istikrarsız yönetimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum Kral II. Hasan'ın muhalif kesimleri siyaset sahnesine çekerek ordunun dengelenmesi stratejisine başvurmasına olanak sağlamıştır.

Kral II. Hasan, muhalif kesimleri önemli dönüm noktalarında sisteme dahil etmeyi başarmıştır. 1970'lerde yerel ve bölgesel gelişmeler karşısında siyasi açılıma

³⁵⁰ Shahin, Emad Eldin (1997), *Political Ascent: Contemporary Islamic Movements in North Africa* (Oxford: Westview Press).

başvuran kral yine benzer şekilde 1990'larda sağlık durumunun kötüye gitmesi ve kanserle mücadelesi sırasında da muhalif kesimlere yönelik siyasal alan üzerindeki baskısını gevşetmiştir. Özellikle yerine oğlu VI. Muhammed'in hasarsız şekilde geçmesi için özel bir çaba söz sarf etmiştir. 1990'larda veliaht meselesinin yanında dünya siyasetindeki gelişmeler de II. Hasan açısından yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve "tarihin sonu" teziyle liberal değerlerin ABD öncülüğünde zaferinin ilan edilmesi otoriter ve baskıcı rejimlerin kendi toplumları ve uluslararası siyasetle ilişkilerini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur.³⁵¹ İsrail-Filistin-Suriye arasındaki barış görüşmeleri, Mısır'da ve Ürdün'de muhalefet alanının genişlemesine benzer gelişmeler Fas'ta da ortaya çıkmıştır. II. Hasan özellikle ülkedeki İslami hareketlerin resmi siyasete katılmaları için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu dönem PJD'nin kurulmasına giden sürecin önünü açmıştır. Benzer şekilde kral ülkenin bazı değerlendirmelere göre en büyük İslami hareketi olan Adalet ve İhsan Hareketi'nin lideri Şeyh Yasin Abdüsselam'ı bizzat siyasete davet etmiştir.³⁵² Fakat Şeyh Abdüsselam bu daveti geri çevirerek partileşmeden uzak durmuştur. Bu şartlar altında Fas gibi kralın mutlak otoritesinin yanında muhalif grupların resmi siyasete katılmalarının teşvik edilmesinin en belirgin faydası muhalif grupların görünür olmasıyla birlikte rejimin kamusal alanı daha kapsamlı kontrol edilmesidir.

Otoriter rejimlerde muhalif grupların siyasi katılım olanağı elde etmesi demokratik siyaset açısından önemli kazanımlardır. Bu bağlamda siyasi katılımın bir sonraki aşaması ise güç ilişkilerinin daha öngörülebilir olması ve farklı aktörlerin güç

³⁵¹ Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan (2020), "The New Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, Vol.31, No.1, ss.51-65.

³⁵² Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397.

paylaşımı noktasında olanaklarını genişletmesidir. Fakat Fas gibi kralın son sözü söylediği siyasi ve kurumsal şartlarda siyasi süreçler teoride ortaya koyulan çizginin ötesinde bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Fas'ın otoriter siyaset yapısı içerisinde siyasi katılım bir güç paylaşımı ilişkisi değil aksine kralın merkeze oturduğu bir siyasi sistem ortaya çıkarmaktadır. Malika Zeghal'in ifadesiyle güç barındırmayan bir katılım söz konusudur.³⁵³

Abdeslam M. Maghraoui bu tespitten hareketle ülkedeki siyasi reformların diğer aktörlerin siyaseten güçlenmesini engellediğini iddia etmektedir.³⁵⁴ Kral muhalif grupların ve partilerin kendisine alternatif bir güç merkezi oluşturmaya izin vermemektedir. Monarşinin sorgulanması, kralın toplumsal, siyasi ve dini meselelerdeki tutumunun tartışılması Parlamento dahil her türlü platformda çeşitli yaptırımlara maruz bırakılmaktadır. Maghraoui'nin Fas siyasetine yönelik değerlendirmelerinin güçlü tarafları vardır. Özellikle bahsi geçen meseleler dışında siyasi tartışmaların ekonomik meseleler üzerine yönlendirildiği gözlemi de oldukça dikkat çekicidir. Ekonomik meselelerin ön plana çıkarılması meşruiyet, güç paylaşımı ve diğer siyasi özgürlük meselelerinin göz ardı edilmesini sağlarken gerçek anlamda siyasi reformların ortaya çıkması için uygun ortamı ortadan kaldırmaktadır. 1990'lar boyunca Cezayir, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Suriye ve Yemen gibi çok sayıdaki bölge ülkesinde benzer ekonomik liberalleşme süreçleri ortaya çıkmıştır. Fakat

³⁵³ Zeghal, Malika (2008), *Islamism in Morocco: Religion, Authoritarianism, and Electoral Politics* (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers).

³⁵⁴ Maghraoui, Abdeslam M. (2002), "Democratization in the Arab World: Depoliticization in Morocco", *Journal of Democracy*, Vol.13, No.4, ss.24-32.

yönetimlerin gündemlerinde ekonomik süreçlerin stratejik olarak ön plana çıkarılması siyasi reformların yeteri kadar yer bulmamasına neden olmaktadır.³⁵⁵

Günümüzde Fas yönetimi, kralın ülke siyasetindeki nihai kararlar üzerinde mutlak bir güce sahip olduğu otoriter bir rejim olarak tanımlanabilir. Çok sayıda akademik çalışma ülke siyasetini değerlendirirken kral etrafında kümelenen elitist bir yapıya işaret etmektedir.³⁵⁶ “Mahzen” kavramı bu bağlamda sıklıkla kullanılmaktadır. Mahzen etrafında şekillenen siyasi süreçler Parlamentonun, siyasi partilerin ve düzenli seçimlerin varlığına rağmen kral tarafından domine edilmektedir. Kaçınılmaz olarak siyasi katılım tartışmaları bu şartlar altında değerlendirilmektedir. Halkın seçimlere bakışı, Parlamentonun zayıflığı ve aktörlere yapıştırılan kooptasyon etiketi siyasi partiler açısından bir maliyet üretmektedir.

Otoriter rejimlerde resmi siyasi ve kurumsal kanallar dışında hareket etme ve otoriter yöneticilerle gayriresmi iletişimin zorlanması kooptasyondan kaçınma gibi avantajlarına rağmen belirli maliyetler de üretir. Ortadoğu genelinde İslami hareketler bu sebeple uzun yıllar boyunca rejimlerin baskısı altında hareket etmek zorunda kalmıştır. Rejim baskısı ve şiddet İslami hareketlerin zaman zaman yeraltına iterek radikalleşmelerinin önünü açmıştır. Mısır’da Müslüman Kardeşler’in yönetimle ilişkisi bu kapsamda değerlendirilebilir. Örneğin 1970’lerde Müslüman Kardeşler’den ayrılarak radikalleşen gruplar silahlı eylemlere başvurmaktan çekinmemiştir. Fas

³⁵⁵ Brumberg, Daniel (1995), “Authoritarian Legacies and Reform Strategies in the Arab World,” in Rex Brynen vd., (eds.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World, Vol.1, Theoretical Perspectives*, (Boulder, Colorado: Lynne Rienner), ss. 229-259.

³⁵⁶ Boukhars, Anouar (2011), *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism* (London and New York: Routledge); Willis, Michael J. (1999), “Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa Al-Islah’s Entry into Moroccan Politics”, *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80; Daadaoui, Mohamed (2011), *Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge: Maintaining Makhzen Power* (New York: Palgrave Macmillan); Cavatorta, Francesco (2009), “Divided They Stand, Divided They Fail: Opposition Politics in Morocco”, *Democratization*, Vol.16, No.1, ss.137-156.

rejimi açısından İslami hareketlerin kamusal alanda legal süreçlerin dışında kalması ve yoğun şekilde faaliyet göstermesi kralın İslami otoritesi ve müminlerin emiri unvanı açısından ilginç örnekler barındırmaktadır. Bu sebeple Fas rejimi İslami hareketleri legal alana çekmek için yoğun uğraş göstermiştir.

Tarihi açıdan Kral II. Hasan'ın 1961'de tahta oturduğunda toplumsal meşruiyetini artırmak ve güçlendirmek için dini referanslara başvurması önemli bir dönüm noktasıdır.³⁵⁷ Bu tarihten itibaren dini değerler siyasi amaçlar için araçsallaştırılırken toplumsal ve siyasi meselelerde meşrulaştırıcı bir güç olarak kullanılmaktadır. Zorunlu din eğitiminin verilmesinden krala koşulsuz itaate kadar pek çok alanda dini otoritenin yansımaları görülmektedir. Kral dini bir unvana sahip olduğundan İslami değerler üzerinden muhalefet yapmak kralın otoritesine karşı çıkmak manasına gelmektedir. İslami hareketler kralın meşruiyetine karşı bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle bu şartlar altında İslami bir hareket olarak varlık göstermek ve resmi siyasetten uzak durmak rejimin İslami meşruiyetini sorgulamak hatta tehdit etmek manasına gelmektedir.³⁵⁸ Bu duruma paralel olarak rejim baskısının şiddetlenme ihtimali artmaktadır. PJD'nin resmi bir parti olarak varlığı bir anlamda monarşinin dini referanslarıyla uyum içerisinde hareket ettiğini göstermesine rağmen devlet elitlerinin siyasi gelişmeler karşısında aldıkları pozisyonlar zaman zaman bu uyumu göz ardı etmelerine neden olmaktadır.

³⁵⁷ Maddy-Weitzman, Bruce (2003), "Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sheikh Yassine", *Middle East Quarterly*, Vol.1, No.1, ss.43-51; Maghraoui, Driss (2009), "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.2, ss.195-211.

³⁵⁸ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press).

4.4. Sonuç

Bu bölüm tezin ana argümanı kapsamında ortaya atılan ilk hipotezi (H1) merkeze alarak bir tartışma yürütmüştür. Buna göre İslami hareketler siyasi fırsatların olmadığı ortamlarda siyasi parti kurarak resmi siyasetin bir parçası olmayacakları yönünde bir iddia dile getirilmiştir. Ayrıca ortaya atılan hipotezin karşısında alternatif açıklamalara da yer verilmiştir. Alternatif açıklama (H1A1) olarak siyasi fırsatların varlığından bağımsız otoriter rejimlerin siyasi alanı kontrol etmek için kendi kontrollerinde parti kurdukları yönünde bir iddia ön plana çıkarılmıştır.

Bu noktadan hareketle birkaç önemli konuya temas edilmiştir. Öncelikli olarak İslami hareketlerin partileşme sürecinde siyasi fırsatlarının gerekli şart olduğu ortaya konmuştur. Bu kapsamda siyasi fırsat kavramının literatür içerisinde neye karşılık geldiğine de değinilmiştir. Siyasi fırsat kavramının farklı disiplinlerde yoğun olarak kendine yer bulduğuna dikkat çekilmiştir. Özellikle toplumsal hareketler literatürü içerisinde önemli teorik tartışmaların konusu olmaktadır. Siyasi fırsat kavramının faydalı olduğu kabul edilirken aynı zamanda kavramsal genişlemeye maruz kaldığı da görülmüştür. Bu yüzden kavramın açıklanması hedeflenen bağımlı değişkene göre özenli bir biçimde kullanılması gerektiği fikri değerlendirmeye alınmıştır. Bu bölüm ayrıca tezin örneklemini oluşturan Fas'ta bulunan TIH/PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi'nin gelişimini anlamak için Fas toplumunun ve monarşisinin genel yapısına da değinmiştir. Her iki hareketi ortaya çıkaran sosyolojik şartlar da tartışma kapsamında kendine yer bulmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAMİ HAREKETLERİ ANLAMAK: İDEOLOJİK GELİŞİM, ORGANİZASYON YAPISI VE SİYASİ STRATEJİ

5.1. Giriş

Önceki bölüm Fas'ta İslami hareketlerin resmi siyasete katılma durumunu siyasi fırsatların varlığı üzerinden değerlendirmiştir. Bu kapsamda ön plana çıkan argümana göre siyasi fırsatlar İslami hareketlerin parti kurarak resmiyet kazanmaları için gerekli şarttır. Bir başka ifadeyle otoriter rejimlerde kurumsal ve siyasi fırsatların/açılımların olmadığı ortamlarda İslami hareketler resmi siyasi süreçlere katılmaz. Fakat Fas örneği siyasi fırsatların teşvik edici manada varlığına rağmen bazı İslami hareketlerin fırsatları değerlendirme yoluna gitmediğini göstermektedir. Peki aynı kurumsal/siyasi şartlar altında faaliyet gösteren ve aynı toplumdan beslenen İslami hareketlerin resmi siyasete bakışta birbirinden ayrılan davranışlar üretmesi nasıl açıklanabilir? İslami hareketler iç yapılarında siyasi fırsatları nasıl değerlendirmektedir?

Bu bölüm boyunca yapılan tartışma İslami hareketlerin ideolojik gelişiminin ve sınırlarının yanında organizasyon yapılarının ve siyasi stratejilerinin de her iki soruya cevap verirken başvurulabilecek bağımsız değişkenler olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca aynı yapısal şartlar altında ortaya çıkan ve gelişen bu hareketlerin birbirleriyle ilişkisi de oldukça önemlidir. Geniş bir otoriter siyaset literatürünün

İslami hareketlerin otoriter rejimlerle ilişkileri konusunda önemli bulgulara ulaşıldığı bilinmektedir. Rejim baskısı, sınırlaması ve sistem dışına itilme gibi kavramlar sıklıkla tartışılmaktadır. Yakın dönemde İslami hareketlerin birbirleriyle rekabeti konusunda da önemli çalışmalar görülmeye başlamıştır.³⁵⁹ Bu çalışmalarda İslami hareketlerin aynı toplumsal tabandan beslenmesi, yeni mensup arayışları ve mesajlarını toplumla paylaşımları noktasında iç içe geçen süreçlerde sürekli olarak karşı karşıya geldikleri noktası ön plana çıkarılmaktadır. Kaçınılmaz olarak bu rekabet hareketlerin ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerini şekillendiren unsurlar arasında da kendine yer bulmaktadır.

Bu kapsamda şu hipotezler ortaya atılmaktadır:

H2: İslami hareketler kurumsal ve siyasi fırsatları ideolojileri, organizasyon yapıları ve siyasi stratejileri kapsamında değerlendirir.

H2A: Karizmatik lider etrafında şekillenen, kurucu metinlerden beslenen ve katı ideolojiye sahip hareketler resmi siyasetten uzak durur.

H2B: Farklı alanlarda faaliyet gösteren gruplardan oluşan, tek seslilikten uzak (çatı hareket) ve esnek ideolojiye sahip hareketler resmi siyasete katılır.

H2C: Siyasi strateji olarak tepeden inmeci değişimi savunan hareketler siyasi parti kurarken tabandan değişimi savunan hareketler ise siyasi parti kurmaktan uzak durur.

³⁵⁹ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

H3: Aynı kurumsal ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin rekabeti karşılıklı olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerini etkiler.

Her bir hipotez bölüm boyunca sırasıyla değerlendirilmektedir. Yukarıdaki H2 hipotezine göre İslami hareketlerin resmi siyasete katılma kararı ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji çerçevesinde analiz edilmelidir. Katılma kararına yön veren siyasi fırsatların kapsamı ve niteliği bu süreç içerisinde anlam kazanmaktadır. İslami hareketler açısından herhangi bir girişim boşlukta oluşmaz, her bir kararın veya pozisyonun temelinde ideolojik bir değerlendirme söz konusudur. Adalet ve İhsan Hareketi lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in kızı Nadia Yasin hareketin siyasi rolü hakkındaki değerlendirmesinde kendi misyonlarının topluma gücü elinde bulunduranların ortaya attığı İslam yorumuna alternatif bir yorum göstermek olduğunu söylemektedir.³⁶⁰ Nadia Yasin'in bu değerlendirmesinin belirli bir ideolojik gelişimin, organizasyonun ve siyasi stratejinin sonucunda ortaya çıktığını söylemek makul bir değerlendirmedir. Buna göre dini değerlerin ve olguların yorumlanmasında toplum ve yönetici katında bozulmalar görülmektedir. Bu yüzden tepeden inmece bir bakış açısı yerine toplumun temeline inerek aşağıdan yukarıya bir dini değer algısı inşa edilmelidir. Her bir birey bu süreç içerisinde sorumlu tutulmaktadır. Benzer şekilde PJD'nin önde gelen isimlerinden Sadettin Osman, partisinin tüm Faslılar tarafından

³⁶⁰ McEneaney, Kyle (2008), "Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group", Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/sada/20813>

paylaşılan İslami bir bakış açısıyla faaliyet gösterdiğini belirtmektedir.³⁶¹ Osman'ın bakışı genel olarak toplumun kolektif bir algı üzerinden değerlendirilmesi gerektiği yönündedir. Toplumsal algının şekillendirilmesinde görünür ve organize bir oluşumun gerekli olduğu fikri savunulmaktadır. Bir başka ifadeyle Osman'ın savunduğu İslami bakış açısı Yasin'in aksine siyasi fırsatlara ve resmi siyasete katılım süreçlerine olumlu yaklaşmaktadır. Nihayetinde TIH partileşerek PJD çatısı altında siyasi süreçlerin önemli aktörü haline gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise kurucu lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in 2012'de ölümünden sonra da katı kuruluş çizgisine sadık kalarak resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmektedir. Burada göz ardı edilmemesi gereken nokta Şeyh Abdüsselam Yasin'in resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmesi hareketin siyasi süreçlerden uzak durduğu anlamına gelmeyeceğidir. Siyasi katılım her türlü rejimde farklı formlarda da olsa gerçekleşmektedir.

İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak durmasının nedenlerinden biri de siyasete angaje olmanın dini otoriteyi zayıflatacağı yönündeki endişenin varlığıdır. Yakın dönemde yapılan akademik çalışmalar bahsi geçen endişenin varlığını teyit etmektedir. Buna göre siyasi meselelerle yoğun şekilde ilgilenmenin veya siyasi olarak aktif olan dini grupların toplum nezdinde sahip oldukları dini otoritelerinin ciddi bir erozyona uğrayabildiği görülmektedir.³⁶² Dini değerleri ön plana çıkaran iyi hayat algısının ve düşünce dünyasının yanına siyasi motivasyonları eklemek pek çok dini hareket mensubu açısından beraberinde ideolojik kısıtlama riskine de işaret

³⁶¹ Hamzawy, Amir (2008), "Interview with Saal Eddin al-Othmani, Leader of Morocco's Party of Justice and Development", Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/sada/21054>

³⁶² Williamson, S., Yildirim, A., Grewal, S., and Kuenkler, M. (2023), "Preaching Politics: How Politicization Undermines Religious Authority in the Middle East", *British Journal of Political Science*, Vol.53, No.2, ss.555-574.

etmektedir. Siyasi motivasyonlar özellikle hareketin kazanımları açısından sınırlı bir hareket alanı vadetmektedir. Dini ve siyasi değerlendirmeler sıklıkla karşı karşıya gelmektedir. Bu durum aynı zamanda hareket içerisinde kırılmalara da sebep olabilmektedir.

Bilinen bir örnek olarak Mısır'da Müslüman Kardeşler tecrübesi dini ve siyasi kanatların zaman içerisinde pek çok çatışma yaşadığını göstermiştir. Müslüman Kardeşler'in siyasi süreçlere yaklaşması beraberinde kurumsal talepleri de artırmıştır. Her bir kurumsal adım organizasyonun dava yönünün zayıflamasına neden olan sonuçlar üretmiştir. Bu durum ise hareket içindeki jenerasyonlar arasında gerilimlere de zemin hazırlamıştır.³⁶³ Mısır'da Arap Baharı sürecinde Hüsnü Mübarek'in görevini bırakacağını ilan etmesinin ardından siyasi fırsatın varlığına rağmen Müslüman Kardeşler başkanlık için yarışmayacağını açıklamıştır.³⁶⁴ Fakat açıklamaya rağmen sonraki süreçte ülkede rejim yanlısı ve Müslüman Kardeşler muhalifi kesimlerin stepne olarak nitelediği (الإستين) Muhammed Mursi başkan adayı olarak ortaya çıkmıştır.³⁶⁵ Bu durum hareket içerisinde dini kanat ve siyasi kanat arasındaki gerilimin bir sonucudur. Aday belirleme süreci bahsi geçen gerilimin tam olarak yaşandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Önde gelen isimlerden Abdülmünim Ebu'l Futuh'un ilk olarak adaylığını açıklamasının ardından hareketten atılması ve Hayrat el-Şatır'ın aday olarak ilk sıraya yerleşmesi bu kapsamda

³⁶³ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, ss.373-395.

³⁶⁴ الإخوان-لا-نعتزم-الترشح-للرئاسة/2011/2/5, <https://www.aljazeera.net/news/2011/2/5/الإخوان-لا-نعتزم-الترشح-للرئاسة>, Peter Hessler, "Mohamed Morsi, Who Brought the Muslim Brotherhood to the Egyptian Presidency", *The New Yorker*, 19 June 2019, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/mohamed-morsi-who-brought-the-muslim-brotherhood-to-the-egyptian-presidency>

³⁶⁵ "محمد مرسي..من المرشح "الإستين" إلى المرشح "الوائق" من الفوز بروفايل", <https://www.aa.com.tr/ar/archive/361630>

değerlendirilebilir.³⁶⁶ Yenilikçi kanadın temsilcisi Ebu'l-Futuh'un aksine el-Şatır'ın adaylığı hareket içerisinde dini kanadın ağırlığını da göstermektedir. Sonuçta, Mısır makamlarının el-Şatır'ın adaylığını engellenmesinin ardından hareketin dini kanadının diğer bir önemli ismi Muhammed Mursi'nin adaylıkta önünü açmıştır.

Ayrıca dini hareketlerin siyasal mobilizasyonunun rejimlerin dini meşruiyet alanı üzerinde de yansımaları olmaktadır. Örneğin Fas'ta İslami hareketlerin 1980'lerden itibaren kamusal alanda daha sistemli olarak görünür olması rejim elitlerinin çeşitli önlemlere başvurmasına neden olmuştur. Bunların başında dini alanı kontrol etmek için çeşitli yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir.³⁶⁷ Fas'ta "Eşari doktrini" referans alınarak resmi İslam adı altında kurumsal düzenlemeler özellikle 2003'teki Kazablanka terör saldırılarından sonra artmıştır.³⁶⁸ Bu düzenlemeler dini personelin, fetvaların ve dini konularda medyanın rolüne yönelik adımları da içermektedir. Bu durum bir anlamda yönetici elitlerin kendi İslami anlayışlarını dayattıkları bir senaryoya karşılık gelmektedir. Böylelikle kralın dini alanı domine etmesi için uygun zemin korunmaktadır. Bir anlamda dini alana müdahale siyasi bir araç haline getirilmektedir. Düzenlemeler aynı zamanda rejime yakın dini otoritelerin modern devlet imkanlarını kullanarak kendi normlarını dayatmalarına da hizmet etmektedir.³⁶⁹

³⁶⁶ جماعة الإخوان-تفصيل-أبو-الفتوح, <https://www.aljazeera.net/news/2011/6/19/الفتوح-أبو-الفتوح>, Amira Howeidy, "Meet the Brotherhood's enforcer: Khairat El-Shater", *ahramonline*, 29 March 2012, <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/37993/Egypt/Politics-/Meet-the-Brotherhood%E2%80%99s-enforcer-Khairat-ElShater.aspx>

³⁶⁷ Maghraoui, Driss (2009), "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.2, ss.195-211.

³⁶⁸ Katiri, Mohammed (2013), "The Institutionalization of Religious Affairs: Religious Reform in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Vol.18, No.1, ss.53-69.

³⁶⁹ Fahmi, George, and Lahlou, Mehdi (2022), "Negotiating Religion-State Relations in the MENA Region: Actors' Dynamics, Modes, and Norms", *Religion, State and Society*, Vol.50, No.4, ss.436-451.

Dini otoritenin azalacağı yönündeki endişeye benzer bir durumun Adalet ve İhsan Hareketi için de geçerli olduğu söylenebilir. Şeyh Yasin'in 1970'lerden itibaren kralın dini otoritesini sorgulaması ve siyasetten uzak durmasının arkasındaki gerekçelerden biri de budur. Şeyh Yasin'in ortaya koyduğu ideolojik pozisyon ölümünün ardından da canlılığını korumaktadır. Şeyhin ölümünün ardından Danışma Kurulu tarafından yeni lider olarak atanan Muhammed Abbadi devraldığı mirası kurucu prensiplere bağlı kalarak aynı şekilde devam ettireceği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.³⁷⁰

Özetle kurumsal ve siyasi fırsatlar hareketin ideolojisi, sahip olduğu organizasyon yapısı ve değişime olan bakışı kapsamında anlam kazanmaktadır. İdeoloji tartışmasında ve gelişiminde İslami hareketin kuruluş şekli, zamanı ve kuruluş anındaki siyasi bağlam belirleyicidir. Açıkçası bu ilk hipotez İslami hareketleri sadece maddi motivasyonlar peşinde koşan aktörlerden öte bir noktada görmektedir. İslami hareketler de diğer tüm ideolojiler gibi amaçları çerçevesinde bir toplum ve iyi algısının etrafında varlık göstermektedir.

İslami hareketlerin partileşme süreçlerinde demokratik açılımların niteliği ve içeriğinin yanında hareketlerin ideolojisi, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi de belirleyicidir. Açılımların demokratik çoğulculuğu, ifade özgürlüğünü ve parlamento sürecinin önünü açtığı hatta iktidara gelme fırsatını vadettiği ortamlarda İslami hareketlerin partileşmesinin önü açılr. Diğer bir ifadeyle İslami hareketler geniş kapsamlı fırsat alanlarının oluştuğu durumlarda resmi siyasetin bir parçası olma

³⁷⁰ "The Newly Elected Leader of the Movement", Abdessalam Yassine, 27 December 2012, <https://en.yassine.net/the-newly-elected-leader/>

noktasında bir irade gösterirler. Bu ortamda sağlık, eğitim gibi farklı alanlarda uzmanlaşmış, tek seslilikten uzak, esnek ideolojiye sahip ve tepeden inme bir değişimi arzulayan merkezi hareketler parti kurarken karizmatik lider eksenli, kurucu metne bağlı, tabandan yayılan bir toplumsal değişimi amaçlayan ve ideolojik olarak katı hareketler ise resmi siyasetten uzak dururlar. Fas'ta TIH/PJD ilk grup harekete karşılık gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise ikinci grubu temsil etmektedir.

Fakat bu değerlendirme İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak durduğu durumlarda siyasi katılımın olmadığı anlamına gelmemektedir. Daha önceki bölümlerde tartışıldığı gibi siyasi katılım birkaç farklı formda ortaya çıkabilmektedir.³⁷¹ Siyasi parti kurmayı ve parlamento süreçlerinde yer almayı bu formlardan ilk akla geleni ve hatta en önemlisi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu formun ön plana çıkması özellikle siyasi katılım meselesinin sadece demokratik siyaset içerisinde tasarlanmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Fakat siyasi katılımı rejim tipinden bağımsız olarak değerlendirmek gerekir. Ülke geneline yayılmış, toplumun farklı kesimlerine ulaşan ve bir ideolojik organizasyon etrafında hareket edebilen her toplumsal yapı partileşme sürecine girmese de kaçınılmaz olarak siyasi bir gerçekliğe karşılık gelmektedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da otoriter rejimler altında varlık gösteren toplumsal hareketler bu kapsamda düşünülebilir. Aksini iddia etmek ise siyasi gerçeklikle bağdaşmayacaktır.

Fas'ta Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarının farklı toplumsal oluşumlarda yer almaları bu durumu teyit eder niteliktedir. Örneğin resmi siyasetten uzak duran

³⁷¹ Albrecht, Holger (2008), "The Nature of Political Participation", in eds. Lust-Okar, Ellen and Zerhouni, Saloua, *Political Participation in the Middle East* (Boulder/London: Lynne Rienner Publishers), ss.15-33.

hareket mensuplarının sendika seçimlerinde aktif olarak yer alması siyasi katılım anlamında önemli noktalardan biri olarak değerlendirilebilir. Araştırma kapsamında görüşülen Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarının arasında özellikle sendikalarda aktif olarak yer almalarını hareketin gücünü ve etkisini ülke geleninde gösterme çabasına bağlamaktadır.³⁷² Adalet ve İhsan Hareketi’nin siyasi sözcülerinden Fathallah Arsalan ise bu durumu şöyle açıklamaktadır:

تشارك جماعة العدل والإحسان في العمل السياسي العام بعيدا عن المؤسسات الشكلية الرسمية والانتخابات الصورية، نشارك عبر الضغط والتأثير والاقتراح، نخوض في عمل الليل والنهار إلى جانب المستضعفين دفاعا عنهم ومواساة لهم وتخفيفا عنهم في ما ألم بهم وبعموم المغاربة.

تشتغل العدل والإحسان عبر أدوات العمل السياسي والمدني التي انتهت إليها التجربة الإنسانية والفكر السياسي؛ فتجدنا في عمل النقابات ونشاط الشباب وحركة النساء وفعل التنسيق والحوار والمناظرة والتداول بين الفاعلين والأحرار والفضلاء، نبني في الوعي ونشتغل في الواقع.

“Adalet ve İhsan Hareketi, resmi kurumlardan ve sahte seçimlerden uzakta kamusal alandaki siyasi eylemlere katılır. Biz katılımı baskı, etki ve tavsiye üzerinden gerçekleştiririz. Faslı mazlumları savunmak, dertlerini

³⁷² Adalet ve İhsan Hareketi mensubu ile mülakat, 22 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

hafifletmek ve teselli vermek için gece gündüz çalışırız.”

“Adalet ve İhsan, insan tecrübesi ve siyasi düşünce üzerinden başarılı olmuş siyasi ve sivil eylemler üzerinden faaliyet gösterir. Yani bizi sendikaların, gençlik aktivitelerinin, kadın hareketinin, koordinasyonun, diyalogun, münazaranın, özgür ve erdemli insanlar arasındaki müzakerenin ve farkındalık yaratmanın içerisinde bulursunuz.”³⁷³

Ortadoğu ve Kuzey Afrika genelinde yine bu bağlamda değerlendirilebilecek çok sayıda dini ve toplumsal hareket mevcuttur. Özellikle son dönemde Selefi hareketler üzerine yapılan araştırmalar bu duruma örnek gösterilebilir. Quintan Wiktorowicz bölgede Selefi hareketler üzerine yaptığı araştırmasında Selefilere üç farklı kategoride değerlendirmektedir: (i) özcü, (ii) siyasi, (iii) cihatçı.³⁷⁴ Özcü selefiler toplumsal ve dini değerleri merkeze alarak siyasi meselelerde açık ve ölçülebilir bir tavır almaktan uzak durur. Apolitik bir tavır söz konusudur. Siyasi selefiler resmi siyasetin parçası olmasalar da pek çok meselede net bir pozisyon etrafında birleşir. Cihatçı selefiler ise küresel ölçekte meşru alanın dışına çıkıp amaçları doğrultusunda zaman zaman şiddete de başvurmaktan çekinmemektedir. Bu kategorilere giren her bir

³⁷³ Adalet ve İhsan Hareketi Sözcüsü Fathallah Arsalan ile yapılan röportaj, 16.10.2018, "العدل والإحسان", الملك هو الحاكم الفعلي في المغرب, <https://arabi21.com/story/1130279/-الملك-هو-الحاكم-الفعلي-في-المغرب>, Tercüme yazara aittir.

³⁷⁴ Wiktorowicz, Quintan (2006), “Anatomy of the Salafi Movement”, *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol.229, No.3, ss.207-239.

Selefi hareket siyasi partilerden bağımsız olarak faaliyet gösterdikleri toplumlarda doğal olarak siyasi bir gerçekliğe karşılık gelmektedir. Bu hareketlerin toplumsal ve dini meselelerde aldıkları her pozisyonun siyasi yansıması olmaktadır. Örneğin aile hukuku gibi bir konuda görüş belirten bir Selefi hareket toplum ve yöneticilere aynı anda mesaj vermektedir. Görüşün geniş bir toplumsal taban tarafından olumlu karşılandığı durumlarda yönetici elitlerin aksi bir pozisyon alması beraberinde meşruiyet krizi ihtimalini de getirmektedir. Kuveyt, BAE, Yemen, Bahreyn, Suriye ve Mısır bu kapsamda değerlendirilebilir.³⁷⁵ Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Selefiler genel olarak apolitik bir pozisyona sahip olmalarına rağmen bulundukları ülkelerdeki faaliyetlerinin siyasi yansımaları yönetici elitler tarafından yakından takip edilmektedir. Özellikle Arap Baharı'ndan sonra Kuveyt ve Mısır Selefilerinin geçiş dönemindeki rolü bu kapsamda oldukça öğreticidir. Kapsamlı siyasi fırsatların varlığı –Selefiler de dahil olmak üzere– tüm İslami gruplar tarafından yakından takip edilmektedir.

Sonuç olarak siyasi fırsat, ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi stratejiyi İslami hareketlerin siyasi katılım meselesinde ön plana çıkaran bahsi geçen hipotez bu bölümde yürütülen tartışmanın ana omurgasını oluşturmuştur. Yukarıda tartışılan hipoteze ilave olarak, İslami hareketlerin ideolojik gelişimini açıklama başvuru

³⁷⁵ Lacroix, Stephane, "Egypt's Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour", Carnegie Endowment for International Peace, 1 November 2016, <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>; Monroe, Steve L. (2012), "Salafis in Parliament: Democratic Attitudes and Party Politics in the Gulf", *The Middle East Journal*, Vol.66, No.3, ss.409-424; Pall, Zoltan (2014), "Kuwaiti Salafism and Its Growing Influence in the Levant", Carnegie Endowment for International Peace, (May 2014), https://carnegieendowment.org/files/kuwaiti_salafists.pdf; Utvik, Bjørn Olav (2014), "The Ikhwanization of the Salafis: Piety in the Politics of Egypt and Kuwait", *Middle East Critique*, Vol.23, No.1, ss.5-27.

diğer bir hipotez de İslami hareketlerin birbiriyle temasının ve rekabetinin de önemli olduğu yönündedir. Buna göre:

H3: Aynı kurumsal ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin rekabeti karşılıklı olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerini etkiler.

Aynı kurumsal ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin birbirlerini etkilemesi kaçınılmazdır. Özellikle ülke şartlarının rejim yöneticilerini diğer siyasi aktörlerle beraber siyasal alanda mücadeleye zorladığı ortamlarda İslami hareketlerin birbirleriyle rekabeti daha da baskın hale gelmektedir. Fas bu ülkelerden biridir. Kral ülkede bağımsızlığın kazanıldığı tarihten itibaren muhalefeti kontrol etmek için aktörler arasında bir oyun kurucu role sahiptir. Örneğin bağımsızlık döneminin önemli aktörlerinden İstiklal Partisi (حزب الإستقلال)³⁷⁶ kralın siyasi meşruiyetini genişletme sürecinde önemli bir alternatif güç merkezine dönüşmüştür.³⁷⁷ İstiklal Partisi'nin önde gelen isimleri aynı zamanda 1930'lardan sonra bağımsızlık sürecinin önemli aktörleri olarak ön plana çıkmıştır. Parti aynı zamanda ülkedeki en eski siyasi organizasyonu olarak bilinmektedir. Kral V. Muhammed (1956-1961) ve sonrasında yerine geçen II. Hasan (1961-1999) iktidarlarını sağlamlaştırmak için İstiklal Partisi ile çekişmeli bir ilişki yaşamıştır. Bağımsızlığın kazanıldığı ilk dönemde V. Muhammed özellikle İstiklal Partisi'nin organizasyon gücünden faydalanma yoluna gitmiştir. Ayrıca V. Muhammed ülkedeki iktidarını güçlü bir şekilde tesis edebilmek için bağımsızlık

³⁷⁶ İstiklal Partisi, <https://www.istiqlal.info>

³⁷⁷ Sater, James N. (2016), *MOROCCO: Challenges to Tradition and Modernity* (London and New York: Taylor and Francis Group), ss.37-51.

mücadelesinin en önde gelen aktörünü karşısına almaktan uzak durmuştur. İstiklal Partisi için kral ile yakın temasın sosyal ve siyasi anlamda kazanımlar sağladığı da söylenebilir. Parti yetkilileri kralın yanında ülkedeki pozisyonlarını tahkim etme olanağı yakalamıştır. Sonuç olarak karşılıklı ilişkinin ülke siyasetinin şekillenmesinde en önemli itici olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Önemli noktalardan biri de İstiklal Partisi'nin önde gelen isimlerinin kralın dini rolüne yönelik net bir pozisyon ortaya koymamasıdır.³⁷⁸ Kralın partiden güç ve meşruiyet devşirmesi özellikle şehirli ulema üzerindeki kontrolünü artırmasını sağlamıştır. Böylelikle kral Fas gibi dini ve geleneksel değerlerin ağır bastığı bir toplumda sembolik alanda otoritesine meydan okunması riskini oldukça azaltabilmiştir. II. Hasan'dan itibaren dini alandan daha fazla meşruiyet devşirebilmek için 1962'den itibaren müminlerin emiri sıfatı daha sıklıkla gündeme gelmiştir. Kral II. Hasan'ın 1960'ların ortasından itibaren başvurduğu muhalefeti böl ve yönet stratejisi de oldukça ilgi çekicidir. Kralın gerek kendi kontrolünde parti kurma girişimleri gerekse başta İstiklal Partisi olmak üzere diğer muhalif grupları kooptasyon süreçlerine sokma çabası ve kurumsal düzenlemeler muhalefeti böl ve yönet stratejisinin oldukça başarılı olmasını sağlamıştır.³⁷⁹ Kral ülkedeki sosyal ve siyasal şartlar altında diğer aktörlerle rekabet eden bir oyun kurucu pozisyonunu elde etmiştir. Kral, İstiklal Partisi'nin yanında sosyalist ve komünist düşünceyle de yakın mücadele içerisine girmiştir. Her bir aktörün gerek monarşik sistemle gerekse kendi aralarındaki

³⁷⁸ Benomar, Jamal (2007), "The Monarchy, the Islamist Movement and Religious Discourse in Morocco", *Third World Quarterly*, Vol.10, No.2, ss.539-555.

³⁷⁹ Sater, James N. (2016), *MOROCCO: Challenges to Tradition and Modernity* (London and New York: Taylor and Francis Group), ss.56-60; Szmolka, Inmaculada (2009), "Party System Fragmentation in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Vol.15, No.1, ss.13-37.

rekabeti ülke siyasetini Şekillendiren en önemli dinamiklerdir. Aktörlerin karşılıklı ilişkileri ideolojik gelişim süreçlerinde önemli bir itici güç haline gelmiştir. Diğeri bir ifadeyle ideolojik gelişim süreci dinamik bir sürece karşılık gelmektedir. İdeolojik durağanlığā teslim olan her aktör siyasi etki alanını kaybederek kralın kooptasyon sürecinin öznesi haline gelmekten kurtulamamıŐtır.

Benzer Őekilde Fas toplumunda İslami hareketlerin talip oldukları alan ve rol oğū zaman kralın kontrol etmek istediğē alan ile çakıŐmaktadır. Bu Őartlar altında kralın İslami hareketleri manipüle etmesi de kaçınılmaz bir gerçekliktir. Özellikle bu bağlamda baskı ve kooptasyon erevesi etkili bir yöntem olarak değeriendirilebilir. rneğēn rejimle yakın temas herhangi bir İslami hareketi diğeriinin gözünde gayrimeŐru hale getirebilmektedir. Rejimin etki alanına girmek rejimin meŐruiyetini kabul etmek anlamına gelmektedir. Fas'ta yaŐanan tam olarak budur. PJD'nin kurulmasına uzanan süreç ve resmi siyasete katılım Őeyh Yasin'in hareketi açısından rejimi meŐrulaŐtırmak anlamına gelmektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin rejim karŐıtı katı pozisyonunun aksine PJD'nin oyunun kuralları çerçevesinde faaliyet göstermesi ise kendine ait ideolojik geliŐim, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi içerisinde anlam kazanmaktadır. Aynı toplumdā beslenen bu iki İslami hareket açısından bu durum önemli bir ayrıma ve rekabet alanına iŐaret etmektedir. Her iki hareketin rejimle münasebetlerindeki tecrübeler aynı zamanda ileriye dönük önemli stratejik dersler de barındırmaktadır. rneğēn Őeyh Abdüsselam Yasin'in Kral II. Hasan'a sert muhalefeti ve rejimin sert tepkisi PJD'nin kurulma sürecinde ğretiici bir derstir. Őeyh Yasin açısından partileŐme sürecinin yarattığē hareket ve parti ayrımının keskinleŐmesi hatta zaman zaman yönetilemez duruma dönüŐmesi resmi siyaset

meselesinde Adalet ve İhsan Hareketi'nin kırmızı çizgilerinin daha da belirginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Özetle Fas'ta PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi'nin 1980'lerden süregelen rekabetinin ve ilişkisinin dinamik bir süreç karşılık geldiği görülmektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak ideolojik gelişim ve organizasyon yapısı anlamında sürekli bir yenilenmeyi de zorunlu kılmaktadır. Her iki hareket arasındaki dinamik ilişkinin varlığı mevcut tez kapsamında ortaya atılan hipotezleri test etmede ve doğrulamada önemli bir araçtır. Bu kapsamda ilerleyen sayfalarda her bir hipoteze yönelik ideoloji organizasyon yapısı ve siyasi strateji bağlamında bir tartışma yürütülmektedir. Bir başka ifadeyle her iki hareket açısından ideoloji kavramı, organizasyon yapısı ve siyasi strateji meselesi ön plana çıkarılmaktadır. Takip eden başlık ilk olarak ideoloji kavramını tanımlarken aynı zamanda ideolojik gelişim meselesini de merkeze almaktadır. Sonraki başlık ise İslami hareketlerde organizasyon yapısının neye karşılık geldiği ve hangi şartlar altında şekillendiği meselesine odaklanmaktadır. Son olarak siyasi strateji meselesi her iki hareket açısından değerlendirilecektir. Bu kapsamda İslami hareketlerin değişim kavramına nasıl yaklaştıkları önem kazanmaktadır.

5.2. İdeoloji(k) Gelişim

İdeoloji ve ideolojik gelişim toplumsal aktörlerin resmi siyaset süreçlerine bakışta değerlendirilmesi gereken önemli faktörler arasında yer alır. İdeolojinin oluşmasında verili bir çerçeve olmasından çok toplumsal hareketlerin ve partilerin organizasyon yapılarıyla, siyasi stratejileriyle ve diğer aktörlerle ilişkileriyle birlikte bir değerlendirme gereklidir. Fas'ta PJD İslami bir referansla kurulmasına rağmen ülkedeki diğer İslamcı gruplarla ve muhalif partilerle rekabet halinde hareket

etmektedir. PJD açısından bu rekabetin arkasında gerekli reformları hayata geçirebilmek için sistemin içerisinde varlık gösterme fikri yatmaktadır. Diğer bir ifadeyle İslami değerlerin yeniden canlanması için toplumu mobilize ederek var olan rejimi yıkmak yerine rejimle ve diğer aktörlerle siyasi güç rekabetine girip reformların hayata geçmesi için legal alanda kalmanın gerekli olduğu fikri hâkim olmaktadır. Benzer şekilde Adalet ve İhsan Hareketi de kurulduğu günden itibaren özellikle üniversite kampüslerinde diğer fikirlerle ve PJD'yi kuran gruplarla mücadele etmiştir. Adalet ve İhsan Hareketi farklı olarak rejime karşı muhalif pozisyonunu koruyarak sosyal ve siyasi sistemde değişikliği resmi siyasetin dışında kalarak gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.³⁸⁰ Hareket PJD'nin aksine toplumun tabanından yukarı doğru bir değişim arzulanmaktadır. Devlet aygıtının gücünü ele geçirmekten çok toplumun her bir bireyinin manevi eğitimini artırarak toplumsal dönüşüm için uygun şartların oluşması için çaba sarf edilmektedir. Bu kapsamda Şeyh Abdüsselam Yasin'in teolojik olarak kurguladığı metodunda Sufilik ve Selefilikten emarelere rastlamak mümkündür. Özellikle Fas Sufiliği Şeyh Yasin'in fikir dünyasının gelişiminde oldukça etkilidir. Şeyh Yasin Kur'an ve sünnetten referansla "adalet", "ihsan" ve "şura" gibi kavramları kullanarak siyasi, sosyal, kültürel ve hatta ekonomik meseleler etrafında değişim için bir vizyon ortaya koymaya çalışmıştır.³⁸¹

Bu tez kapsamında "ideoloji" kavramıyla kastedilen arzulan bir siyasi gruba eklenmenin şartları, kapsamı ve alternatif faaliyet alanlarının belirlenmesidir. Bir başka ifadeyle ideoloji siyasi bir yapıya/gruba dahil olmak için net ve tutarlı bir

³⁸⁰ Macías-Amoretti, Juan A. (2014), "Seeking an 'Other' Desperately: The Dialectical Opposition of Political Islam in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Vol.20, No.3, ss.336-348; Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

³⁸¹ Macías-Amoretti (2014), s. 336-348.

pozisyona karşılık gelmektedir. Bu noktada kimlik, amaçlar, değerler ve grup içi ilişkiler gibi faktörler ön plana çıkar.³⁸² İdeolojik bakış açısı kimin bir gruba dahil olduğunu veya olmadığını belirler. Bu kapsamda ideolojiyi inşa edenler (ideologlar) açıkça kendilerine ait ayırt edici kimliklerini ve dahil oldukları grubun sınırlarını belirleyen kişilerdir. İdeolojiler aynı zamanda birlikte hareket etme imkanını ve siyasi parti kurma fikrini ideolojiyi sahiplenenler etrafında şekillendirmektedir. Bu kavramsallaştırma literatür içerisinde ideoloji ve parti kurma arasındaki ilişkiye yönelik tartışmalarla benzerlikler içermektedir. Örneğin Stephen Hanson siyasi partilerin kurulmasında ideolojinin gerekli şart olduğunu ileri sürer.³⁸³ Doğal olarak anlamlı bir ideolojik sınırın varlığı partilerin muhtemel hangi fikirler/politikalar etrafında hareket edeceğine dair bir öngörü olanağı verir.

Bu tez ideolojiyi siyasi parti organizasyonlarını kurma, yeni üyelere ulaşma ve aktivite alanlarını şekillendirmede kavramsal bir araç olarak görmektedir. Böylelikle ideolojik değerlendirmeler grup sınırlarını çizme ve alternatif aktörlerle mücadele imkânı da sağlamaktadır. Siyasi eylemler için bir referans noktası belirlenmektedir. Aynı zamanda bu etiketi kimlerin kullanabileceği konusunda da bir sınırlama getirmektedir. Bu noktadan hareketle Fas'ta PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi arasındaki İslami referans rekabetinin bir anlam kazandığını söylemek de mümkündür. Örneğin PJD, Adalet ve İhsan Hareketi'nden farklı olarak kralın dini meşruiyeti konusunda olumsuz bir pozisyon almamaktadır.³⁸⁴ PJD'nin resmi siyasetin bir parçası

³⁸² Van Dijk, T. A. (1998), *Ideology: A Multidisciplinary Approach* (London: Sage Publications).

³⁸³ Hanson, Stephen E. (2010), *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia* (Cambridge and New York: Cambridge University Press), ss.57-84.

³⁸⁴ Spiegel, Avi M. (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

olarak bir anlamda kralın ülkenin dini lideri olduğunu kabul ettiği de söylenebilir. Adalet ve İhsan Hareketi ise kurulduğu tarihten itibaren özellikle Kral II. Hasan'dan başlayarak monarşinin dini otoritesini sorgulaya gelmiştir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'in 1974'te krala gönderdiği ve yönetimi sert bir şekilde eleştirdiği mektup bu bağlamda değerlendirilebilir.³⁸⁵ Şeyh Yasin mektupta kralı diktatör olmak, kendi çıkar ve servetini düşünmek ile suçlamıştır. Ayrıca mektupta kralın dini rolüne ciddi eleştiriler de yöneltilmiştir. Kralın hem devletin başında olması hem de müminlerin emiri unvanını taşıması problem hale gelmektedir. Hareketin sözcüleri yakın dönemde eleştirilerine rejimin baskıcı olması ve Mahzen'in ülke yönetiminde geleneksel yerini de ilave etmektedir.³⁸⁶

Araştırma kapsamında Adalet ve İhsan Hareketi ile PJD'nin ideolojik farklılıklarını ortaya koymak için katı ve esnek ideoloji tanımlamalarına başvurulmaktadır. Bu araştırma esnek ve katı ideoloji ayrımında hareketin doğası, resmi siyasi süreçlere bakışı (katılım), siyasi amaçları, rejimle /diğer aktörlerle ilişkisi, uluslararası İslami ağlarla angajmanı ve değişime bakışı gibi faktörleri göz önüne almaktadır. İdeolojik farklılıklarını ortaya koymak için Adalet ve İhsan Hareketi ve PJD'den görüşülen kişilerin meseleye bakışları ilgi çekicidir. Her iki yapıya mensup kişilere ideolojik farklılıklar noktasında bir soru yöneltildiğinde kabaca şu cevaplar alınmıştır. Adalet ve İhsan Hareketi mensupları farklılık meselesine sınırlı bir açıdan bakarken PJD mensupları ise daha geniş değerlendirmede bulunmuşlardır. Örneğin

³⁸⁵ Yükleen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153, <https://yassine.net/biography/wp-content/uploads/1974/01/الإسلام-أو-الطوفان.jpg>

³⁸⁶ Wadii Charrad, "Arsalane: 'Les Problemes au Maroc Depassent le Gouvernement'", *Telquel*, 31 October 2014, https://telquel.ma/2014/10/31/arsalane-les-problemes-au-maroc-depassent-gouvernement_1421135

PJD'nin gençlik yapılanması içerisinde aktif olarak yer alan biri özellikle Adalet ve İhsan Hareketi'nin rejimle yaşadığı sıkıntıyı, lider merkezli yapısını, metinlere bağlı olmalarını ve resmi siyasi kanallardan uzak durmalarını temel farklılıklar olarak sıralamaktadır.³⁸⁷ Bunun aksine PJD'nin tek seslilikten uzak yapısı ve siyasetle ilişkisi ilk başta dillendirilen farklılıklardır. Ayrıca PJD açısından siyasi kanallar ve devlet aygıtının gücü ile toplumun her kesime ulaşmak ve yukarıdan aşağı bir değişimle İslami değerleri daha görünür kılma arzusu da bu değerlendirmeden çıkarabilecek diğer bir sonuçtur.

Aynı soru karşısında Adalet ve İhsan Hareketi içerisinde uzun yıllar kalan bir kişi ideoloji meselesinde odaklandığı en temel nokta Şeyh Abdüsselam Yasin'in rejime bakışıdır. Şeyhin rejimi meşruiyet sorunu yaşayan, baskıcı ve İslami değerlerden uzak olarak görmesinin mensuplar arasında derin bir yansımasının olduğu gözlemlenmektedir. İlave olarak İslami değerlerin yeniden canlanması noktasında Şeyh Yasin'in kendisine Fas'taki tüm inananları bir araya getirmekle sorumlu tutmasını aynı kişi cevapları arasında yer vermektedir.³⁸⁸ Şeyhin Yasin bu ideolojik pozisyonu analiz ederken belirli değişkenlere başvurmak verimli bir tartışma için faydalı olacaktır. Bu kapsamda yukarıda değinilen hareketin doğası, siyasi katılım meselesi, siyasi amaçlar, diğer aktörlerle ilişkiler, uluslararası İslami gruplarla temas ve toplum değişim gibi değişkenler ideoloji tartışmasının yürütülmesinde önemli referans noktaları olarak kabul edilebilir. Aynı değişkenler üzerinden benzer bir değerlendirmeyi PJD için de yapmak mümkündür.

³⁸⁷ PJD Gençlik Teşkilatı üyesi ile mülakat, 22 Temmuz 2023, İstanbul/ Türkiye

³⁸⁸ Adalet ve İhsan Hareketi mensubu ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul/ Türkiye

İdeoloji	Hareketin Doğası	Resmi Siyasi Süreçlere Bakış	Siyasi Amaçlar	Rejimle ve Diğer Aktörlerle İlişki	Uluslararası İslami Ağlarla Angajman	Toplumsal ve Siyasi Değişime Bakış
Esnek İdeoloji	Elit merkezli hareket	Resmi siyasetin bir parçası	Demokratik süreçler üzerinden İslami değerleri savunma	Rejimle ve diğer aktörlerle işbirliği	Uluslararası bağlantılar	Tepeden inme değişim
Katı İdeoloji	Karizmatik lider merkezli hareket	Resmi siyasetin dışında	İslami değerlerin ve prensipleri hakim kılma	Rejim karşıtı Diğer aktörlerle sınırlı ilişki	Yerel bağlantılar	Tabandan değişim

Tablo 4: İslami Hareketler ve İdeolojik Gelişim

Yukarıdaki tabloya göre esnek ideoloji öncelikli olarak elit merkezli bir yapıya işaret etmektedir. Elit merkezli yapının karşılığı merkeze oturan bir liderden öte farklı çıkar merkezlerinin/gruplarının varlığıdır. Bu yapı resmi siyasetin bir parçası olma konusunda güvenli bir pozisyona kolaylıkla savrulabilmektedir. Böylelikle siyasi amaçlarını demokratik süreçler içerisinde ve resmi kurumlar aracılığıyla yapmak için uygun bir zemin elde etmektedir. Bu tip bir yapılar rejim güçleriyle ve diğer siyasi ve toplumsal aktörlerle temas ve işbirliği konusuna açıktır. Örneğin Fas hükümet sisteminin bir zorunluluğu olarak parlamento seçimlerinde en fazla oyu alan parti koalisyon hükümeti kurmak zorundadır. Aksi durumda hükümet kurma görevi başka bir partiye devredilir. Adalet ve Kalkınma Partisi Arap Baharı'ndan sonra girdiği seçimlerde (2012-2016) diğer partilerle ittifak kurarak hükümet kurma imkanı yakalamıştır. Esnek bir ideolojiyi tanımlamada uluslararası bağlantılar da önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası bağlantılar meselelere yerel şartlardan sıyrılarak daha geniş ve kapsayıcı bir açıdan bakma olanağı sağlayabilir. Siyasi araçlar ve kurumlar üzerinden geniş ve farklı kesimlere ulaşma meselesi de esnek bir bakış açısını zorunlu

kılar. Doğal olarak tepeden inmece bir değişim süreci öngörülmektedir. Bu süreçte toplumun farklı kesimleriyle dinamik bir pazarlık süreci kaçınılmazdır. Bu sürecin kesintiye uğramaması için toplumsal taleplere cevap vermek gerekir. Seçimler bu kapsamda akla gelen ilk mecralardan biridir. Katı, pazarlıktan ve müzakereden uzak bir tutum seçimlerde başarıyı zorlaştırırken aynı zamanda resmi kanallar içerisinde varlık göstermenin önünde bir engel teşkil edebilir.

Bunun karşısında katı bir ideolojik pozisyon ise genel olarak lider merkezli bir yapının ürünüdür. Liderin ve kurucu metinlerin varlığı pek çok konuda davranış üretirken opsiyon menüsünü sınırlandırmaktadır. Liderin mesajı genel kabul görür ve alternatif çıkar taleplerinin önü kesilir. Resmi siyasi katılım, demokratik süreçler, rejim ve diğer aktörlerle ilişkiler liderin mesajlarının sonuç ürettiği en temel kanallardır. Resmi katılımdan uzak durulurken diğer aktörlerle sınırlı bir ilişki ağı inşa edilir. Bu değerlendirmeler Şeyh Abdüsselam Yasin'in inşa ettiği hareketi tarif eder niteliktedir. Şeyh Yasin'in toplumsal ve siyasi değişime bakışı da katı pozisyonunun bir sonucudur. Bireyden başlayan ve aile ile beraber toplumun geneline yayılan bir değişim projeksiyonundan bahsetmek mümkündür. Değişimin tabandan başlamasını arzulamak uzun vadeli bir dönüşüm projeksiyonunu zorunlu kılar. Farklı kesimlere ulaşmak ve her bir kesimin belirli bir olgunluk seviyesine ulaşmasını beklemek tepeden inmece süreçlerin aksine sonuç üretme konusunda oldukça kısırlı olabilmektedir. Fakat bu durum hareket içinde güçlü bağların kurulmasına da zemin hazırlama potansiyeline sahiptir.

İdeolojik farklılıkların yanında her iki yapının belirli noktalarda benzer ideolojik pozisyonlara sahip olduğunu da söylemek mümkündür. Bu kapsamda araştırma kapsamında görüşülen Adalet ve Kalkınma Partisi ve Adalet ve İhsan

Hareketi'ne mensup kişilerin değerlendirmeleriyle ve karşılaştırmalı tarihsel analizle elde edilen sonuçların paralellik gösterdiğini söylemek gerekir.

	İslami Değerler / Terbiye	Toplumsal ve Siyasal Dönüşüm	Toplumda Birey ve Ailenin Pozisyonu	Adalet ve Şeffaflık	Şiddet/Silah Karşıtlığı	Gizlilikten Uzak Durma	Devrim Fikrinde n Kaçınma
Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Adalet ve İhsan Hareketi	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Tablo 5: PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi Arasındaki Benzer İdeolojik Pozisyonlar

Gerek PJD üyesi gerekse de Adalet ve İhsan Hareketi içerisinde bulunan kişiler en temel seviyede yukarıdaki noktalarda bulunduğu görülmektedir. Sosyal ve kültürel alanda İslami değerlerin hakim kılınması, toplumsal dönüşüm talebi, toplumda birey gelişimi ve ailenin korunması, adalet ve şeffaflık talebi, şiddete karşı duruş ve gizlilikten uzak durma gibi önemli mevzular her iki hareket mensuplarının ilk planda dile getirdikleri benzerliklerdir.³⁸⁹ Burada üzerinde durulması gereken noktalardan bir tanesi devrim fikrinin her iki yapıda da görünürde karşılık bulmamasıdır.³⁹⁰ Yapılan mülakatlarda da Şeyh Yasin'in sohbetlerine ve yazılarına paralel olarak devrim fikrine karşı mesafeli bir tavır gözlemlenmiştir. Örneğin bir PJD üyesinin sistem içerisinde varlık göstermenin verdiği özgüvenle devrim fikrinin aksine sistemi içeriden

³⁸⁹ PJD üyesi ve Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarıyla mülakat, 22-23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

³⁹⁰ Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", Mediterranean Politics, Vol.12, No.3, ss.381-397

dönüştürme imkanına olan inancını dile getirmesi bu bağlamda anlamlıdır.³⁹¹ Arap Baharı gibi Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki siyasi dengeleri derinden sarsan bir dönemde bile PJD açısından sistemin içerisinde kalmak konusu ön plana çıkarılmıştır. Ön plana çıkan sloganlar demokratik reformlar ve şeffaflık gibi kavramlar etrafına sınırlandırılmıştır.³⁹²

Benzer şekilde Şeyh Yasin video mülakatlarında rejim karşıtı olduğunu alenen ve net bir şekilde beyan etmesine rağmen siyasi sistemin dönüşümü konusunda açık bir pozisyon ortaya koymaktan uzaktır.³⁹³ Bu bağlamda Arap Baharı döneminin ilk günlerinde Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarının PJD'nin aksine sokaklara inmesine rağmen rejimin alaşağı edilmesi noktasında yüksek sesli bir talebi olmaması anlaşılır hale gelmektedir. Devrim fikri kalabalıklar tarafından sıkça başvurulmuş bir kavram olmamıştır. Dönemin tüm Arap coğrafyasında memontum kazanmasına rağmen gösteriler Fas'ta uzun soluklu bir sürece karşılık gelmemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Fas yönetiminin göstericileri karşısına almaktan çok diyalog kanallarını açık tutması ve başta Anayasa olmak üzere farklı konularda yeni düzenlemelere gideceğini açıklamasının katkısı büyüktür.³⁹⁴ Tüm bunların karşısında Adalet ve İhsan Hareketi'nin özellikle gençlik kanadı gösterilere daha mesafeli yaklaşmaya başlamıştır. Adalet ve İhsan Hareketi sözcüsü Fathallah Arsalan sokaklardan neden çekildiklerini şöyle açıklamaktadır:

³⁹¹ PJD üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

³⁹² "إسلاميو المغرب والربيع العربي.. الانضباط الصارم للثقافة الحزبية التقليدية" <https://arabi21.com/story/1505144/الانضباط-الصارم-للتقافة-الحزبية-التقليدية>

³⁹³ Şeyh Abdüsselam Yasin Röportajı, "Maghreb Canal 92: Maroc Cheikh Abdel Salam Yacine & Les Crimes Du Makhzen!!!", https://www.youtube.com/watch?v=CKWi8d_6D78&ab_channel=Proxymdz

³⁹⁴ "إسلاميو المغرب والربيع العربي.. الانضباط الصارم للثقافة الحزبية التقليدية" <https://arabi21.com/story/1505144/الانضباط-الصارم-للتقافة-الحزبية-التقليدية>

20 Şubat'ta bazı partiler tarafından marjinalleştirilmeye maruz kaldık ve bu, siyasi taleplerin tavan yapması, basın açıklamalarının yasaklanması ve grubumuzun ideolojisini yansıtan sloganların kullanılması anlamına geliyordu. 20 Şubat Hareketi içindeki eylemimizi durduruyoruz ama onun dışında devam edebiliriz. Laikler ve solcu aktivistler dahil herkesle gerçek bir ortaklık istiyoruz.³⁹⁵

Arsalan'ın açıklamaları sistem karşıtı bir hareketten öte diğer aktörlerin işbirliğini arayan ve sistemin dönüşümünün bu birliktelik üzerinden gelmesi gerektiğini savunan bir pozisyonu işaret etmektedir. Burada bir devrim fikrinin aksine ülkede yoğun halk gösterileri sonucunda daha yumuşak bir sürece işaret edilmektedir.

Bu ve buna benzer noktaları daha da genişletmek mümkündür. Açıkçası aynı yapısal şartlar altında varlık gösteren ve aynı toplumdan beslenen İslami hareketlerin pek çok noktada buluşması şaşırtıcı değildir. Fakat her iki yapının ayrıldığı en önemli nokta resmi siyasi katılım noktasında kendini göstermektedir. Siyasi ve kurumsal fırsatların olduğu ortamlarda parti kurma konusunda birbirinden ayrılan davranışlar gözlemlenmektedir. İlerleyen sayfalar siyasi katılım meselesi Adalet ve Kalkınma Partisi ve Şeyh Yasin'in Adalet ve İhsan Hareketi'nin kapsayacak şekilde ayrıntılı bir tartışmaya ev sahipliği yapmaktadır.

³⁹⁵ Souhail Karam, "Moroccan Islamists quit Arab Spring opposition", 12.19.2011, <https://www.reuters.com/article/morocco-opposition-protests-idAFL6E7NJ4NY20111219>

5.2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD)

PJD'nin ideolojik gelişimi katı bir yapıdan öte esnek bir ideolojik zemine işaret etmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında partinin Fas siyasi hayatına sonradan katılmasının etkisi büyüktür. Partinin kurulmasına uzanan süreç 1969'da Abdülkerim Muti'nin ülkedeki solcu ve seküler kesimlerle mücadele için kurduğu "İslami Gençlik" hareketine kadar uzanır. Hatta rejimin İslami Gençlik'i solcu muhalefeti baskılamak için kullandığı yönünde önemli araştırmalar da mevcuttur.³⁹⁶ Özellikle Kral II. Hasan iktidarını konsolide etme sürecinde alternatif güç merkezleri karşısında İslami mobilizasyon potansiyelini kullanma yoluna gitmiştir. Bu durum İslami Gençlik'e legal bir statü de kazandırmıştır. Ülkede artan yükseköğrenim talebi ve buna mukabil solcu öğrenci hareketleri karşısında kral eğitimde Arapçayı ve İslami değerleri ön plana çıkaran müfredatın yaygınlaşması için girişimlerde bulunmuştur.³⁹⁷ Bu durumun İslami grupların zemin kazanması için uygun bir ortamı hazırladığı söylenebilir.

İslami Gençlik'in ortaya çıkmasında Mısır'da kurulan Müslüman Kardeşler'in sosyal, siyasi ve dini alana yayılan modelinin etkisi de vardır.³⁹⁸ İslami Gençlik daha çok Seyyid Kutup'un etkisinde Fas rejiminin bir cahiliye dönemi yaşadığını ve toplumu baskı altında tuttuğu fikrini merkeze alarak hareket etmiştir. İslami Gençlik ayrıca Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde neşet eden Marksist-Leninist grupların devrimci fikirlerinden de etkilenmiştir. Buna göre toplum lider kadronun önderliğinde bir devrime hazırlanmalıdır. Toplumun devrime hazırlanması için devlet imkanlarının

³⁹⁶ Soage, Ana Belen (2013), "Political Islam in Morocco: Is There an 'Exception Marocaine'?", *Middle East Review of International Affairs*, Vol.17, No.3.

³⁹⁷ Munson, H. (1986), "Islamic Revivalism in Morocco and Tunisia", *The Muslim World*, Vol.76, No.3-4, ss.203-218.

³⁹⁸ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press), s.37.

ele geçirilmesi lider kadro tarafından bir zorunluluk olarak görülmüştür. Lider kadronun şiddete meyilli yapısı ülkede önde gelen solcu bir öğrenci liderinin öldürülmesi meselesinde okların İslami Gençlik üzerine yönelmesine neden olmuştur. Bu olay üzerine hareket yasaklanmış ve lider kadrodan bazı isimler tutuklanarak cezaevine gönderilmiştir. Doğal olarak Muti'nin kurduğu hareket dağılma aşamasına gelmiştir. Hareket içerisinde Abdelilah Benkirane, Muhammed Yetim ve Sadettin Osman gibi PJD içerisinde önemli görevler alan etkili isimler ayrılarak “İslami Toplum” adı altında yeni bir yapılanmaya gitmiştir.³⁹⁹ Bu yeni yapılanma içerisinde Abdülkerim Muti'nin geride bıraktığı lider merkezli organizasyonun yerine kolektif hareket eden ve çok sesliliğe önem veren bir organizasyon ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemde bu yeni yapılanma Tevhid ve Islah Hareketi (TIH) olarak kendini güncellemiş ve farklı İslami grupları bünyesine alarak Fas'ın toplumsal ve siyasal hayatında bir yer edinmeye çalışmıştır.

TIH'ın modern ilişkiler geliştiren çok sesli yapısı ve devlet aygıtı ile yakın teması esnek bir ideolojik gelişimin önemli temel taşlarıdır. TIH önemli isimlerin ve grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan heterojen bir yapı arz etmiştir.⁴⁰⁰ TIH'a katılım Muti'nin hiyerarşik ve yeni üye konusunda katı kuralları olan mirasının aksine farklı kesimlerden insanları bünyesine dahil etme konusunda tereddüt yaşamamıştır. Kurucu kadro İslami Gençlik'in davaya davet eden ve şiddetten kaçınan kanadının üyeleridir. TIH aynı zamanda tek bir sabit üzerinden düşünce üretmekten kaçınmış ve

³⁹⁹ Munson, H. (1986), “The Social Base of Islamic Militancy in Morocco”, *Middle East Journal*, Vol.40, No.2, ss.267-284.

⁴⁰⁰ Pruzan-Jorgensen (2010), “The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses”, DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diiis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_we_b_1.pdf

çeşitli siyasi süreçler karşısında pragmatist bir pozisyon alma yoluna gitmiştir.⁴⁰¹ Hareket sosyal, kültürel ve dini meselelerde muhafazakâr bir pozisyona evrilirken kralı ve rejimi direkt karşısına almaktan da uzak durmuştur. Daha çok sosyal adalet, yolsuzlukla mücadele, kalkınma ve kurumsal reformlar gibi mevzular ön plana çıkarılmıştır.⁴⁰²

Farklı etkili kişilerin (elitlerin) modern ilişkiler çerçevesinde bir araya gelmesi ve devlet aygıtı ile yakın temas kurma arzusu PJD'ye uzanan süreçte esnek ve siyasi katılıma açık bir ideolojik gelişime işaret etmektedir. 1970'lerin getirdiği militan ve devrimci tutumun aksine sistemi dönüştürmek için sistemin içerisinde hareket etme düşüncesi hâkim olmuştur. Bu durum tek bir liderin hâkimiyetinden öte kolektif bir birlikteliği zorunlu kılmaktadır. Ülke meselelerinin bu ideolojik bagaj etrafında değerlendirildiği görülmektedir. Rejimle hesaplaşma yoluna gitmeden rejimin varlığını kabul ederek siyasi mobilizasyon tercih edilmiştir. Kurucu kadro Adalet ve İhsan Hareketi'nin siyasi katılımın hareket tabanında bir yabancılaşmaya neden olacağı korkusunun aksine kamusal alanda bir siyasi parti çatısı altında hareket etmeyi tercih etmiştir. Bunun için ülkedeki siyasi ve kurumsal fırsatların şekillenmesini beklemiştir. TIH ile başlayan bu süreçte üyelik profiline oldukça geniş bir kesimden oluştuğu da görülmektedir. Akademisyenler, öğretmenler, sanatçılar, işçiler ve öğrenciler olmak üzere çeşitli kesimler hareketin partileşme sürecinde aktif olarak yer almıştır.⁴⁰³

⁴⁰¹ Mohsen-Finan, Khadija, and Zeghal, Malika (2006) "Opposition Islamiste et Pouvoir Monarchique au Maroc. Le cas du Parti de la Justice et du Développement", *Revue Française de Science Politique*, Vol.56, ss.79-119.

⁴⁰² Willis, Michael J. (2014), *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (Oxford: Oxford University Press).

⁴⁰³ Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

PJD'ye uzanan sürecin 1980'lerden itibaren İslami Gelecek Birliği ve Tevhid ve Islah gibi farklı İslami hareketlerin bir araya gelmesiyle başladığını söylemek mümkündür. Bu hareketlerin bir parti çatısı altında birleşerek siyasi katılım yanlısı bir tavır almasının arkasında sistem içerisinde daha etkili bir rol elde ederek sistemi ıslah etme imkanının aranması yatmaktadır. Ayrıca partinin önde gelen isimlerinin, katılım yönünde tavır almanın rejimin ülkedeki demokrasi standardının arttığı yönündeki propagandasına hizmet edeceğinin farkında oldukları da söylenebilir. Doğal olarak PJD'nin rejimi diyalektik olarak bir rakip telakki ettiğini iddia etmek zordur. Partinin ülkedeki sistemin kapsamlı bir reforma ihtiyacı olduğu yönündeki açık pozisyonuna rağmen "yolsuzluk", "neopatrimonyalizm" ve "klientalizm" gibi kavramlar etrafında sıkışan ülke problemlerinin kaynağı konusunda monarşinin direkt olarak hedef alınmaması bu durumu teyit etmektedir.⁴⁰⁴ Aksi durumda partinin 2011 Arap Baharı sonrasında ülkede hükümet kurma imkânı etmesi oldukça zor bir ihtimal olarak ortaya çıkardı. İlave olarak partinin Arap Baharı döneminde yeni anayasa tartışmalarında özellikle kralın müminlerin emiri sıfatına karşı bir itirazının olmadığı da görülmektedir.⁴⁰⁵ Hatta İslami hareketler açısından yapılan tartışmalarda ön plana çıkarılan İslam devleti fikrinin PJD'nin gündeminde yer almadığı da görülmektedir. Aksine kralın dini meşruiyet kaynağı göz önüne alındığında Fas'ın halihazırda bir

⁴⁰⁴ Macías-Amoretti, Juan A. (2014), "Seeking an 'Other' Desperately: The Dialectical Opposition of Political Islam in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Vol.20, No.3, ss.336-348; Mohsen-Finan, Khadija, and Zeghal, Malika (2006), "Opposition Islamiste et Pouvoir Monarchique au Maroc. Le cas du Parti de la Justice et du Développement", *Revue Française de Science Politique*, Vol.56, ss.79-119.

⁴⁰⁵ Ottoway, Marina (2011), "The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?", Carnegie Endowment for International Peace, 20 June 2011, <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same-pub-44731>

İslam devleti olduğu yönünde bir eğilim de gözlemlenmektedir.⁴⁰⁶ Fakat bu durum PJD'nin Parlamento ve diğer platformlarda İslami kavramlara atıf yapmadığı anlamına gelmemektedir. İslami ahlak, kamusal alanda İslam'ın yeri ve İslami ekonomi gibi tartışmalar partinin önde gelen isimleri tarafından sıklıkla dile getirilmektedir.⁴⁰⁷

Fas'ın 1956'da bağımsızlığını kazandığı yıllardan itibaren ülke siyaseti kralın da bir parçası olduğu çok partili bir sistem etrafında şekillenmektedir. Bağımsızlık yanlısı kurucu İstiklal Partisi ile birlikte sosyalist değerleri savunan ve kralın kendi böl ve yönet stratejisi içerisinde ülke siyasetini kontrol altında tutmak için kurduğu Mahzen'e yakın partilerin yanı sıra çok sayıda parti ülkede aktif olarak faaliyet göstermiştir. Siyasi partilerin devlet ve toplum arasında süregelen ilişkisi ülkedeki kurumsal ve siyasi süreçlerin şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Hatta bu şartların resmi siyasete dahil olmak isteyen aktörlerin ideolojik ve organizasyon yapılarını etkilediğini söylemek de mümkündür. PJD'nin 1990'ların ikinci yarısından itibaren değişen resmi Fas ve dünya siyaseti içerisinde faaliyet göstermeye başlaması çok sayıda etkeni göz önüne aldığını da göstermektedir. Partinin kuruluşundan itibaren önde gelen isimlerinin monarşinin varlığını direkt tehdit olarak görmediği, toplumsal desteğini gördüğü ve hatta monarşinin demokrasi ile tezatlık teşkil etmeyeceğini yerel ve uluslararası kamuoyuna sıklıkla dile getirdiği bilinmektedir.⁴⁰⁸ Parti yöneticileri monarşik sistem içerisinde tüm aktörlerin iş birliği içerisinde hareket etmesinin ülkedeki siyasi gelişme için bir zorunluluk olduğunu da vurgulamıştır. Özellikle Kral

⁴⁰⁶ Macías-Amoretti, Juan A. (2014), "Seeking an 'Other' Desperately: The Dialectical Opposition of Political Islam in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Vol.20, No.3, s.341.

⁴⁰⁷ Abdulillah Benkirane'nin özellikle İslami ekonomi ve bankacılıkla ilgili konuşmaları dikkat çekicidir. Bkz. www.pjd.ma; www.pm.gov.ma/ar/discours.aspx

⁴⁰⁸ Hamzawy, Amir (2008), "Interview with Saal Eddin al-Othmani, Leader of Morocco's Party of Justice and Development", Carnegie Endowment for International Peace, 20 August 2008, <https://carnegieendowment.org/sada/21054>

VI. Muhammed'in 1999'da tahta oturmasıyla ortaya çıkan görece ılımlı hava çok sayıda aktörün ideolojik sınırlamaların ötesinde somut meselelerde karşı karşıya geldiği görülmüştür. Bu durum İslami hareketlerin seküler ve solcu gruplarla yakın temas kurması için zemin hazırlamıştır.⁴⁰⁹ Farklı grupların temas etmesinde özellikle ülkedeki otoriter rejimin politikaları, muhalefet alanının baskılanması ve alternatif mobilizasyon alanlarının sınırlandırılması gibi ideolojik sınırları aşan hatta netlikten uzaklaştıran bir durumun etkili olduğu görülmektedir. Aksine temasın azaldığı ve ideolojik sınırların keskinleştiği durumlar ise daha çok aktörlerin birbirleriyle rekabeti sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum kaçınılmaz olarak ülke siyasetini rejim elitlerinin manipülasyonuna açık hale getirmektedir. Başta Fas olmak üzere diğer bölge ülkelerinde de muhalif aktörler rejimlerin manipülatif söylemlerine ve adımlarına maruz kalmaktadır.

Bütün bu gelişmeler ve değerlendirmeler PJD'nin net ve kolay anlaşılır bir ideolojik pozisyonu olmadığı yönündeki kanaati pekiştirmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasının ana nedeni çok sayıda farklı profilde ismin partide yer alması ve içerisinden çıktığı İslami hareketin farklı gruplardan beslenmesidir.⁴¹⁰ PJD Örneğin partinin kuruluş sürecinde yer alan ve milliyetçi fikirlerinin yanında rejim ile yakın ilişkiler geliştiren Abdülkerim el-Hatip bu isimlerden biridir.⁴¹¹ İlave olarak araştırma kapsamında görüşülen kişiler parti içerisinde yer alan isimlerin büyük bölümünün

⁴⁰⁹ Dalmasso, Emanuela, and Cavatorta, Francesco (2011), "Political Islam in Morocco: Negotiation the Kingdom's Liberal Space", *Contemporary Arab Affairs*, Vol.4, No.4, ss.484-500.

⁴¹⁰ Pruzan-Jorgensen (2010), "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_we_b_1.pdf, ss.11-12

⁴¹¹ "Timeline-The rise of Morocco's PJD party", <https://www.reuters.com/article/morocco-pjd-idAFL5E7MT5SF20111129>

genç, şehirli ve orta gelir grubundan gelen insanlar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca mülakatlarda yer alan bir öğretmen adayların çoğunun eğitimci olduğunu söylemesi de önemli bir tespit olarak değerlendirilebilir.⁴¹² Bu noktada parti-hareket ayırımına da bakılabilir. Resmi söyleme göre Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve Kalkınma Partisi iki bağımsız organizasyon olarak faaliyet göstermektedir. Her iki yapı birbirinden ayrılan karar alma mekanizmalarına sahiptir. Hareket'in organizasyon yapısı genel ulusal meclis (الجمع العام الوطني), şura konseyi (مجلس الشورى), yönetim ofisi (المكتب التنفيذي), bölgesel yönetim ofisi (المكاتب التنفيذية الجهوية) ve yönetim kurulundan (أعضاء المكتب التنفيذي) oluşmaktadır.⁴¹³ Hareket bağımsız bir sivil toplum organizasyonu olarak İslam'a davet faaliyetlerine yön vermektedir. Parti ise parlamento süreçleri içerisindeki gündemleri takip etmektedir. Hareket ve partinin rejimle ve toplumla kurduğu ilişkiler zaman zaman kompleks bir ideolojik pozisyona karşılık gelebilmektedir. Hareket liderlerinin yanında parti liderliğinin de olması bu kapsamda önemlidir. Örneğin Filistin meselesi ve İsrail ile ilişkiler konusunda parti ve hareket arasındaki gerilime bakılabilir. Hareket kurulduğu günden itibaren İsrail ile normalleşmeyi reddetmektedir. Parti liderlerinin de benzer bir pozisyonda oldukları bilinmektedir. Yakın dönemde muhalefette yer alan partinin genel sekreterliği İsrail ile ilişkiler konusundaki eleştirileri ülke basınında geniş yer bulmuştur.⁴¹⁴ Fakat 2016 seçimlerinin ardından kurulan PJD hükümeti döneminde Fas kralının İsrail ile kurduğu

⁴¹² PJD üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

⁴¹³ حركة التوحيد والإصلاح, <https://alislah.ma/>

⁴¹⁴ "الأمين العام للعدالة والتنمية في ورطة.. "قصص عشوائي" يغضب الديوان الملكي", <https://www.hespress.com/%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D9%8A%D9%86%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%D9%84%D9%84%D8%B9%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%88%D8%B1%D8%B7%D8%A9-1137408.html>

yakın temas ve dönemin Başbakanı Saadettin Osmani'nin imzaladığı anlaşma sonrasında PJD liderlerinin bu süreçte sessiz kaldıkları da görülmüştür.⁴¹⁵

Otoriter bir yönetim altında parti bileşenlerini bir arada tutmak ve ortak bir ajanda etrafında hareket etmek –Adalet ve İhsan Hareketi gibi lider merkezli ve hiyerarşik bir toplumsal hareketin aksine– modern ilişkileri destekleyen ve katı hiyerarşiden uzak bir yapıyı zorunlu kılmaktadır. Ayrıca rejimi direkt hedef almayan reform, adalet, yolsuzluk karşıtlığı ve kalkınma gibi genel kavramlara başvurmak da parti bileşenlerini bir arada tutmak için kullanılan stratejiler arasındadır. Partinin tabanını genişletme çabası içerisinde uzun yıllardır rekabet ettiği Adalet ve İhsan Hareketi'nin rejimi baştan gayrimeşru görmesi ve ülkede köklü değişim olmadığı müddetçe resmi bir hüviyet talep etmemesi parti kimliği açısından farklı maliyetler de doğurmaktadır.

İlk olarak partinin üzerindeki İslamcı kimliği bir genellemeye maruz kalmaktadır. İslamcı etiketi partiyi ne olduğu noktasından çok ne olmadığı konusunda savunmacı bir pozisyona itmektedir. Birçok kez parti şiddet, terör ve bireysel haklar gibi meselelerde kendi pozisyonunu açıklama çabasına girmek zorunda kalmıştır.⁴¹⁶ Açıkçası bu çabanın yakın gelecekte devam edeceği yönünde öngörülleri sadece Fas'ta değil aynı zamanda Tunus gibi ülkelerdeki gelişmeler de teyit etmektedir. Bilindiği üzere Tunus'ta Temmuz 2021'den itibaren Cumhurbaşkanı Kays Said'in ülkedeki Parlamento ve anayasal süreçleri askıya alması ve 20 Nisan 2023'te Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşi'nin tutuklanması otoriter rejimlerde İslami hareketlerin

⁴¹⁵ الديوان الملكي في المغرب ينتقد "العدالة والتنمية" بسبب إسرائيل ، <https://www.alaraby.co.uk/politics/>، الملكى-في-المغرب-ينتقد-العدالة-والتنمية-بسبب-إسرائيل

⁴¹⁶ Tomé-Alonso, Beatriz (2021), "What does the PJD Learn from the Outside? International Factors and Islamist Politics in Morocco", *Contemporary Politics*, Vol.27, No.2, ss.201-224.

kimliklerini dinamik bir süreçte yeniden üretmek zorunda kaldıklarını göstermektedir.⁴¹⁷ Benzer şekilde bu süreç Fas'ta PJD'nin diğer siyasi partilerden ve İslami hareketlerden ayrı bir kimlik inşası dönemi olarak da değerlendirilebilir. Günümüzde parti açısından halen ayırt edici bir kimlikten bahsetmek zor görünmektedir. Örneğin Fas'ta aile kanunu reformu tartışmalarında PJD'nin net bir tavır ortaya koymaması parti içinde pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir.⁴¹⁸ Partinin daha çok sosyal adalet meselesinde liberal ve sosyalist düşünceden beslendiği görülmektedir.⁴¹⁹ Pek çok gözlemci PJD'nin ülkedeki siyasi şartları dikkate alarak hareket ettiğini de söylemektedir.⁴²⁰ Açıkçası partileşme sürecinin başladığı dönemden itibaren parti yöneticilerinin ülkedeki siyasi şartları göz ardı etmeleri mümkün değildir. Aksi bir senaryoda partinin aktif bir aktör olarak rejim ve diğer aktörler karşısında varlık göstermesi mümkün görünmemektedir. Zira kralın ülke siyasetindeki oyun kurucu gücü pek çok konuda tüm aktörleri sınırlandırmaktadır.

Bu değerlendirmeler ideolojik olarak partiyi pragmatist bir çerçeveye içerisine sokmaktadır. Açıkçası partinin pragmatist bir pozisyon alması şaşırtıcı değildir. Parti kurumsal manada rakip diğer partilere ilave olarak Adalet ve İhsan Hareketi gibi ülkede toplumsal tabanı en güçlü ve kralın karşısında sesini yükseltebilen bir İslami hareketle de rekabet etmek zorunda kalmaktadır. Bu durum parti yöneticilerinin rejim baskısından kaçınarak geniş kitlelere ulaşmak için zaman zaman toplumun farklı

⁴¹⁷ Mehmet Akif Turan, "Tunus'ta 17 Nisan'da Gözaltına Alınan Nahda Hareketi Lideri Raşid el-Gannuşi Tutuklandı", Anadolu Ajansı, 20 Nisan 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-ta-17-nisan-da-gozaltina-alinan-nahda-hareketi-lideri-rasid-el-gannusi-tutuklandi/2876942>

⁴¹⁸ Catalano, S. L. (2013), "Islamists and the Regime: Applying a New Framework for Analysis to the Case of Family Code Reforms in Morocco", *Party Politics*, Vol.19, No.3, ss.408-431.

⁴¹⁹ Wegner, E. (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes* (New York: Syracuse University Press).

⁴²⁰ Daadaouis, Mohamed (2017), "Of Monarchs and Islamists: The 'Refo-lutionary' Promise of the PJD Islamists and Regime Control in Morocco", *Middle East Critique*, Vol.26, No.4, ss.355-371.

kesimleri arasındaki ideolojik sınırlar arasında daha geçişken bir tavır sergilemesine neden olmaktadır. Bu esnek tavır geniş kitlelere ulaşabilmek için toplumsal desteğinin yanında partiye yönelik meşruiyet tartışmalarının önüne geçecek imkanlar sunma potansiyeline de sahiptir. Lider kadronun, partinin geniş bir toplumsal kesime hitap etmesiyle rejim ve muhalefet baskısını yönetilebilir bir seviyede tutacağına inandığı söylenebilir. Ayrıca böyle bir etki alanına ulaşınca parti vizyonunun ve programının toplumun farklı kesimlerine daha kolay ulaşabileceği yönünde de keskin bir inanç gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak PJD'nin uzun yıllardır gerek sistemin yerleşik elitlerinden gerekse toplumun belirli kesimlerinden kendisine yönelik peşin hükümleri ve korkuları yönetmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu süreci hasarsız yönetmenin ilk adımı esnek ve dinamik bir ideolojik altyapıya sahip olmaktan geçmektedir. İdeolojik esnekliğin olmasının parti açısından olumlu sonuçlar doğurduğu bile söylenebilir. Esneklik pek çok sosyal ve siyasi meselede partinin hareket alanını kısıtlayacak herhangi bir ideolojik bariyerin önüne geçmektedir. Parti yöneticilerinin Kral VI. Muhammed'i direkt karşılarına aldıkları bir durumun cereyan etmediği görülmektedir. Kralın meşruiyeti ve gücünün sorgulanmaması partinin toplum nezdinde bir kriz yaşamasının da önüne geçebilmektedir. Örneğin 2016 genel seçimlerinin ardından altı aylık bir sürede kralın Abdelilah Benkirane'den hükümet kurma görevini alarak görevi partinin diğer önde gelen ismi Sadettin Osmani'ye vermesi önemli bir testtir. Benkirane'nin farklı partilerle hükümet kurmaya yanaşmaması görev değişimin ana sebebidir. Osmani'nin ise Benkirane'nin aksine beş farklı partiyle koalisyon kurması

partinin toplumsal tabanı açısından bir meşruiyet tartışması yaratmamıştır.⁴²¹ Ayrıca bu görev değişimi partinin temel meselelerde farklı pozisyonlar alabileceğini de göstermektedir. Benzer bir durumu katı ideolojik yapılarda gözlemlemek ise mümkün değildir.

Bütün bu süreçler PJD liderleri ve yöneticilerinin tutarlı bir şekilde esnek bir ideolojinin varlığını kabul ettiğine işaret etmektedir. Bu durum İslami hareket ve parti ayrımının boyutu kapsamında değerlendirilebilir. Hareket kanadının parti üzerindeki etkisinin artması –Mısır’da Müslüman Kardeşler örneğinde olduğu gibi– güç dengesinin bozulmasına ve hareketten kopuşlara uzanan birtakım olumsuz gelişmelere neden olabilmektedir. Bu bağlamda PJD’nin önde gelen isimlerinden Sadettin Osmani İslami hareket ile partinin ideolojilerini birbirinden ayırmaktadır. Osmani bir röportajında PJD’nin gelişimini Avrupa’daki Hristiyan Demokrat partilerin gelişimine benzetmektedir.⁴²² Bu partilerin karar alırken sivil siyasi gerçekleri Hristiyan lensleriyle göz önüne aldıklarını, PJD’nin de benzer bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Bir başka ifadeyle Osmani partinin tüm Faslılar tarafından paylaşılan İslami bir bakış açısına sahip olduğunu söylemektedir. Osmani partinin ideolojisini siyasi bir çerçeve içinde sunarken sosyal adalet ve ekonomik gelişmeyi merkeze aldığını iddia etmektedir. Partinin hassas meselelerde esnek bir tavır takınmasına diğer bir örnek İslami değerlerle çelişen kanuni düzenlemeler noktasında kendini göstermektedir. Partinin önde gelen isimleri kanuni düzenlemeler söz konusu

⁴²¹ “Morocco’s King Names New Coalition Government”, Aljazeera, 5 April 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/4/5/moroccos-king-names-new-coalition-government>

⁴²² Hamzawy, Amir (2008), “Interview with Saal Eddin Al-Othmani, Leader of Morocco’s Party of Justice and Development”, Carnegie Endowment for International Peace, 20 August 2008, <https://carnegieendowment.org/sada/21054>

olduğunda birden fazla bakış açısı üzerinden değerlendirmenin demokratik siyaset içerisinde kabul edilebileceğini ifade etmektedir.

Genel olarak Fas siyaseti içerisinde varlık gösteren herhangi bir siyasi parti açısından dini meseleler veya kamusal alanda İslam'ın yeri gibi konularda sınırlı bir tartışma alanının olduğu söylenebilir. Rejimin dini meşruiyet üretme kapasitesi bu alanın sınırlı olmasının ana nedenlerinden biridir. Ayrıca rejimin özellikle 1970-1980 arasında Vakıflar ve İslami İşler Bakanlığı (وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامية) aracılığıyla Ulema Kurulu ve Yüksek Ulema Kurulu gibi girişimleri dini alanda rejimin hareket alanını daha da artmıştır.⁴²³ Ülkedeki siyasi ve kurumsal şartlar altında resmi siyasetin parçası olmak bu şartları göz önüne alarak hareket etmeyi gerektirmektedir. Fas'ta PJD'nin 1990'lardan itibaren kralın dini meşruiyetini sorgulayan bir pozisyondan uzak durduğu görülmektedir. Hatta partinin dini kanadı ülkedeki dini alanı kontrol etme girişimlerini olumlu karşılayarak diğer İslami gruplarla beraber çalışabileceği yönünde bir tavır takınmıştır.⁴²⁴

5.2.2. Adalet ve İhsan Hareketi

Adalet ve İhsan Hareketi'nin ideolojik gelişimi toplumsal hareketlerin de siyasi partiler gibi güçlü ideolojik yapılar kurabildiğini göstermektedir. Bu noktada hareket PJD'den önemli noktalarda ayrılmaktadır. Özellikle hareketin amacı ve kuruluş sürecinde resmi siyasetin dışında kalması belirleyici unsurdur. PJD'nin aksine Adalet ve İhsan Hareketi İslami referansla faaliyet kapsamını kurucu bir metin ve isime dayandırmaktadır. Şeyh Abdüsselam Yasin'in kişiliği ve ortaya koyduğu ideolojik

⁴²³ Hissouf, Abdellatif (2016), "The Moroccan Monarchy and the Islam-Oriented PJD: Pragmatic Cohabitation and the Need for Islamic Political Secularism", *All Azimuth*, Vol.5, No.1, ss.43-56.

⁴²⁴ Hussam Tamam, "Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco", Ikhwan Web, 4 October 2007, <https://ikhwanweb.com/separating-islam-from-politica>

sınırlar hareketi diğer toplumsal ve siyasi oluşumlardan ayıran sınırları çizmektedir. Böylelikle kimin hareket kimliği etrafında toplanılacağı, hareketin yapısı ve sınırlamaları belirlenmektedir. Şeyh Yasin'in şekillendirdiği bu toplumsal hareketin daha iyi anlaşılması için onun ortaya koyduğu projenin detaylarına bakmak gerekir.

Şeyh Abdüsselam Yasin ideolojik altyapısını Fas Sufiliğinden beslenerek geliştirmiştir. Bu kapsamda Fas'ın kırsalında yer alan Berkane şehrinde ortaya çıkan ve zamanla büyük şehirlere yayılan Budşişiyye Sufiliği ön plana çıkmaktadır. Budşişiyye Sufiliğini farklı kılan unsurların başında ülkenin sosyal ve kültürel yapısıyla uyumlu ve aynı zamanda ülkenin siyasi gerçekleriyle zıtlaşmayan bir yapı gelmektedir.⁴²⁵ Örneğin kralın dini meşruiyet kaynağı konusunda herhangi olumsuz bir tavır söz konusu değildir. Şeyh Yasin 1960'ların ortalarından itibaren Budşişiyye'nin önemli mensupları arasında kendine yer bulmuştur. İlerleyen yıllarda ise Şeyh Yasin'in özellikle Fas Sufiliğinin kralın yönetimi ile münasebetinden dolayı bir kopuş yaşadığı bilinmektedir.

Fas'ta kırsal alanda yaygın olarak görülen zaviye merkezleri Fas Sufiliğinin yayıldığı alanlardır.⁴²⁶ Zaviyelerin Fas tarihinde şehirli ulema ve monarşiyle ilişkilerinde inişli çıkışlı bir ilişki yürüttüğü bilinmektedir. Sömürge öncesi dönemde kırsal bölgelerde zaviyeler sosyal ve ekonomik anlamda önemli bir güce ulaşmıştır.⁴²⁷ Sömürge dönemi ve sonrasında ise zaviyelerin özellikle monarşi ile ilişkisi ülkedeki

⁴²⁵ Idrissi, Aziz Kobaiti; Göksoy, İsmail Hakkı; Ünlüsoy, Kamile ve Uygun, Azize (2018), "2003 Kazablanka Terör Saldırısı ve Fas Baharı Arasında Modern Fas'taki Sufi ve Selefi Hareketlerin Siyasete Kalıtımı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.40, ss.293-309.

⁴²⁶ Maghraoui, Driss (2009), "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco", *Mediterranean Politics*, Vol.14, No.2, ss.195-211.

⁴²⁷ Zeghal, Malika (2013), "Yasin, Abdessalam", in John L. Esposito (eds.), *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World* (Oxford: Oxford University Press), <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0983>

geleneksel İslam algısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şeyh Yasin'in ideolojisinin ülkenin bu özel şartları içerisinde geliştiğini söylemek mümkündür. Şeyh Yasin topluma dönük kavramsallaştırmalarda Sufi terminolojisine sıklıkla başvurmuştur.⁴²⁸ Bunu ortaya koyduğu eserlerde gözlemlemek mümkündür. Bu yapısal şartlar içerisinde Şeyh Yasin çağdaş yabancı ideolojilerin toplumda İslami değerleri görünür olmaktan uzaklaştırdığını ve monarşik rejimin de bu durumun ortaya çıkmasında sorumlu olduğunu iddia etmiştir. Şeyh Yasin çağdaş Müslüman toplumların İslami değerleri yeniden canlandırabilmesi için her inananın iki aşamalı bir yenilenmeden geçmesi gerektiğini söylemiştir.⁴²⁹ Bu kapsamda Müslüman toplumların siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda yeniden ayağa kalkabilmesi için her bir Müslümanın manevi eğitime ağırlık verilmesi gerekmektedir. Müslüman bireyin manevi olarak yükselişinin toplumun yükselmesini de beraberinde getireceği inancı hâkimdir.

Abdüsselam Yasin, Fas Sufiliğinin yanında Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan Benna'dan esinlenerek bir siyasi faaliyet ve direniş perspektifi de ortaya koymuştur. Açıkçası Abdüsselam Yasin'den bağımsız Müslüman Kardeşler'in Ortadoğu'daki tüm İslami hareketler açısından örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.⁴³⁰ Bir ilkokul öğretmeni olarak Hasan Benna'nın eğitimi merkeze alarak bireyin maneviyatını yükseltmeyi hedeflemesi ve siyasi meseleler karşısında pasif olmayan tutumu Şeyh Yasin açısından örnek teşkil etmiştir. Manevi eğitimin yanında siyasi meselelerin de önemli olması Şeyh Yasin'in Sufilik ile arasına mesafe

⁴²⁸ Lauzi`ere, Henri (2005), "Post-Islamism and the Religious Discourse of 'Abd al-Salam Yasin'", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, ss.241-261.

⁴²⁹ "Two-Fold Renewal", Abdessalam Yassine, 2 May 2013, <https://en.yassine.net/two-fold-renewal>

⁴³⁰ Anani, Khalil (2016), *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics* (Oxford: Oxford University Press).

koymasının ana nedeni olarak değerlendirilebilir. Şeyh Yasin sufiliğe bakışını şu cümlelerle özetlemektedir:

Toplumu terk edip inzivaya çekilmek geçmişte olduğu gibi günümüzde de birçok sufînin tercihidir. Allah kendilerinden razı olsun. Ancak İslâm'ın geleceği açısından aziz ve celil olan Allah'ın beşerî toplumların varlığı için koştığı şartların kabul edilip tarih yasalarına riayet edilmesi ve bu şekilde Allah'ın zafer vaadinin beklenmesi zarureti vardır. İnanç ve uygulama, başarının iki garantisidir.⁴³¹

Sufiliğin siyasi meselelerde ve rejimin dini alanı dizayn etme çabası karşısında oldukça pasif kalması zaman içerisinde Şeyh Yasin'in maneviyatın ve dünya işlerinin beraber yürütülmesi gerektiğine olan inancını artırmıştır.

İdeolojik olarak farklı kaynaklardan beslenmesinin Şeyh Yasin'i adını “nebevi yöntem” olarak belirlediği "orta yol" kavramına ulaştırdığı görülmektedir. Şeyh Yasin nebevi yöntemi şu maddelerle özetlemektedir: (i) dostluk ve topluluk, (ii) Allah'ı anma ve hatırlama, (iii) samimiyet, (iv) fedakârlık, (v) bilgi, (vi) eylem, (vii) uygun birliktelik, (viii) bireysel disiplin, (ix) kararlılık ve ılımlılık, (x) cihat.⁴³²

Nebevi yöntemin vaaz ettiği yol kişinin kendisinden başlayarak toplumla sağlıklı bir ilişki geliştirmesini gerektirmektedir. Bunu yaparken samimiyeti,

⁴³¹ Yasin, Abdüsselam (2012), *Sünnetullah Allah'ın Evrensel Yasası* (İnkılap Yayınları), s.11.

⁴³² “The 10 Milestones of the Prophetic Method”, Abdessalam Yassine, 29 March 2021, <https://en.yassine.net/the-10-milestones-of-the-prophetic-method>

fedakârlığı ve bilgi arayışını elden bırakmaması elzemdır. Eylem ve disiplin bir Müslümanın toplumsal hayatta varlık göstermesinin temel şartıdır. İnanan her bir kişi inandığı değerler konusunda kararlı ve aynı zamanda ılımlı olmalıdır. Dünya ve ahiret meselelerinde itidalin elden bırakılmaması ve denge içerisinde hareket edilmesi salık verilmektedir. Peygamber dönemine yapılan atıfla Mekke ve Medine dönemlerinde iman meselelerinin yanında toplumun yönetimine dair birtakım düzenlemelerin de beraber kurgulanması yol gösterici olarak kabul edilmiştir. Şeyh Yasin Kur'an ve sünnet ışığında mutedil olanın makbul olduğunu savunmuştur.⁴³³ Bu yöntemle çağdaş Müslüman toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik hastalıklarından kurtulabileceğine inanmaktadır. Doğal olarak bu durum Şeyh Yasin'in konumunu tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Pek çok araştırma ne Selefi ne de Sufi etiketiyle sınırlandırılmasının önüne geçmektedir.⁴³⁴

Müslüman toplumların tekrardan canlanması konusunda ortaya atılan bu yöntem Adalet ve İhsan Hareketi'nin resmi siyaset kurumuna bakışına dair de önemli ipuçları barındırmaktadır. Resmi siyaset içerisinde kurumsal sınırlamalara tabi olmak ve kralın merkeze oturduğu dini meşruiyet alanında hareket etmek Şeyh Yasin'in ideolojik bakış açısıyla uyumlu değildir. Siyaset dünyevi ve uhrevi hayatın sadece küçük bir yansımasıdır. Müslümanın bireysel gelişimi siyasi süreçlerden önce manevi eğitimden başlamaktadır. Rejimin, hareketin bu katı pozisyonu karşısında Din İşleri Bakanlığı aracılığıyla Şeyh Yasin ile birçok kez temas kurarak farklı teklifler sunduğu bilinmektedir. Fakat hareketin önde gelenleri tekliflere sıcak bakmamıştır. Bu olumsuz

⁴³³ "What is the Prophetic Method?", Abdessalam Yassine, 12 April 2021, <https://en.yassine.net/what-is-the-prophetic-method>

⁴³⁴ Lauzi'ere, Henri (2005), "Post-Islamism and the Religious Discourse of 'Abd al-Salam Yasin", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, ss.241-261.

tavrın arkasında yatan sebeplerden biri hareketin önde gelen isimlerinin kooptasyon süreçlerinin tehlikesini görmesidir. Nadia Yasin kooptasyon meselesinin siyaset içerisinde her zaman var olduğunu belirterek rejim tarafından sıkıca kontrol edilen ve resmi siyasi aktörlerin gücünün olmadığı sistem içerisinde var olmanın kendileri açısından kabul edilemez olduğunu söylemiştir.⁴³⁵ Kral ve siyasi elitler muhalif güçleri sistemin içerisine entegre ederek etkisizleştirme çabasına girmektedir. Sistem içerisinde varlık gösteren partilerin rejimin tahakkümü altında hareket etmekten başka çareleri yoktur.

Bu kapsamda siyasi fırsatlara rağmen lider merkezli ve katı ideolojik temeller üzerine inşa edilen herhangi bir İslami hareketin resmi siyasetin bir parçası olmasını zor bir ihtimal olarak değerlendirmek mümkündür. Adalet ve İhsan Hareketi partileşerek resmi siyasete katılmanın ideolojik olarak tutarsızlık doğuracağını inanmaktadır. Çünkü Müslüman toplumlar hem bireysel hem de yönetim anlamında bir çöküş içerisine girmiştir. Bunun çözümü ise bir İslami hareketin siyasi fırsatları değerlendirerek resmi siyasete girmesi değil bireysel manada her bir Müslümanın manevi eğitimiyle işe başlanmasıdır. Bu bağlamda Şeyh Yasin'e göre seçim sandıkları Fas'ın problemlerini çözmek için anahtar değildir. Aksine Parlamentoda kapalı kapılar ardındaki tartışmalar yerine kamuoyunun önünde bilgilendirici tartışmalar yürütülmelidir.⁴³⁶ Demokratik süreçlere katılan aktörler tıpkı komünistler gibi bütün güvenilirliklerini yitirmiştir. Ümmet birbirinin elini tutarak ulus inşasını güvendiği ve inandığı insanlar etrafında yapmak zorundadır.⁴³⁷

⁴³⁵ Nadia Yassine, <http://www.nadiayassine.net/en/page/12400.htm>

⁴³⁶ Yassine, Abdessalam (2000), *Winning the Modern World for Islam* (Iowa City: Justice and Spirituality Publishing).

⁴³⁷ Demokratik süreçlere katılım için bkz. "Participation of the People", Abdessalam Yassine, 12 December 2015, <https://en.yassine.net/participation-of-the-people>

Adalet ve İhsan Hareketi'nde Abdüsselam Yasin'in liderliği ve kurucu metinlerin varlığı ideolojik referans görevi görmektedir. Şeyh Yasin'in Sufi gelenekten beslenmesi hareketin şekillenmesinde etkilidir. Budşışiyye Sufiliğinden ayrıldıktan sonra Şeyh Yasin 1971'de *Siyaset ve Din Arasında İslam*, 1973'de *İslam Yarın* adlı eserlerinde Sufiliği ve siyasi görüşlerini sentezlediği fikirlerini kamuoyuyla paylaşmıştır.⁴³⁸ 1974'te Kral II. Hasan'a gönderdiği "İslam ya da Tufan" başlıklı sert mektubu Şeyh Yasin'in ideolojik pozisyonunu netleştiren en önemli gelişmedir. Mektup boyunca İslam tarihinin önemli isimlerinden bahsederek geniş bir perspektiften İslami bir yönetimin nasıl olması gerektiğine dair işaretler sıralanmıştır. Buradan hareketle Fas monarşisine ve diğer siyasi aktörlere karşı sert eleştirileri görmek mümkündür.

Şeyh Abdüsselam Yasin'in mektubu yazarken erken dönem İslam tarihinin önde gelen isimlerinin yöneticilerle kurduğu ilişkiyi kendisine örnek aldığını söylemek mümkündür. Örneğin Kadı Ebu Yusuf'un Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde kaleme aldığı *Kitabü'l Haraç* isimli bu kapsamda değerlendirilebilir. Ebu Yusuf bu eserde İslam devletinin iktisadını ve maliyesinin nasıl yönetilmesi gerektiği yönünde yöneticilere tavsiyelerde bulunmuştur. Şeyh Yasin de benzer şekilde kendisine krala karşı bir sorumluluk atfettiği görülmektedir. Uzun mektubunda krala pek çok konuda nasihatlerde bulunmaktadır.

Şeyh Yasin'in kendisine böylesi bir sorumluluk yüklemesi meselesi önemlidir. Bu durumun Şeyh Yasin'in kendini dini bir lider olarak tüm inananlara rehber olduğu düşüncesinden kaynakladığını söylemek mümkündür. Adalet ve İhsan Hareketi'ne ait

⁴³⁸ Şeyh Abdüsselam Yasin'in yayın listesi için bkz. "List of Writings", Abdessalam Yassine, 9 January 2021, <https://en.yassine.net/writings-of-imam-yassine>

mecralar bu durumu açıklarken ülkedeki tüm İslami çalışmaları iletişim ve diyalog ile tek bir çatı altında toplamanın Şeyh Yasin'in en büyük emellerinden biri olduğundan bahsetmektedir.⁴³⁹ Bu kapsamda "أسرة الجماعة" (topluluğun ailesi)⁴⁴⁰ kavramı ortaya atılmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için atılan adımları neticesinde Şeyh Yasin'in girişimi olan " El-Cemaat " isimli dergi ortaya çıkmıştır. Adalet ve İhsan Hareketi içerisinde çeşitli kademelerde yer alan isimlerin değerlendirmeleri bu konuda oldukça yol göstericidir. Örneğin mevcut araştırma kapsamında görüşülen hareket mensuplarının açıklamaları bu durumu teyit eder niteliktedir.

Şeyh Abdüsselam Yasin, mürşidimiz, Fas'taki tüm inananların bir çatı altında olmasını arzular. Katıldığım tüm sohbetlerde bu sıklıkla dile getirilirdi. Şeyh ülkedeki adaletsizlik ve yozlaşmanın üstesinden gelmenin yolu olarak bir lider etrafında birleşmenin gerekli olduğunu ve her bireyin manevi yükselişini sağlamanın zorunluluğunu her fırsatta tekrarlardı.⁴⁴¹

Şeyh Abdüsselam Yasin 1974 tarihli mektubunun ilk sayfalarında krala seslenerek mektubun tüm halkla paylaşıldığını söylemektedir. Şeyh Yasin şu ifadeleri kullanarak krala karşı aldığı pozisyonu ilan etmiştir.

⁴³⁹ "التأسيس", <https://www.aljamaa.net/about-us/about>

⁴⁴⁰ Yazarın çevirisi

⁴⁴¹ Adalet ve İhsan Hareketi mensubu ile mülakat, 22 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

رسالتي إليك ليست ككل الرسائل؛ إنها رسالة تفرض الجواب عنها فرضاً، وحتى السكوت عنها جواب بليغ. إنها رسالة مفتوحة حرصت أن تحصل في أيدي الأمة قبل أن تصل إليك منها نسختك.

“Sana mektubum diğer mektuplar gibi değil. Cevap talep eden bir mektuptur. Sessizlik bile anlamlı bir cevap olacaktır. Bu mektup herkese açık bir mektuptur. Sana ulaşmadan önce tüm halkın eline geçmesini sağladım.”⁴⁴²

Şeyh Yasin mektubunun ilerleyen sayfalarında kralı servet düşkünü olmakla suçlamaktadır. Kralı kendi çıkarı peşinde koşan ve kraliyet ailesinin menfaatini Fas toplumunun önünde görmekle itham etmektedir. Bu ifadeler Adalet ve İhsan Hareketi’nin rejim karşısında ideolojik altyapısına referans olarak değerlendirilebilir. Şeyh Yasin’in rejimi ve kralı gayri meşru olarak görmektedir.

ملك مرعوب فقد توازنه هو الرجل الذي يتلقى رسالتي ويتلقاها الناس. ملك مع ذلك معتر بعرش أجداده كما يسميه، حريص على تخليد مُلكِ الأسرة المالكة المحصلة لأموال المغرب وخيراته المحتكرة لها.

⁴⁴² Şeyh Abdüsselam Yasin’in mektubu, "الإسلام أو الطوفان", <https://siraj.net/assets/books/pdf/28.pdf>, s.31. Yazarın çevirisi.

“Dengesini kaybetmiş korkmuş bir kral, mesajımı alan kişidir. Ancak, kral kendi deyimiyle atalarının tahtından gurur duyan, Fas’ın parasını kendi tekeli altına alan ve kraliyet ailesinin mülkiyetini sürdürmek isteyen biridir.”⁴⁴³

Fas kralı II. Hasan 1960’lı yılların ilk yarısından itibaren dini alanda bir meşruiyet temin etmek için çeşitli girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Kralın özellikle ulema kesimi üzerindeki etkisi Şeyh Abdüsselam Yasin tarafından şüpheyile değerlendirilmiştir. Şeyh Yasin’in 1969’da Sufi gelenekten bağını koparmasının ardından kralın dini alandaki rolü meselesini kendi gündemine almıştır. Sonuç olarak kralın dini alanda meşruiyet üretme çabası ve dini rolü Şeyh Yasin’in sert eleştirilerine maruz kaldığı görülmektedir. Özellikle kralın yasal düzenlemelerle din adamları üzerinde kurduğu baskı ve fetva konusu bu kapsamda değerlendirilebilir.

المملك. إنك أصبحت مستنساً في أرض البغاث، وأصبحت تفتي
في مجلس العلماء بغير علم وتؤول القرآن كما تحب وهم سكتوا:
من كان منهم يعرفك سكت خوفاً أو طمعاً. ومن كان لا يعرفك
يصرها في نفسه، ويستريح من وهم الآمال التي علقها عليك.

“Kral. Küfür diyarına gizlendin, fetvacı oldun. Bilgisiz alimler meclisinde Kuran’ı dilediğin gibi tevil ediyorsun. Onlar susuyorlar. Seni tanıyanlar ya

⁴⁴³ A.g.e. s.40, Yazarın çevirisi

korkudan ya da açgözlülükten sustular. Seni tanımayan herkes bunu içinde tutmaya devam ediyor ve senin yarattığın illüzyona tutunmaya sürdürüyor.”⁴⁴⁴

تبعث الإسلام حين تلعب بدين الله؟! والله يراك والملائكة تحصي أقوالك وأفعالك؛ فبأي صحيفة تلقى ربك؟ ويحك كيف تلقاه؟! ديدانك يعبدونك وثناً ويذكرون في أشعارهم أنك جئت من السماء

“Allah’ın dini ile oynayarak mı İslam’ı diriltiyorsunuz? Allah seni görüyor ve melekler sözlerini ve eylemlerini sayıyor. Hangi gazetede rabbinle tanıştın? Nasıl elde ettin? Solucanların sana bir put gibi tapıyor ve şiirlerinde senin cennetten geldiğini söylüyorlar.”⁴⁴⁵

Benzer şekilde Şeyh Yasin *Nebevi Yöntem* adlı kitabında bireysel İslam’dan kolektif İslam’a geçme zorunluluğundan bahsetmiştir.⁴⁴⁶ Bu geçişi başarmak için lidere tam itaati zorunlu görür. Böylelikle toplumsal hastalıkların kaynağı olan fitnenin önüne geçilebileceğini iddia eder. Liderin varlığı ve ona itaat hareketi esneklikten uzaklaştırır. Bu açıdan Adalet ve İhsan Hareketi’nin ortaya çıkışı ve gelişimi onu farklı bir pozisyona itmiştir. Allah sevgisi temelinde manevi değerleri önemseyen, Fas’ın

⁴⁴⁴ A.g.e. s.49, Yazarın çevirisi

⁴⁴⁵ A.g.e., s.73

⁴⁴⁶ Yasin, Abdüsselam (2012), *Nebevi Yöntem* (İstanbul: Beka Yayınları).

ülke şartlarını ön plana çıkaran ve disipline önem veren kolektif bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Manevi değerlerin varlığı, gelişimi ve toplumun geneline yayılması hareketin temel hedefidir.⁴⁴⁷ Bu hedefin ön plana alınmasının Şeyh Yasin’in hareketini PJD’den ve diğer İslam referanslı gruplardan ayırdığı söylenebilir. Adalet ve İhsan Hareketi’ni diğerlerinden ayıran Sufi gelenekten öte toplumsal olgunlaşmanın ve terbiyenin önemsinmesidir.⁴⁴⁸ Bunu gerçekleştirebilmek için sıklıkla zikredilen “nebevi yöntem” ön plana çıkarılmalıdır. Yasin’e göre çağdaş toplumların sorunları ancak bahsi geçen yöntemin uygulanmasıyla aşılabılır. Bu yöntem aynı zamanda eylem için bir yol haritası da çizmektedir. Yasin nebevi yöntemi açıklamak için Kur’an’da yer alan Beled suresindeki bazı ayetleri referans almaktadır:⁴⁴⁹

أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ،

“Ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi? Ve ona iki yolu göstermedik mi? Fakat o, sarp yolu göze alamadı.”⁴⁵⁰

Bu ayetlere atıfla Şeyh Yasin iki yolun iyiyi ve kötüyü temsil ettiğine ve sarp yolun da insan hayatı olduğuna işaret etmektedir. Bu kapsamda nebevi yöntem insana hayatta tutunabilmek için çabanın ve adanmışlığın gerekli olduğunu işaret etmektedir. Sarp yolda yürümenin Allah’a ulaşmak için çıkılması gereken bir yol olduğu

⁴⁴⁷ Dalmasso, Emanuela, and Cavatorta, Francesco (2011), “Political Islam in Morocco: Negotiation the Kingdom’s Liberal Space”, *Contemporary Arab Affairs*, Vol.4, No.4, s.490.

⁴⁴⁸ Lauzi`ere, Henri (2005), “Post-Islamism and the Religious Discourse of ‘Abd al-Salam Yasin””, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, ss.241-261.

⁴⁴⁹ Yasin, Abdüsselam (2012), *Nebevi Yöntem* (İstanbul: Beka Yayınları).

⁴⁵⁰ “أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ”، “Beled Suresi 8-20. Ayet Tefsiri”, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Beled-suresi/6031/8-20-ayet-tefsiri>

vurgulanmaktadır. Şeyh Yasin yazıları ve sohbetleriyle inananların bu sarp yolda yükselebilmesi için Allah'la ilişkilerini güçlendirmeleri gerektiğine inanmaktadır. Bu da sürekli olarak yenilenmeyi ve davaya sahip çıkmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda toplum içerisinde kolektif hareket etmek modern dünyanın sorunlarıyla mücadele etmek için ön plana çıkarılmaktadır.⁴⁵¹ Modern toplum algısının dayattığı bireyselliğe karşı insanların gruplar halinde hareket etmesini salık vermektedir. Ayrıca Fas'ın sosyal ve siyasi gerçekleri, tarihi ve coğrafyası hareketin sınırlarını belirlemektedir. Şeyh Yasin ve hareket liderlerinin ilk günden itibaren ortaya koyduğu vizyonu Fas'a özgü olarak nitelemek gerekir. Hareketin sözcüleri İslami hareketlerin genel olarak manevi değerlerden bahsederken retorikten öteye geçemediklerini ve retoriğin ise pratik bir karşılığının olmadığını vurgulamaktadır.

Adalet ve İhsan Hareketi eylem noktasında belirli içerisinde hareket edebilmek için bağlayıcı prensipler geliştirmiştir.⁴⁵² Şeyh Abdüsselam Yasin bu prensiplerin gelişen ve olgunlaşan bir cemaat için gerekli olduğunu belirtmiştir. Öncelikli olarak Adalet ve İhsan Hareketi şiddeti kategorik olarak reddetmekte, siyasi veya sosyal herhangi bir amacın gerçekleştirilmesi için şiddete başvurulmasına karşı çıkmaktadır. Şeyh Yasin'e göre şariat diğer Müslümanlara karşı şiddeti kesinlikle yasaklamaktadır. Zorlama ve şiddet üzerine inşa edilen her yapı çökmeye mahkumdur. İslami çağrı ve toplum yavaşça yerini bulmalıdır. Şeyh Yasin'e göre:

⁴⁵¹ Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153.

⁴⁵² Yasin, Abdüsselam (2012), *Nebevi Yöntem* (İstanbul: Beka Yayınları); "What is the Prophetic Method?", Abdessalam Yassine, 12 April 2021, <https://en.yassine.net/what-is-the-prophetic-method>

Batıl rejimleri ve yanlılarını devirecek güce sahip olmak bizden uzak soluklu bir çalışmayı gerektirir. Böylece halkın içine girebiliriz. Halk bizim için geniş taban olur. Bize tam güven verir. Kontrollü bir harekete dönüşür. Böyle bir güce sahip olup onu yerinde kullanmak, direniş hareketinin (kıyam) her anı zaruret olan bir parçasıdır.⁴⁵³

Şeyh Yasin'in ortaya koyduğu bu tavır hareketin gizlilik üzerine hareket etmesine de izin vermemiştir. Hareketin kurulduğu 1970'li yıllarda İslami hareketler genel olarak rejimlerin baskısından dolayı gizliliğe ve kamudan uzak bir eylem vizyonuna yönelmiştir. Benzer yönelimleri Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki pek çok hareket için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Baskı ve şiddet ortamını canlı tutan rejimler İslami hareketlerin faaliyet alanlarını kısıtlamaktan çekinmemiştir. Fakat ilerleyen yıllarda Fas rejiminin İslami hareketlere yaklaşımı Mısır ve Tunus gibi ülkelerden ayrıldığı gözlemlenmektedir. Fas monarşisi İslami hareketleri yer altına itecek ve gizlilik üzerine hareket etmesine yol açacak sert bir pozisyondan kaçınmıştır. Araştırma kapsamında görüşülen kişiler bu durumu birkaç nedene bağlamaktadır. Bu nedenler ülkede kralın dini rolünün gücü ve monarşinin meşruiyetine yönelik meşruiyet sorununun olmaması başlıkları altında özetlenebilir.⁴⁵⁴ Bu iki başlığa Fas siyasal sisteminin bağımsızlık mücadelesinden itibaren farklı aktörlerden oluşması da eklenebilir. Milliyetçi ve sol grupların 1960'lardan itibaren

⁴⁵³ Yasin, Abdüsselam (2012), *Sünnetullah Allah'ın Evrensel Yasası* (İnkılap Yayınları), s.383.

⁴⁵⁴ Adalet ve İhsan Hareketi mensubu ve Adalet ve Kalkınma Partisi üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

kral ve yönetici elitlerle süregelen etkileşimi kral siyasi sisteminin tepesinde bir oyun kurucu / hakem rolüne bürünmesine olanak sağladığı söylenebilir. Bahsi geçen yapısal ve kurumsal şartlar içerisinde İslami hareketlerin varlık göstermesi konusunda konforlu bir alanın ortaya çıktığı iddia edilebilir. Bu bağlamda Adalet ve İhsan Hareketi ilk günden itibaren kamusal alanda yer almaktan çekinmemiştir. Hareketin içinde yer alan farklı isimler bu durumu teyit etmektedir:

Adalet ve İhsan Hareketi etkinliklerinde yer alırken görünür olmakla ilgili bir problem yaşamadım. Şeyh Yasin'in pek çok sohbetine katılırken herhangi bir tedirginlik hissetmedim. Şeyh'in sohbetlerine her kesimden insanlar rahatlıkla katılırdı. Şeyh'in kitaplarına ve yazılarına ulaşmakta bir sıkıntı olmazdı.

455

Kamusal alanda varlık gösterilmesi meselesi Yasin'in ideolojik çizgisinin en belirgin özelliklerinden biridir. Diğer bir özellik ise hareketin Fas sınırları içerisinde kalma çabasıdır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika genelinde Müslüman Kardeşler üzerinden gelişen İslamcı çizginin aksine yerel şartlar içerisinde varlık göstermek Adalet ve İhsan Hareketi açısından bilinçli bir tercihin ürünüdür.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Adalet ve İhsan Hareketi mensubu ile yapılan mülakat, 20 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

⁴⁵⁶ Sakthivel, Vish (2014), "al-Adl wal-Ihsan: Inside Morocco's Islamist Challenge", The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus 135, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/al-adl-wal-ihsan-inside-moroccos-islamist-challenge>; Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), "Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco", *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, ss.136-153; Dalmasso, Emanuela, and Cavatorta, Francesco (2011), "Political Islam in Morocco: Negotiation the Kingdom's Liberal Space", *Contemporary Arab Affairs*, Vol.4, No.4, s.490.

Adalet ve İhsan Hareketi'nin PJD'den farklı olarak hareket ve parti ayrımını reddetmesi beraberinde siyasi eylem ve tebliğ arasında bir fark görmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu ayrımın varlığı PJD'ye bir konfor ve esnek alan vadederken Şeyh Yasin'in takipçileri için sınırlı bir alana karşılık gelmektedir. Böylesi bir ayrım meselesinin tüm İslami hareketler açısından oldukça önemli olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Mısır'da Müslüman Kardeşler'in özellikle ülke siyaseti içerisinde var olma çabası beraberinde hareketin dini kanadı ile genç, dinamik ve farklı sektörlerde faaliyet gösteren mensuplar arasında bir gerilim yaratması pek çok akademik çalışmanın konusu olagelmıştır.⁴⁵⁷ Bu durum hareket içerisindeki güç dengesinin sarsılmasına yol açmıştır. Özellikle genç kuşakların sınırlı katılım şartlarına rağmen siyasi süreçlere dahil olma yönünde irade göstermesi ve pozisyon alması hareketin dini kanadı tarafından olumlu karşılanmamıştır.

Adalet ve İhsan Hareketi mensupları kendilerini siyasi bir yapıdan çok sosyal alana yatırım yapan ve dine davet eden geniş bir halk hareketi olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamada siyasi meselelerin hareketin eylemlerinin önemli fakat küçük bir kısmına karşılık geldiği söylenebilir. Diğer bir ifadeyle Adalet ve İhsan Hareketi sadece manevi meselelere odaklanan bir yapının ötesinde eylem yelpazesinde siyasi değerleri de barındıran bir toplumsal hareket olarak karşımıza çıkar.⁴⁵⁸ Bu yelpaze içerisinde siyasi aktivizm ve dine davet meselesi birbirini tamamlayan alanlardır.

⁴⁵⁷ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, ss.373-395; Hamzawy, Amr, and Ottaway, Marina (2009), "When Islamists Go into Politics", *The Fletcher Forum of World Affairs*, Vol.33, No.2, ss.37-46; Wickham, Carrie Rosefsky (2015), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement* (New Jersey: Princeton University Press).

⁴⁵⁸ Sakthivel, Vish (2014), "al-Adl wal-Ihsan: Inside Morocco's Islamist Challenge", The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus 135, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/al-adl-wal-ihsan-inside-moroccos-islamist-challenge>

Dengenin bozulduğu ve siyasi meselelerin daha fazla ön plana çıkarıldığı durumlar beraberinde dini alandaki etkinliğin ve güvenilirliğin azalması tehlikesini doğurmaktadır. Bu tehlike sadece Adalet ve İhsan Hareket için değil benzer ideolojik zeminde faaliyet gösteren tüm toplumsal hareketler için de geçerlidir.⁴⁵⁹ Siyasi değerlendirmelerin dini değerlendirmelerle karşı karşıya geldiği ve çatıştığı her ortamda hareket içerisinde kırılmalar yaşanabilmektedir.

Bahsi geçen tartışmalar Adalet ve İhsan Hareketi'nin ideolojik açıdan katı bir pozisyonu olduğuna işaret etmektedir. Bu ideolojik pozisyon hareketin Fas'ta önemli bir toplumsal taban kazanmasına imkân sağlamıştır. Geniş toplumsal tabana rağmen resmi katılımdan imtina edilmektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin 1970'lere uzanan köklerine rağmen bu konuda bir esneme söz konusu olmamıştır. Kralın bağımsızlık sonrası dönemde ülke siyasetindeki rolünün giderek güçlenmesi ve alternatif güç merkezleri üzerinde kurduğu baskı pek çok aktörün kooptasyon süreçlerine maruz kalmasına hatta ideolojik pozisyonlarını yumuşatmasına neden olmuştur. Örneğin İslami Gençlik içerisinde devrimci ve radikal bir pozisyon alan etkili isimler günümüzde PJD çatısı altında sistemin sınırlarını kabul ederek aktif görevler icra etmektedir. Bu tam olarak ideolojik esnekliği teyit eden bir durumdur. Sistem içerisine giren her aktör rejimin oyun kurucu olduğu ortamda çeşitli kurumsal ve siyasi kısıtlamalar altına girmektedir. Ülkenin siyasi gerçeklerine rağmen Adalet ve İhsan Hareketi karizmatik lider ve kurucu metinler etrafından geleneksel bir yapıda kalmayı başarabilmiştir. Çok sayıda gözlemci hareketin resmi siyasi süreçlere dahil olması için yeterli kapasiteye ve mobilizasyon gücüne sahip olduğunu noktasında hemfikir

⁴⁵⁹ Williamson, S., Yildirim, A., Grewal, S., and Kuenkler, M. (2023), "Preaching Politics: How Politicization Undermines Religious Authority in the Middle East", *British Journal of Political Science*, Vol.53, No.2, ss.555-574.

görünüyor. Fakat geçmişten günümüze bütün siyasi fırsatlara ve tekliflere rağmen ideolojik açıdan bunun mümkün olduğu pek söylenemez.

Sonuç olarak bu bölümdeki tartışma birkaç önemli noktaya işaret etmektedir. İlk olarak ideoloji ve ideolojik gelişim siyasi meseleler ve siyasetin işleyiş süreçleriyle yakından ilgilidir. PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi'nin ideolojilerinin şekillenmesinde ülkede var olan diğer siyasi partiler ve fikirlerle ilişkileri ve rekabetleri oldukça etkili olmuştur. PJD İslami referanslar etrafında özellikle milliyetçi ve sosyalist fikirlerle rekabet ederek kurumsal bir oluşum içerisine girmiştir. PJD 1970'lerde özellikle üniversite kampüslerinde sosyalist fikirlere sahip gruplarla yakın temas içerisine girmiş ve sonraki yıllarda bu temasın bir parçası olmuştur. Bu bağlamda ideolojik gelişmenin özellikle siyasi meseleler üzerinden cereyan ettiğini söylemek mümkündür. İkincisi ideoloji dinamik bir kavramsal tartışmaya karşılık gelmektedir. Kavram toplumsal ve siyasi aktörlerin iç işleyişlerinin yanında çevresel faktörlerin etkisine de açıktır. Üçüncüsü ideoloji özellikle toplumsal bir hareketin varlığını koruması, devamlılığı ve resmi siyasetin bir parçası olup olmamasında oldukça önemli rol oynamaktadır. Katı ideolojilerin sosyal ve siyasi meselelerde manevra alanı oldukça kısıtlıdır. Esnek ideolojiler ise pek çok siyasi meselede ideolojik geçişkenliğe izin vermektedir. PJD'nin aksine Adalet ve İhsan Hareketi'nin partileşerek resmi siyasi sisteme dahil olmamasında katı ideolojisinin payı büyüktür. Şeyh Yasin'in takipçilerinin Fas siyasetindeki pozisyonu karşısında PJD liderlerinin resmi siyaset içerisinde İslami referanslara başvurduğu iddiası daha da güçlenmektedir.

5.3. Organizasyon Yapısı

Bir önceki bölüm ideolojilerin şekillenmesinde karşılıklı sosyal ve siyasi süreçlerin oldukça etkili olduğu fikrini ön plana çıkarmıştır. Bu bölüm ise Fas'ta İslami hareketlerin siyasi süreçlere katılma meselesinde organizasyon yapısı meselesini değerlendirmektedir. Bu bölüm iki temel iddiayı tartışmaktadır: (i) İslami hareketlerin organizasyon yapısı izomorfik bir süreci takip etmektedir. (ii) Zamanlama, sıra ve siyasi bağlam İslami hareketlerin organizasyon yapısını şekillendirmektedir. Burada kritik nokta öncül hareketlerin daha sonraki dönemde kurulan hareketlere örnek teşkil etmesidir. Bu durum geç dönem hareketlerin organizasyon yapısının daha etkili olmasına yardımcı olmaktadır.

Bu bölüm Fas'ta her bir İslami hareketin organizasyon yapısının birbirini etkileyen şekilde görünür hale geldiğini savunmaktadır. Birbirini etkileyen şekil ile kastedilen aynı rekabetçi şartların varlığının yanında İslami hareketlerin aynı toplumsal kaynaktan beslenmesidir. Bu süreçte her iki hareketin tercihleri farklı organizasyon yapılarının ortaya çıkmasında etkilidir. PJD'ye uzanan süreçte TIH'nın Şeyh Abdüsselam Yasin'in hareketi ile rekabeti oldukça öğreticidir. PJD özelinde ortaya çıkan hareket-parti ayrımı da organizasyon yapısının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Hareket ve parti ayrı karar alma mekanizmaları üzerinden faaliyet göstermektedir. Bu ayrım Adalet ve İhsan Hareketi için geçerli değildir. Şeyh Yasin'in organizasyonunda siyasi alana ayrı bir alan açmaya gerek yoktur. Ayrıca hareketlerin etkinliği, disiplini ve farklılaşması meseleleri ise hareketin zamanlaması, sırası ve kuruluş sürecine bağlıdır. İslami hareketlerin organizasyon yapısının belirlenmesinde ideolojik değerlendirmeler ikincil öneme sahiptir. Öncül İslami hareketler ile daha sonraki yıllarda kurulan hareketler arasında organizasyonun etkililiği ve disiplini

arasında farklılıklar vardır. Öncüller her iki noktada daha zayıf bir profil sergilemektedir.

Burada etkililik ve disiplin meselesi üzerinde durmak gerekir. İslami hareketin organizasyon yapısının daha etkili ve disiplinli olması farklı kesimlerden insanları hareket içerisine dahil edebilme, ortak bir söylemi tüm hareket mensuplarına yayabilme ve farklı toplumsal meselelere değinebilme potansiyeliyle ilişkilidir. Hareketin örneğin gençlik, aile, sağlık ve eğitim gibi alanlarda hareket edebilme kapasitesine sahip olması olumlu bir değerlendirmedir. Bu nicel ölçülerin yanında hareketin söyleminin tüm ülkeye hitap edebilmesi, hareket söyleminin toplumun farklı kesimlerine ulaşabilmesi ve hareketin bilinirliği gibi nitel ölçüler de tartışma içerisine sokulabilir. Örneğin Fas'ta PJD ülke genelindeki yapılanması, alt örgütleri, farklı konulardaki fikirleri ve dış dünyaya açık yapısıyla etkili ve disiplinli bir organizasyon profili sergilemektedir.⁴⁶⁰

Takip eden sayfalarda ilk olarak organizasyon meselesi PJD üzerinden değerlendirilmektedir. Buna göre parti kendinden önceki İslami hareketlerden ve diğer muhalif partilerden etkilenecek bir organizasyon yapısına gitmiştir. Şeyh Yasin'in rejim ve kral karşısında aldığı katı pozisyonun sonuçları ve özellikle Fas'taki sol hareket tecrübesi oldukça öğretici bir süreç karşılık gelmektedir. Sol hareketlerin siyasi bir yapılanmaya giderek resmi süreçlere dahil olması sistem dışına itilmelerinin önüne geçmiştir. Böylelikle daha geniş halk kitlelerine ve rejim elitlerine legal araçları da kullanarak ulaşma olanağı yakalanmıştır. Ayrıca partileşmeye uzanan süreçte farklı grupların organizasyon tecrübeleri de içeriye aktarılmıştır. Böylelikle tek seslilikten

⁴⁶⁰ Mohsen-Finan, Khadija, and Zeghal, Malika (2006) "Opposition Islamiste et Pouvoir Monarchique au Maroc. Le cas du Parti de la Justice et du Développement", *Revue Française de Science Politique*, Vol.56, s.79-119.

uzak, kolektif ve farklı toplumsal kesimlerin yolsuzlukla mücadele, kalkınma, sosyal adalet ve refah gibi genel kavramlar etrafında hareket etmesine imkân sağlayan bir yapı ortaya çıkmıştır. Partileşmeye uzanan süreçte diğer bir önemli gelişme de parti ile içinden çıkılan hareket arasında bir ayrımın gözle görülür hale gelmesidir. Bu durumu partinin önde gelen isimleri de kabul etmektedir. Örneğin partinin lider kadrosu arasında yer alan Muhammed Yetim ayrım sürecini siyasi ve dini alanlardaki faaliyetlerin farklı organizasyon becerileri talep ettiği için bir zorunluluk olarak görmektedir.⁴⁶¹ Fikren birlikteliğe rağmen fonksiyonel anlamda bir ayrım söz konusudur. Muhammed Yetim'in ayrım konusundaki olumlu duruşuna karşı hareket içerisinde eleştiriler de söz konusu olmuştur. Farid Ansari resmi siyasete katılımın ve parti-hareket ayrımının dava vizyonunu zehirlediğini savunmuştur.⁴⁶² TIH bünyesinde sürdürülmesi planlanan İslami misyonun zarar görmesinin kaçınılmaz olduğunu iddia etmiştir.

Bu çerçeve rejimi ve kralı bir hedef olarak almamaktadır. Sistemin içerisinde kararlı bir duruşun ve gerekli reformların hayata geçirilmesinin arzulanan dönüşümü kendiliğinden getireceğine yönelik bir inanç hâkimdir. Bu organizasyon kapasitesi ülkede siyasi ve kurumsal fırsatları değerlendirmede oldukça belirleyicidir. Siyasi bir parti kurmak ideolojik altyapının yanında ülke genelinde teşkilatlanmayı, yetişmiş insan kaynağını ve toplumu mobilize etme gücünü talep eder. Ayrıca ülke siyasetinde oluşan yeni şartlara hareket içerisindeki iç dengeleri sarsmadan cevap verebilme

⁴⁶¹ “Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco”, Ikhwan Web, 4 October 2007, <https://ikhwanweb.com/separating-islam-from-politica>

⁴⁶² Sherif, Ashraf Nabih (2012), “Institutional and Ideological Re-construction of the Justice and Development Party (PJD): The Question of Democratic Islamism in Morocco”, *Middle East Journal*, Vol.66, No.4, s.663.

kapasitesi bu süreçte hayati önem arz eder. PJD'ye uzanan süreçte bu şartların sağlandığı görülmektedir.

İkinci olarak Adalet ve İhsan Hareketi üzerine bir değerlendirme tartışma boyunca kendine yer bulacaktır. Hareket açısından PJD'ye benzer şekilde disiplinli bir organizasyon yapısından bahsetmek mümkündür. Fakat siyasi süreçlerden uzak durma ve teşkilatlanma gibi konularda bir ayrım söz konusudur. Adalet ve İhsan Hareketi için siyasi ve dini alanlar arasında bir ayrım ise söz konusu değildir. Böyle bir ayrımın ortaya çıkması durumunda hareket içerisindeki disiplinin ve uyumun ortadan kalkacağına dair bir endişe mevcuttur. Bütün faaliyetler tek bir fikri ve organizasyon çerçevesi içerisinde hayat bulmaktadır. Hareket fakirlere yardımdan cenaze organizasyonlarına kadar toplumun farklı ihtiyaçlarını gidermek doğrultusunda yerelde direkt inisiyatif olarak hareket etmektedir. Sahada bizzat varlık göstermek organizasyon şemasını siyasi partilerden ayıran temel özelliktir.

Bağımsızlık sonrasında ülke siyasetindeki tecrübelerin yansımalarını Şeyh Abdüsselam'ın bizzat şekillendirdiği hareketinde de görmek mümkündür. İslami cenahın dönüşümleri, milliyetçi fikirler etrafında şekillenen İstiklal Partisi ve sol partilerin yanında bizzat rejim tarafından ülke muhalefetini kontrol etmek için kurulan partiler bu kapsamda oldukça önem kazanmaktadır. Özellikle PJD'nin elit merkezli ve sistemin içerisinde bir dönüşüm arayışının aksine bir tavır söz konusudur. Adalet ve İhsan Hareketi karizmatik lideri merkeze alan ve kurucu metinler üzerinden bir şema üreten bir yapıya karşılık gelmektedir. Bu durum hareketin siyasi ve kurumsal fırsat meselesine şüpheyile yaklaşan bir pozisyona evrilmesine de neden olmaktadır. Şeyh Yasin'in değişim ve yenilenme vizyonunun toplumun tabanından başlaması bireyden başlayarak ülke geneline yayılan gayriresmi formda bir organizasyon yapısının

temellerini atmıştır. Bu durum Adalet ve İhsan Hareketi'nin ülkenin en önemli İslami hareketi olarak değerlendirilmesinin nedenidir.

5.3.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD)

PJD'nin organizasyon yapısı ve gelişimi farklı toplumsal grupların birleşimi sonucunda gerçekleşmiştir.⁴⁶³ Bu süreç aynı çatı altında birleşen grupların var olan yönetim ve organizasyon tecrübelerinin üst yapıya aktarımını da kapsamaktadır. Aynı zamanda yöneticilerin ortak hareket etme arzusu, sosyal ve siyasi meselelere ortak akıl üzerinden bakma çabası organizasyon yapısı anlamında olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu yapı içerisinde hem partiye hem de dini kanada mensup olanların yanında parti üyeliğini bir kenara bırakan sadece dini alanda kalmayı tercih edenleri görmek de mümkündür. Diğer taraftan dini alana temas etmeden sadece parti saflarında aktif olarak yer alanlar da bulunmaktadır.⁴⁶⁴ Bu durum doğal olarak akıllara parti-hareket ayrımı tartışmasını getirmektedir. Uzun tartışmaların ardından parti-hareket ayrımı resmi olarak 2006'da gerçekleşmiştir. Parti ve hareket arasında gündem açısından paralellik olsa da fonksiyonel anlamda bir ayrım söz konusudur. Bu ayrım sayesinde parti kendi üst kadrolarını seçmede ve finansal mevzularda bir otonomi kazanmaktadır.⁴⁶⁵ Bu resme kralın merkeze oturduğu Fas siyasetinin gerçeklerinin de

⁴⁶³ Hamzawy, Amr (2008), "Party for Justice and Development in Morocco: Participation and Its Discontents", Carnegie Papers, Number 93, Carnegie Endowment for International Peace, 23 July 2008, <https://carnegieendowment.org/2008/07/23/party-for-justice-and-development-in-morocco-participation-and-its-discontents-pub-20314>; Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

⁴⁶⁴ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press), s.52.

⁴⁶⁵ Tamam, Hussam (2007), "Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco", *Arab Insight*, Vol.1, No.1, ss.99-112.

eklenmesi PJD'nin organizasyonunun anlaşılması noktasında güçlü bir fikir vermektedir.

PJD demokratik süreçler içerisinde ortaya çıkan ideal siyasi parti modeline uygun bir organizasyon şemasına sahiptir. Buna göre partinin ana omurgası parti sekreterliği, ulusal, bölgesel ve yerel kurullar etrafında şekillenmektedir. Partinin yönetim kadrosunu parti genel sekreteri, genel sekreter yardımcısı, ulusal kurul başkanı, parti karar alma ve yürütme kurulu oluşturmaktadır. Parti genel sekreteri dört yılda bir seçilir. Seçilen kişi en fazla iki dönem bu görevi yürütebilir. Parti Parlamentodaki faaliyetlerini grup başkan vekilleri üzerinden yönetmektedir. Partinin yönetim yapısı son şeklini özellikle 2008'deki düzenlemelerin ardından almıştır. Buna göre ulusal kurulun gücü genel sekreterlik karşısında artırılmıştır.⁴⁶⁶ Özellikle 2000'lerle beraber parti ülke genelinde artan üye sayısı ile beraber kurumsal olarak genişleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu kapsamda gençlik yapılanmasına giderek yeni isimlerin özellikle parti ve hareket ayrımından sonra hareket mensuplarının boşalttığı alanlara yerleştirilmesine çalışılmıştır. Gençlik yapılanması daha önce hareket mensuplarının aktif görev aldığı toplantıları organize etme, yerel aktiviteleri düzenleme ve gençliğe yönelik mobilizasyon süreçlerinde yer almaya başlamıştır. Ayrıca üniversite öğrencilerine yönelik girişimler de artmıştır. Bu kapsamda üniversite öğrencileri için ayrı bir yapılanmaya gidilmiştir.⁴⁶⁷ Üniversite öğrencilerine yönelik yoğun bir girişim olmasının arkasında Adalet ve İhsan Hareketi'nin de üniversitelerde yoğun faaliyet göstermesi yatmaktadır. Sonuç olarak her iki İslami hareketin

⁴⁶⁶ Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press), s.53.

⁴⁶⁷ Fransızca: OREMA (Organisation du Renouveau Estudiantin Marocain), Arapça: الطالب تجديد تنظيم المغربي

yükseköğrenim alanındaki rekabetinin organizasyon şeması kapsamında yeniliklere kapı araladığı görülmektedir.

PJD öğrenci yapılanmasına ilave olarak özellikle kadınlar konusunda da çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Kadınların sorunlarına yönelik farkındalığın artması için yerelde ve uluslararası alanda girişimler ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁸ Partinin kadın yapılanması uluslararası organizasyonlara katılarak Fas siyasetine olumlu mesajlar verme çabasına girmektedir. Partinin aynı zamanda kadın adayları siyaset arenasına da taşıyarak ülke siyaseti adına ilklere imza attığı söylenebilir.⁴⁶⁹ Kadınların siyasete girmesi rejim elitleri tarafından da desteklenmektedir. Rejim elitleri bu tip girişimleri destekleyerek ülkede demokratik siyasetin güçlendirildiği yönünde bir propaganda yapmaktan geri durmamıştır. PJD yönetiminin bu konuda hassasiyet göstermesinin arkasında stratejik hesaplamaların da payı büyüktür. VI. Muhammed'in 1999'da tahta oturması ve Arap Baharı döneminde 20 Şubat eylemleri partiyi kadın konusunda adım atmaya iten sebepler arasında gösterilebilir.⁴⁷⁰ Yeni kralla beraber değişen siyasi atmosferin sağladığı fırsat alanı parti yetkililerini toplumsal tabanı ve meşru hareket alanını genişletmek için kadın konusunda adım atmaya zorlamıştır. Benzer şekilde Arap Baharı döneminde kadınların protestolarda ön plana çıkması da önemli bir motivasyon kaynağıdır. Kadınlar konusunda atılan siyasi ve kurumsal adımları iki açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak parti ve hareket ayrımının kadın konusunda parti içerisinde bir tartışma doğurduğu söylenebilir. Hareketin muhafazakâr kanadı

⁴⁶⁸ “Organization for the Renewal of Women's Awareness”, TADAMON, <https://tadamon.community/organisations/organization-for-the-renewal-of-women-s-awareness>

⁴⁶⁹ Škrabáková, Katarína (2017), “Islamist Women as Candidates in Elections: A Comparison of the Party of Justice and Development in Morocco and the Muslim Brotherhood in Egypt”, *Die Welt Des Islams*, Vol.57, No.3-4, ss. 329-359.

⁴⁷⁰ Tripp, Aili Mari (2019), *Seeking Legitimacy: Why Arab Autocracies Adopt Women Right's* (Cambridge: Cambridge University Press), ss.143-192.

partinin vizyonunun aksine kadın konusunda ılımlı bir pozisyona sahip değildir. İkincisi kadın konusunda atılan adımları özellikle Adalet ve İhsan Hareketi ile rekabet kapsamında değerlendirmek mümkündür. Parti yetkilileri açısından kadın ve aile gibi hassas konularda atılacak adımların olumlu sonuç doğurması durumu Adalet ve İhsan Hareketi karşısında alan kazanma anlamına gelecektir. Hülasa tüm adımların hayata geçmesinde partinin esnek ideolojik altyapısının ve çok sesliliğe izin veren organizasyon şemasının yanında İslami hareketlerin izomorfik (eşbiçimli) gelişiminin de etkisi büyüktür. Kadına yönelik girişimlerin yönetilmesinde TIH'ın organizasyon şemasının mirası da göz önüne alınmalıdır.

TIH siyasi kanadı oluşturan partiden organizasyon anlamında ayrılmaktadır. Hareketin kendi yürütme kurulları üzerinden belirlediği bir şeması da vardır. Hareket ulusal genel kurul aracılığıyla lider kadrosunu belirlemektedir. Lider kadro partinin siyasette aktif rolüne rağmen zaman zaman siyasi değerlendirmelerde bulunmaktan kaçınmamaktadır. Özellikle hareket liderliğinin İslami hareketlerin davet ve terbiye üzerine inşa ettiği vizyonlarının yanında siyasi arenada varlık gösterme konusundaki görüşleri PJD'nin varlık sebebine işaret etmektedir. Hareketin bir dönem liderliğini yapan Muhammed Hamdavi İslam'ın topluma cemiyetler, teşkilatlar ve siyaset üzerinden mesajını verdiğini savunmaktadır.⁴⁷¹ Hamdavi'nin hareketin amaçları doğrultusunda resmi siyaset sürecinin uygun bir mecra olabileceği yönündeki bakış açısı önemlidir. Bu bakış açısı toplumun dönüşümü sürecinde rejimin tüm baskısına rağmen siyasi parti kurmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Hatta toplumun özellikle Arap Baharı'ndan sonra İslamcı partileri iktidara taşıması gerçek taleplerinin bu

⁴⁷¹ “Özköse, Hamdavi ile Demokrasiyi Konuştu”, Haksöz Haber, 18 Ocak 2013, <https://www.haksozhaber.net/ozkose-hamdavi-ile-demokrasiyi-konustu-34953h.htm>

partilerde vücut bulduğunu da göstermektedir. Hamdavi ayrıca Mısır'da Müslüman Kardeşler'in ve Selefilerin parti kurmasını da olumlu karşılamaktadır.

PJD'nin Fas siyasi hayatına dahil olması uzun yıllara dayanan bir girişimin sonucudur.⁴⁷² Partinin organizasyon yapısının gelişimi yavaş ve tutarlı bir sürecin ürünüdür. Genel olarak ülke siyasetinin alternatif güç merkezlerine alan açmakta direnmesi gibi siyasi ve kurumsal gerçeklerin yanında ülkede özellikle hızlı şehirleşme ve yaygınlaşan eğitim süreci gibi sosyolojik dinamikleri şekillendiren süreçlerin Fas'taki İslami grupların gelişiminde ve kamusal alanda varlık göstermeye yönelik taleplerinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. PJD'yi doğuran tarihsel süreci bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Partinin kökleri 1970'lerde aktif olarak Fas sosyal ve siyasi hayatında faaliyet gösteren İslami Gençlik'e kadar götürülebilir. Dönemin yükselen sol hareket kaynaklı devrimci taleplerini İslami bir bakışla sentezleyen bu grup ülkedeki muhafazakâr kesimin mobilize olmasında etkin bir rol oynamıştır. Bu dönemde gerek başta Şeyh Abdüsselam olmak üzere Kral II. Hasan'a karşı aykırı sesler gerekse muhalif aktörlerin birbiriyle rekabeti ülke siyasetinin dengelerini sarsmıştır. İran'daki İslam Devrimi gibi harici gelişmeler de ülkedeki muhalif hareketlerin daha da dinamizm kazanmasına neden olmuştur. Ülkede muhalif alanda artan mobilizasyon rejim elitlerinin sürece daha tedbirli yaklaşmasına yol açmıştır. İslami hareketlerin ve sol hareketlerin birbiriyle sık sık karşı karşıya gelmesi

⁴⁷² Pruzan-Jorgensen (2010), "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf; Willis, Michael J. (1999), "Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa al-Islah's Entry into Moroccan Politics", *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80; Wegner, Eva (2011), *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco* (New York: Syracuse University Press).

ve zaman zaman şiddete varan olayların gerçekleşmesi rejimin müdahil olmak için aradığı olanağı sağlamıştır. Kralın aldığı sert tedbirler sonucunda İslami Gençlik yasaklanmış ve önde gelen isimler hapis cezalarına çarptırılmıştır.

İslami Gençlik etrafında mobilize olan kişiler yeni arayış içerisine girerek farklı isimler altında faaliyet gösteren İslami grupları bir araya getirmiş, sosyal ve kültürel alanı da kapsayacak şekilde yeni bir yapılanma içerisine girmiştir. Günümüzde PJD bünyesinde siyaset yapan Abdelilah Benkirane ve Sadettin Osman gibi önemli isimler bu dönemin aktif profilleridir. Yeni yapılanmada yer alan isimlere ülkedeki sanatçılar, akademisyenler ve işçiler gibi farklı kesimlerden de katılanlar olmuştur. Bu süreç kaçınılmaz olarak yeni yapılanma açısından sosyal ve siyasal amaçların ve beklentilerin çeşitlenmesine de zemin hazırlamıştır. Muti'nin radikal İslami Gençlik'inin aksine bu oluşumda yeni katılım ve alternatif bakış açılarının dile getirilmesi imkânı artmıştır. Muti döneminde özellikle yeni üyeler aşamalı bir oryantasyon sürecine girer ve son kararı hareketin lideri Muti verirdi. İslami Grup Derneği (İGD) yeni oluşum içerisinde en önde gelen gruplardan biri olmuştur. Partinin omurgasının oluşumunda önemli katkısı olan İGD daha çok kültürel bir yapı üzerinde şekillenmiştir. Bu dönemde derneğin ana amacını İslam edebiyatı etrafında kültürel faaliyetlerin sürdürülmesi oluşturmuştur. Dine davet ve eğitim aktiviteleri derneğin faaliyetlerinin merkezinde olmuştur. İGD'nin yeni yapılanma içerisinde büyümesi beraberinde amaçların çeşitlenmesini ve toplumsal beklentilerin artmasını getirmiştir. Dernek bir çatı örgüt olarak 1992'de adını değiştirerek TIH olarak faaliyet göstermeye başlamıştır.

TIH değişen dünya siyaseti içerisinde ülkede ortaya çıkan siyasi ve kurumsal fırsatlara olumlu yaklaşarak resmi siyasete katılım meselesinde adım atmaktan

çekinmemiştir. Siyasi alana nüfuz edebilme imkânı hareketi kuranlar açısından arzulanan bir durumdur. TIH'ın siyasi fırsatlara bakışının bir toplumsal aktör olarak varlık sebebinin bir tezahürü şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu girişim bir kimliğin kendini kamusal alanda var etme çabası etrafında değerlendirilebilir. Otoriter rejimlerde İslami değerlerden beslenerek kimliğini tanımlayan ve toplumun İslami değerler etrafında bir dönüşüm yaşamasını hedefleyen bir grubun önünde kabaca üç seçenek bulunur: (i) resmi siyaset, (ii) tabandan değişim, (iii) devrim. TIH'ı kuran isimler açısından devrim 1980'lerde terk edilen bir kavramdır. Devrimin denklemden çıkmasıyla bu isimler devlet imkanları etrafına hareket ederek toplumsal değişimi/dönüşümü tepeden inmecî bir bakış etrafında kurgulamıştır. Hareketin ideolojik altyapısı ve organizasyon yapısı bu yönde hareket etmek için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca Adalet ve İhsan Hareketi'nin rejimle kurduğu çatışmacı ilişkinin rejim baskını ve şiddetini çağırması TIH lider kadrosunun tabandan yukarı toplumsal değişim meselesine mesafeli bakmasına neden olduğunu söylemek mümkündür. Lider kadro rejimle aynı düzlemde ve aynı kurallar etrafında bütün muhalif aktörlerle münasebet kurma yönünde bir tercihte bulunmuştur. Fakat bu dönemde Fas rejimi ve siyasi atmosfer İslami referansla hareket eden toplumsal grupların resmi siyasetin bir parçası olması konusunda önüne çeşitli engeller çıkarmaktan da geri durmamıştır.

TIH'ın doğduğu ve taleplerini dile getirdiği döneme yakından bakmak gerekir. 1990'ların başında küresel siyasette yaşanan gelişmeler Kuzey Afrika ve Ortadoğu bölgesini de doğrudan etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ABD'nin uluslararası sistemin en önemli gücü olarak ortaya çıkması tek kutuplu bir dünya sisteminde liberal değerlerin yayılmasının önünü açmıştır. Uluslararası dengeler Arap-İsrail çatışmasının sona ermesi için yürütülen görüşmelerin yanında diğer bölge

lkelerinde farklı toplumsal grupların siyasi taleplerini daha yüksek sesle dillendirmesine de imkân sağlamıştır. Fas da bu ülkelerden biridir. Kral II. Hasan değişen dünya siyaseti karşısında ülke siyasetini yönetebilmek için çeşitli adımlar atmıştır. Değişen dünya siyasetinin yanında Kral II. Hasan açısından veliaht prens VI. Muhammed’in tahta hazırlanma sürecinin pürüzsüz bir şekilde gerçekleştirilme endişesinden de bahsedilebilir.⁴⁷³ Bütün bunlar göz önüne alındığında özellikle İslami hareketlerin resmi siyasetin parçası olması yönünde bir gayret söz konusu olmuştur. Fakat kral bu sürecin kendi kontrolü altında olması için hareketlerin önüne siyasi ve kurumsal zorluklar çıkarmaktan da geri durmamıştır. Kral açısından bir İslami hareketin siyasi parti kurup sisteme dahil olması kralın dini ve siyasi meşruiyetini tanınmasının yanında legal sınırlamaları da kabul etmesi anlamı taşımaktadır. Bu şartlar altında TIH siyasi parti kurmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Hareketin önde gelen isimleri Avrupa’daki çevreci aktivizmin Yeşil Partiler’in kurulmasıyla kazandığı imkanlara benzer şekilde bir sürecin kendileri için de çalışması için çabalamıştır.⁴⁷⁴ Hareketin önde gelen isimleri 1992’de Ulusal Yenilenme Partisi’nin kuruluşunu duyurmasına rağmen parti resmi otoriterlerden kabul görmemiştir. Yetkililer bu durumu açıklarken partinin kuruluşunda İslam’ın tek temsilcisi olduğu yönünde bir iddiasının olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁵ Parti kurma girişiminin başarısız olması hareket içindeki bazı isimlerin İstiklal Partisi içerisinde dahil olma yönünde görüş bildirmesine neden olmuştur. Fakat hareket genelinde bu görüş kabul görmemiştir.

⁴⁷³ Maghraoui, A. (2001), “Monarchy and Political Reform in Morocco”, *Journal of Democracy*, Vol.12, No.1, ss.73-86.

⁴⁷⁴ Willis, Michael J. (1999), “Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa al-Islah’s Entry into Moroccan Politics”, *The Journal of North African Studies*, Vol.4, No.3, ss.45-80.

⁴⁷⁵ Bouyahya, Driss (2015), “Islamist Movements in Morocco and Their Typology”, *European Scientific Journal*, Vol.11, No.10.

Siyasi parti kurmanın önündeki kurumsal ve siyasi engeller karşısında TIH liderleri var olan siyasi bir partiye katılarak siyaset yapmanın tek yol olduğunu görmüştür. Bu kapsamda Abdülkerim Katip'in Demokratik Anayasa Hareketi (DAH) hedef olarak belirlenmiştir. Bu yönelimin arkasındaki temel sebep Katip'in partisinin hareket mensuplarına geniş bir hareket alanı sağlamasıdır. Hareket mensuplarının İstiklal gibi büyük partileri tercih etmemesinin nedeni hareket mensuplarının partinin organizasyonu içerisinde kaybolma tehlikesidir.⁴⁷⁶ Bu durum bilinçli bir tercihin ürünüdür. Aynı zamanda partileşme sürecinde güçlü bir organizasyon yapısı kurmak için görece daha uygun bir parti yapılanması gerekli görülmüştür. Tüm görüşmelerin ardından TIH 1996'da resmi olarak DAH'a katılmıştır. Açıkçası bu birleşmeyi rejim elitlerinin de uygun gördüğünü söylemek mümkündür. Peki 1992'deki girişimin ardından ülke siyasetinde değişen nedir?

Bu soruya üç aşamada cevap verilebilir. İlk olarak değişen dünya siyaseti içerisinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika üzerine demokratikleşme tartışmaları giderek artmıştır. Bu dönemde özellikle akademide üretilen demokratikleşme literatürü bu konu hakkında bir fikir vermektedir. Sivil toplumdan petrolün varlığına hatta İslam'ın demokrasiye engel olup olmadığı yönündeki değerlendirmelere kadar geniş bir literatür karşımıza çıkmaktadır. Bu literatür uluslararası siyasetin seyrettiği güzergaha paralel olarak şekillenmiştir. Doğal olarak bölge ülkeleri değişen dünya siyaseti karşısında kontrollü siyasi açılımlara yeşil ışık yakmak zorunda kalmıştır. İkinci olarak organizasyon kapasitesinin kısa sürede gelişmesi, gelişen teknoloji ile birlikte bölgedeki diğer gelişmelerin daha yakından takip edilmesi ve İslami hareketler

⁴⁷⁶ Willis, Michael J. (2004), "Morocco's Islamists and the Legislative Elections of 2002: The Strategic Case of the Party That Did Not Want to Win", *Mediterranean Politics*, Vol.9, No.1, ss.53-81.

içerisinde daha nitelikli insan potansiyelinin ortaya çıkması rejim açısından bir tehdit olarak algılanmıştır. Üçüncüsü özellikle Kral II. Hasan'ın sağlığının bozulması ve ülkedeki gelişmeleri kontrol etmekte zorlanması İslami hareketlerin taleplerinin yönetilmesini zorlaştırmıştır. Aynı zamanda veliaht kralın tahta hazırlanması sürecinin daha sancısız olması için adım atılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Sonuç olarak tüm bunlar göz önüne alındığında taleplerin –1992'deki gelişmenin aksine– var olan bir parti içerisinde eritilmesi daha makul bir resme karşılık gelmiştir.

Fas'ta PJD'ye uzanan partileşme süreci İslami hareketler açısından önemli bir örnektir. TIH mensuplarının siyasi bir parti içerisinde kendilerine alan bulmaları kaçınılmaz olarak parti ve hareket ayrımı meselesini gündeme getirmiştir. Hareketin partileşerek legal süreçlerin bir parçası olması kurumsal anlamda dönüşümü kaçınılmaz hale getirmektedir. Diğer bir ifadeyle toplumsal bir hareketin resmi siyasi ve kurumsal süreçler içerisinde varlık göstermesi organizasyon yapısını, yerleşik ilişkiler ağlarını, problem çözme yöntemini ve becerisini de dönüştürmektedir. Bu duruma Mısır'da Müslüman Kardeşler'in yıllar içerisinde geçirdiği dönüşüm örnek gösterilebilir. Müslüman Kardeşler uzun yıllar boyunca bir İslami hareket olarak eğitimden sağlığa farklı alanlarda faaliyet göstermiştir. Her geçen yıl yenilenen lider kadrosu ve bünyesine kattığı farklı kesimlerin talepleri karşısında organizasyon yapısı ve karar alma mekanizması çeşitli dirençlerle karşılaşmıştır.⁴⁷⁷ Seçimlere katılım ve rejimin baskı da hareket içerisinde dönüşüm beklentisini artırmıştır. Kurucu irade siyasi parti kurmayı bir seçenek olarak görmemesine rağmen hareketin dönüşümü bu konuda adım atılmasına ve siyasi parti kurulmasına müsaade etmiştir. Sonuç olarak

⁴⁷⁷ Ghobashy, M. (2005), "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.37, No.3, ss.373-395; Wickham, Carrie Rosefsky (2015), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement* (New Jersey: Princeton University Press).

her bir kurumsal adım hareket içerisindeki ayrımları derinleştirmiştir. Benzer bir tartışma TIH ve PJD arasındaki ilişkide de görülmektedir. Resmi söyleme göre hareket ve parti arasında bir ayrım söz konusudur.⁴⁷⁸ Hatta her iki yapı ayrı organizasyon şemasına sahiptir. Mayıs 2003'te Kazablanka'daki terör saldırılarının ardından bu ayrım meselesi daha da görünür hale gelmiştir. 5 farklı intihar saldırısında 45 kişi hayatını kaybederken 100'den fazla kişi yaralanmıştır. Ülkedeki sol ve seküler partiler hareket üzerindeki baskıyı artırarak terör saldırısında hareketin parmağının olabileceği yönünde suçlamalarda bulunmuştur.⁴⁷⁹ Bu süreçte İslami hareketlerden çok sayıda kişi tutuklanmıştır. Artan baskılar parti ve hareket ayrımı konusunda somut adımların atılması yönünde bir atmosfer yaratmıştır. Hatta partinin kapatılması ve üyelerinin siyasetten menedilmesi yönünde çağrılar da söz konusu olmuştur.

PJD projesi Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da parti-hareket ayrımı kapsamında değerlendirilecek öncü yapılardan biridir. TIH bir toplumsal hareket olarak sivil alanda varlık göstermektedir. Parti ise siyasi meselelere odaklanarak parlamento süreçlerinin bir parçasıdır. Pek çok röportajda bu durum için çevreci hareketler ve Yeşil Partiler arasındaki ilişkiler örnek gösterilmektedir. Hareket ve parti arasındaki ayrım kendini ideolojik meselelerde de göstermektedir. Siyasi ve dini meselelerde pragmatik ve esnek bir pozisyondan bahsetmek mümkündür. Parti yetkilileri siyasi alanda Fas devletine ve Anayasa'ya bağlılıklarını her fırsatta dile getirirken devrimci bir jargondan uzak durmuşlardır. Demokrasi ve hukukun üstünlüğü sürekli olarak atıf

⁴⁷⁸ Pruzan-Jorgensen, Julie E. (2010), "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", DIIS Report (Danish Institute for International Studies), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf

⁴⁷⁹ "Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco", Ikhwan Web, 4 October 2007, <https://ikhwanweb.com/separating-islam-from-politica>

yapılan kavramlardır.⁴⁸⁰ Fakat resmi söylemin aksine bazı meselelerde parti-hareket ayrımı konusunda net sınırların varlığından söz etmek zordur. Pek çok gözlemci benzer bir değerlendirme içerisine girmektedir. Parti-hareket ayrımı noktasının özellikle stratejik bir araca dönüştüğü yönünde örnekler verilmektedir. Hassas sosyal ve siyasi meselelerde resmi siyasetin sınırlamaları karşısında siyasi kanat yerine hareket sözcülerinin tavır aldığı görülmektedir. Örneğin aile kanunu gibi toplumsal bir meselede İslami referansların öne çıkarılması konusunda siyasi kanat yerine hareket içerisinden daha yoğun eleştiriler gelmektedir.⁴⁸¹ Sadettin Osmani gibi partinin önde gelen isimleri alkol tüketimi, İslami eğitim ve bankacılık konularında ortaya çıkan tartışmalar karşısında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Başlangıçta biz daha genel prensipler ifade etmeye odaklandık. Fakat zamanla deneyim kazanarak hükümet programlarını daha ayrıntılı alma kapasitesine ulaştık.

Gelecekte bu ilerlemeyi sürdürmek istiyoruz.⁴⁸²

Açıkçası parti-hareket ayrımı meselesinde Fas kralının muhalefeti böl ve yönet stratejisi karşısında PJD'nin hayatta kalmak için bölünme stratejisi uyguladığı söylenebilir. Farklı bir ifadeyle hareket-parti ayrımı pek çok konuda stratejik bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Hareketin hassas konularda daha fazla ön plana

⁴⁸⁰ Hamzawy, Amir (2008), "Interview with Saal Eddin al-Othmani, Leader of Morocco's Party of Justice and Development", Carnegie Endowment for International Peace, 2 August 2008, <https://carnegieendowment.org/sada/21054>

⁴⁸¹ Catalano, S. L. (2013), "Islamists and the Regime: Applying a New Framework for Analysis to the Case of Family Code Reforms in Morocco", *Party Politics*, Vol.19, No.3, ss.408-431.

⁴⁸² "Arab Reform Bulletin: December 2005", Carnegie Middle East Center, 15 December 2005, <https://carnegie-mec.org/2005/12/15/arab-reform-bulletin-december-2005-pub-17786#saad>

çıkması partiye özellikle rejim ve diğer aktörlerle ilişkide bir konfor alanı sağlamaktadır. Tevhid ve Islah Hareketi'ne 2002-2014 yılları arasında başkanlık eden Muhammed el-Hamdavi hareket-parti ilişkisi stratejik ortaklık olarak değerlendirmektedir.⁴⁸³ Bu ortaklıkta hareketin partiyi kontrol etmesi ya da partinin hareketin tüm meselelerine müdahil olduğu bir resmi yansıtmaz. İki yapı arasında karar alma mekanizmaları açısından bir ayrım vardır. Mesele bazlı dinamik bir ilişki söz konusudur. Benzer bir değerlendirmeyi araştırma kapsamında görüşülen PJD üyeleri de kabul etmektedir.⁴⁸⁴ Hatta bu ayrımı iki dönem üzerinden değerlendirilmesi de söz konusudur: (1) yakın iş birliği dönemi (1992-2008), (2) hareket-parti ayrımının netleşmesi dönemi (2008 sonrası dönem). İkinci dönemden itibaren parti siyasi meselelerle ve İslami kimliğin kamusal alanda sürdürülmesi ile ilgilenirken hareket ise dava hareketi olarak devam etme yönünde adım atmıştır.⁴⁸⁵ Böylelikle PJD Fas siyasi hayatında organizasyon yapısı anlamında önemli bir esneklik ve manevra alanı kazandırmaktadır. Böylelikle pek çok siyasi ve legal meselede parti üzerinde oluşabilecek baskı yumuşatılabilmektedir.

Fas siyasi hayatına kralın manipülasyonundan uzakta girecek herhangi bir muhalif parti için seçim süreçleri oldukça sert bir döneme karşılık gelmektedir. Krala yakın yerleşik elitlerin yanında ülkede birbiriyle rekabet eden siyasi partilerin yeni katılımcının hareket alanını baskılaması sıklıkla görülen bir durumdur. 1990'lara kadar ülkede Tunus ve Cezayir'e benzer hatırı sayılır İslamcı bir muhalefetin ortaya çıkmamasında bu durumun etkisi büyüktür. TIH mensuplarının DAH bünyesinde

⁴⁸³ Muhammed Hamdavi Röportajı, " الحمداوي :التعاون على الخير مع الغير أيا كان ", https://www.youtube.com/watch?v=pQ6M1bYR1Fs&t=1034s&ab_channel=PjdCommunication

⁴⁸⁴ PJD üyeli ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

⁴⁸⁵ Wegner, Eva, and Pellicer, Miquel (2009), "Islamist Moderation without Democratization: The Coming of Age of the Moroccan Party of Justice and Development?", *Democratization*, Vol.16, No.1.

katıldıkları ilk seçimler bu durumu teyit etmektedir. 1997’de katıldıkları ilk parlamento seçimlerinde parti yüzde 4’lük oy alarak 325 sandalyeli Parlamentoda 9 sandalye kazanmıştır.⁴⁸⁶ DAH’ın aldığı bu oy olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. DAH 1998’de isim değişikliğine giderek PJD ismiyle faaliyet göstermeye başlamıştır. Takip eden yılda parti gençlik yapılanmasını kurarak organizasyon yapısının gelişimi adına adım atmaya devam etmiştir.

PJD’nin ülke siyasetinin olağan akışı dışında düzenli olarak parti kongreleri yaptığı ve kurumsal olarak parti içi farklı sesleri yönetmede olumlu adımlar attığı pek çok gözlemcinin kabul ettiği bir durumdur. Bu kapsamda partinin yönetici kadroları için kimin aday olacağı yine kurumsal bir sürecin içerisine sokulmuştur. Sadettin Osmani farklı mecralarda bahsi geçen adımların Fas siyasetinde görülmediğini ve kendilerinin bu konuda öncü olduklarını dile getirmiştir. Parti içi anlaşmazlıkların sınırlı olması ve kurumsal olarak her türlü meselenin tartışılabilmesi partinin organizasyon yapısının ürünüdür. Partinin 1997’den itibaren girdiği parlamento seçimlerinde sürekli olarak büyümesine rağmen parti içinde uzun yıllar boyunca herhangi bir yol ayrımının olmaması da bu durumu teyit etmektedir.⁴⁸⁷ Partinin farklı seslere duyarlı olmasının temel sebebi İslami hareket sürecinin farklı toplumsal grupları içerisinde barındırmasıyla doğrudan ilişkilidir. Şeyh Abdüsselam Yasin’in lider merkezli yapısının aksine TIH tek sesli bir yapı arz etmemiştir. Partileşme

⁴⁸⁶ “الانتخابات التشريعية المغربية قديما وحديثا”, Aljazeera, 3 October 2004, <https://www.aljazeera.net/2004/10/03/الانتخابات-التشريعية-المغربية-قديما-وحديثا>

⁴⁸⁷ 2002 parlamento seçimlerinde PJD 42 sandalye ile en yüksek oy alan üçüncü parti olmuştur. 2007’de ise bu sayı 46’ya yükselmiştir. 2011 seçimlerinde sandalye sayısı 107’ye ulaşmış ve hükümet kurma görevi partiye verilmiştir. 2016 seçimlerinde ise bu sayı 125’tir. Bir önceki seçimlerde olduğu gibi kral hükümet kurma görevini partiye vermiştir. 2021 seçimlerinde ise parti büyük bir kayıp yaşamış ve sandalye sayısı 125’ten 13’e düşmüştür. Son seçimler için bkz. Ali Semerici, “Fas’ta Nihai Seçim Sonuçları Açıklandı”, Anadolu Ajansı, 10 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasta-nihai-secim-sonuclari-aciklandi/2360869>

sürecinde bu organizasyon yapısının referans alındığı söylenebilir. Parti performansının yanında parti teşkilatları da organizasyon yapısının önemine işaret etmektedir. Partinin gençlik, eğitim ve sağlık teşkilatlarının varlığı organizasyon yapısının siyasi süreçlere açık olduğunu göstermektedir.

PJD'nin kuruluşundan itibaren organizasyon yapısı kapsamında en önemli testi 2016 parlamento seçimlerinden sonra gerçekleşmiştir.⁴⁸⁸ 2016 seçimlerinin ardından Kral VI. Muhammed PJD Genel Sekreteri Abdelilah Benkirane'yi hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Fakat seçimlerden sonra hükümet kurma sürecinde küçük partilerle yürütülen görüşmeler tıkanınca kral beşinci ayın sonunda görevi Benkirane'den alarak Sadettin Osmani'ye vermiştir. Osmani ise Benkirane'nin anlaşılamadığı partileri koalisyonla dahil ederek hükümeti kurmuştur. Fakat bu durum parti içerisinde özellikle Benkirane'ye yakın isimler tarafından tartışmalara yol açmıştır. Özellikle partinin karar alma süreci sorgulanmıştır. Benkirane taraftarları genel sekreterlik görevinin üçüncü döneme uzaması konusunda baskı yapmalarına rağmen parti iç tüzüğüne takılmışlardır. Böylelikle partinin yeni genel sekreteri Sadettin Osmani olmuştur. Bütün tartışmalara rağmen partinin organizasyon yapısı parti içi tartışmaları sönümlemede başarılı olmuştur.

PJD'nin özellikle partiye yeni üye kazandırma ve mensupların mobilize edilmesi konusundaki yaklaşımı organizasyon yapısının gelişimini şekillendiren önemli unsurlardır. Parti Fas siyasetinin tüm kısıtlamalarına ve bağımsız aktörlere karşı baskıcı tutumuna rağmen önemli testleri başarıyla vermiştir. Parti liderlerinin

⁴⁸⁸ Fakir, Intissar (2017), "Morocco's Islamist Party: Redefining Politics under Pressure", Carnegie Endowment for International Peace, 28 December 2017, <https://carnegieendowment.org/2017/12/28/morocco-s-islamist-party-redefiningpolitics-%20under-pressure-pub-75121>

başta kral olmak üzere diğer aktörlere karşı pragmatist ve esnek yaklaşımı partinin ideolojik ve organizasyon yapısının ürünüdür. Parti bir İslami hareketten beslenerek resmi siyasete girdiği ve pek çok konuda muhafazakâr bir tutum sergilediği halde gerek parti kongreleri gerekse dış dünyayla kurduğu ilişkilerde oldukça demokratik bir profil sergilemiştir.

5.3.2. Adalet ve İhsan Hareketi

Adalet ve İhsan Hareketi'nin muhalif bir toplumsal hareket olarak organizasyon yapısının gelişimi PJD'ye benzer şekilde disiplinli bir yapı arz etmektedir. Hareketi farklı kılan noktaların başında toplumun farklı kesimlerine yayılmasının karşılığı olarak siyasi arenada boy göstermemesidir. Hareketin resmi siyasetin bir parçası olmaktan uzak durması muhtemel siyasi ve kurumsal öngörülerde bulunmayı zorlaştırmaktadır.

Adalet ve İhsan Hareketi'nin ideolojik gelişimine paralel şekilde ülkedeki diğer İslami hareketlerle ilişkisi organizasyon yapısını da etkilemiştir. Özellikle TIH'ın PJD çatısı altında siyasi alanda resmi bir hüviyet kazanması hareketin organizasyon şemasında yeniliklerin ortaya çıkması için itici bir güç olmuştur. Hareket Şura Meclisi üzerinden siyasi bir kurul (siyasi daire) için adım atmaya karar vermiştir.⁴⁸⁹ Siyasi dairenin Şeyh Abdüsselam Yasin'in nebevi yöntem olarak adlandırdığı dünyevi ve uhrevi hayatı karşılayan eylem alanı içerisinde anlam kazandığını söylemek mümkündür. Görüldüğü üzere Adalet ve İhsan Hareketi TIH'ın siyasi alanda attığı adıma bir karşılık vermeye çalışmıştır.

⁴⁸⁹ Political Circle, https://yassine.net/en/Default.aspx?article=political_circle_EN&m=1&sm=1

Adalet ve İhsan Hareketi'nin organizasyon yapısının gelişimi küçük bir grubun karizmatik bir lider etrafında özellikle kimlik ve dine davet meseleleri etrafında toplanmasıyla şekillenmeye başlamıştır. Şeyh Abdüsselam Yasin'e kurucu lider olarak "mürşid" makamı verilmiştir. Mürşidlik ölene kadar devam etmektedir. Şeyh Yasin'in 2012'deki ölümünün ardından yerine Muhammed Abbadi hareketin mürşidi olarak seçilmiştir.⁴⁹⁰ Adalet ve İhsan'ın aksine Tevhid ve Islah Hareketi başkanlık makamına seçilen kişiler tarafından yönetilmektedir. Örneğin son dönemlerde Avs Rimmel, Abdurrahman Şeyhi ve Muhammed Hamdavi harekete başkanlık eden isimler arasındadır.⁴⁹¹

Hareketin kuruluşundan itibaren ülke geneline yayılması ve kamusal alanda özellikle Şeyh Abdüsselam Yasin'in şahsı etrafında boy göstermesine rağmen mensuplarının sayısı ve ilişki ağları konusunda net bir resim çizmek zordur. Fakat bu zorluğa rağmen Adalet ve İhsan Hareketi'nin ülkenin en büyük dini hareketi olduğunu belirtmek mümkündür. Hareketin önde gelen isimleri de kendilerini sahip olduğu ilişki ağları sayesinde siyasi bir aktör olarak görmektedir. Fakat bu değerlendirmede siyasi parti etiketinden özellikle kaçınılmaktadır. Hareket siyasi meseleleri kendi vizyonlarının sadece bir parçası olarak görmektedir. Hareket topluma mesajını iletmede ve toplumu şekillendirmede kendini diğer siyasi partilerle rekabet halinde görmektedir. Hareketin önde gelen isimlerinden ve aynı zamanda Şeyh Abdüsselam

⁴⁹⁰ "The Newly Elected Leader of the Movement", Abdessalam Yassine, 27 December 2012, <https://en.yassine.net/the-newly-elected-leader/>

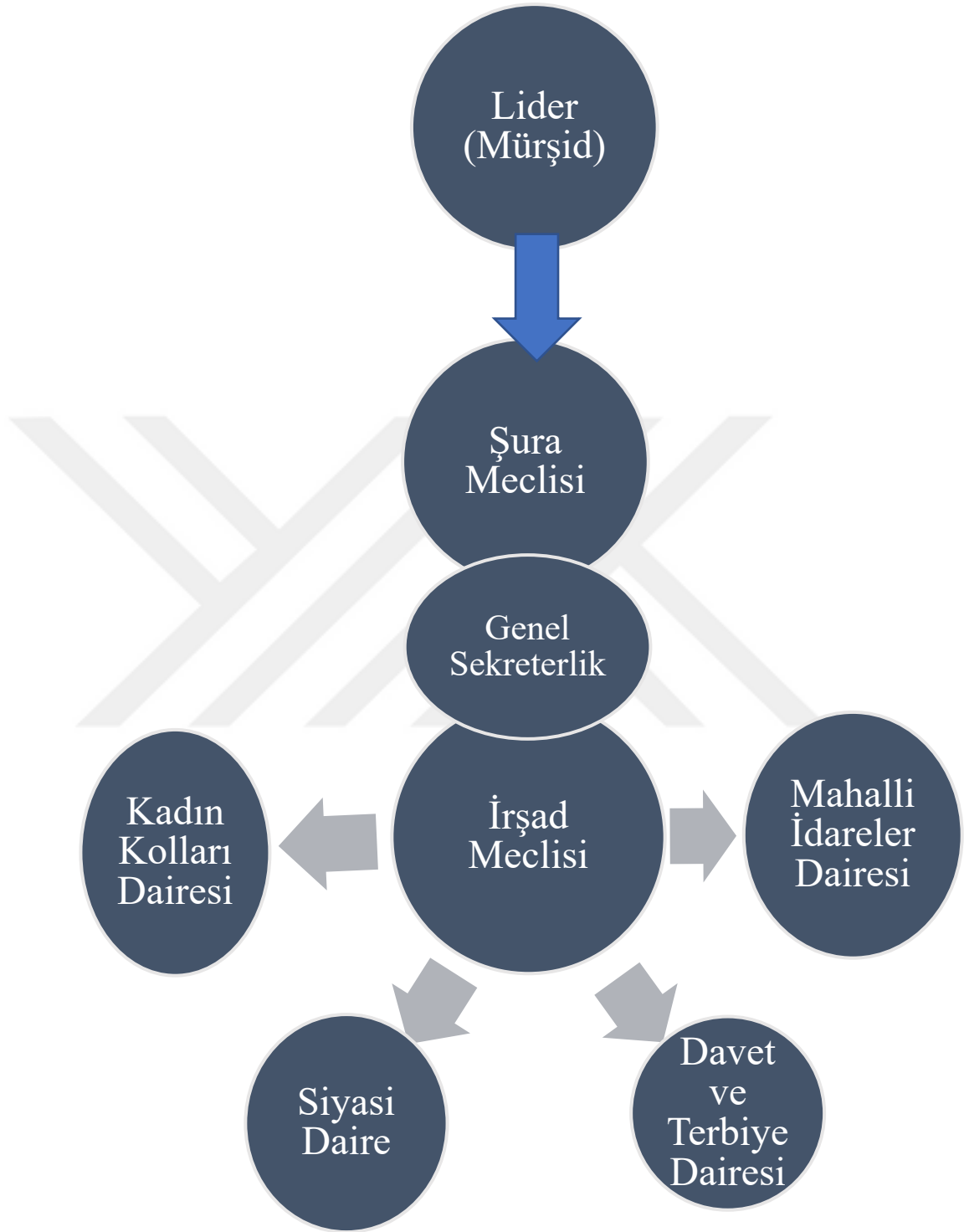
⁴⁹¹ "Fas'taki Tevhid ve Islah Hareketi yeni liderini seçti", Dünya Bülteni, 16.10.2022, <https://www.dunyabulteni.net/afrika/fastaki-tevhid-ve-islak-hareketi-yeni-liderini-secti-h543564.html>

Yasin'in kızı Nadia Yasin Adalet ve İhsan Hareketi'nin merkezine İslami düşüncenin yenilenmesi fikrinin oturduğunu her fırsatta dile getirmiştir.⁴⁹²

Şeyh Abdüsselam Yasin'in sıkı kontrolü altında bir araya gelen hareket, karar alma süreçlerinde organizasyon yapısı içerisinde birden fazla alt gruba yer vermektedir.⁴⁹³ Kararlar liderin başkanlık ettiği ulusal şura meclisi (مجلس الشورى) alınmaktadır. Şura Meclisi en yüksek karar alma mecrasıdır. Meclis ayrıca Genel Sekreterlik (الأمين العام) üyelerini de seçmektedir. Genel Sekreterlik hareketin bölgesel kollarından yaklaşık 70 kişiyi bünyesinde barındırmaktadır. İrşad Meclisi (مجلس الإرشاد) hareketin rehberlik ve genel denetim işlevini yerine getiren en yüksek organdır. Başında genel sekreter yer alır. Meclise bağlı olarak dört alt grup faaliyet göstermektedir. Terbiye ve Davet Dairesi (الهيئة العامة للتربية والدعوة), erkek mensuplar arasında eğitim programları, Kur'an-ı Kerim eğitimi, şariat hukuku ve sosyal hizmet programlarının ilerleyişini takip ederek denetlemekle görevlidir. Kadın Kolları Genel Dairesi (الهيئة العامة للعمل النسائي) kadınlar arasında eğitim, Kur'an-ı Kerim, şariat hukuku ve sosyal hizmet programları düzenlemekle görevlidir. Başında Şeyh Abdüsselam Yasin'in kızı Nadia Yasin bulunmaktadır. Siyasi Daire (الدائرة السياسية) kamu işlerini denetleme konusunda uzmanlaşmış bir organdır. Siyasi, hukuki, sosyal, kadın, gençlik, sendika ve akademik alanlardaki çalışmaları ve gelişmeleri takip etmektedir. Son olarak Mahalli İdareler Dairesi (المؤسسات المحلية) ülke geneline yayılan mensupların bulundukları bölgelerdeki faaliyetlerini düzenlemekle sorumludur.

⁴⁹² McEneaney, Kyle (2008), "Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group", Carnegie Endowment for International Peace, 18 August 2008, <https://carnegieendowment.org/sada/20813>

⁴⁹³ من نحن؟ / مؤسساتنا <https://www.aljamaa.net/about-us/our-structure>

Diyaqram 6: Adalet ve İhsan Hareketi Genel Organizasyon Yapısı

Adalet ve İhsan Hareketi kurulduğu ilk dönemde Şeyh Yasin'in etrafında toplanan takipçilerinin yanında üniversite öğrencilerinden oluşan küçük bir gruba karşılık gelmiştir.⁴⁹⁴ Bu dönemde Şeyh Yasin'in büyük önem verdiği *el-Cemaat* dergisi özellikle Şubat 1979'dan sonra 1983'te kapatılana kadar Yasin'in İslami düşüncesi ve davetinin yeniden tartışılmasında önemli bir işlev görmüştür.⁴⁹⁵ Derginin ilk sayısının dağıtılmasının ardından Şeyh Yasin ülkenin farklı bölgelerinde dersler vererek Adalet ve İhsan Hareketi'nin tohumlarını atmıştır. Derginin editörlerini hareketin çekirdek kadrosu olarak kabul etmek mümkündür. Şeyh Yasin'in dine davet toplantılarının artmasıyla küçük bir takipçi grubu ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen Şeyh Yasin yeni bir İslami hareket kurma fikrine çok sıcak bakmamıştır. Ülke genelinde dini grupların dağınık olmasının ve ülkedeki siyasi atmosferin bu durumun ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. Fakat özellikle derginin ulaştığı insan sayısının artması yeni bir hareket için uygun zemin hazırlamıştır. Eylül 1981'de Şeyh Yasin küçük takipçi grubuyla beraber Cemaat Ailesi'ni (أسرة الجماعة) kurmuştur.⁴⁹⁶ Bu girişimin arkasında iki temel motivasyon yatmaktadır: (i) dine davetin sahaya yayılması ihtiyacı, (ii) ülkedeki farklı İslami grupları birleştirmenin zorluğu.⁴⁹⁷ Şeyh Yasin'in yeni oluşum için seçtiği isim bilinçli bir tercihin ürünüdür. Aile kavramıyla ülkedeki sorunlara işaret etmenin yanında Yasin ülkedeki İslami grupları mobilize etmek için böyle bir girişimde bulunduğunu

⁴⁹⁴ Sakthivel, Vish (2014), "al-Adl wal-Ihsan: Inside Morocco's Islamist Challenge", The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus 135, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/al-adl-wal-ihsan-inside-moroccos-islamist-challenge>

⁴⁹⁵ "1978 | Release", Abdessalam Yassine, <https://yassine.net/biography/en/1978/03/20/1978-release>

⁴⁹⁶ "جماعة العدل والإحسان", Aljazeera, 12 October 2014, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/10/12/جماعة-العدل-والإحسان>

⁴⁹⁷ "1981 | تأسيس أسرة الجماعة", Abdessalam Yassine, 1 January 1981, <https://yassine.net/biography/1981/01/01/تأسيس-أسرة-الجماعة>

belirtmiştir. Cemaat dergisinin yarattığı etki ve Şeyh Yasin’in tanınırlığının artması organizasyonu daha etkili olan ve resmi hüviyete sahip yeni bir oluşum için uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu kapsamda Ekim 1982’de “Cemaat Birliği”nin (جمعية الجماعة) kurulması için gerekli girişimler yapılmıştır. Fakat birliğin resmîyet kazanması için gerekli izinler yetkili merciler tarafından verilmemiştir. Bunun karşısında Şeyh Yasin ve takipçileri Mart 1983’te üçüncü bir girişimde bulunarak “Yardım Birliği Cemaati”ni (جمعية الجماعة الخيرية) kurmuştur.⁴⁹⁸ Birliğin yönetici kadrosunun çoğunluğunu akademisyenlerin oluşturması özellikle dine davet mekanizmasının üniversite öğrencilerine yönelmesini sağlamıştır. Birliğin farklı sektörlerde etkili olamamasında Şeyh Yasin’in kişiliği üzerinden otoriterlerin baskısının etkisi büyüktür. Rejimin baskısından çekinen kesimler kamusal alanda birlik ile yakın temastan kaçınmıştır. Birlik kamuoyu karşısına ilk olarak Kasım 1985’te *Sabah* (الصباح) gazetesi ile çıkmıştır. Her ne kadar gazetenin ömrü kısa olsa da birliğin geniş bir kesime ulaşmasına oldukça yardımcı olmuştur. Ayrıca Şeyh Yasin gazetedeki yazıları nedeniyle Aralık 1983’te tutuklanarak cezaevine gönderilmiştir.

Adalet ve İhsan Hareketi’nin başta Şeyh Abdüsselam Yasin olmak üzere lider kadrosuna süreç boyunca uygulanan baskılar hareketin organizasyon yapısının ilk günden itibaren disiplinli şekilde hareket etmesini sağlamıştır. Rejimin baskısı karşısında lider kadroların belirli dönemlerde alıkonulması hareketin yönetiminde farklı isimlerin inisiyatif almasının önünü açmıştır. Bütün baskılara rağmen birlik büyümeye devam etmiştir. Şeyh Yasin’in iki yıllık cezasını tamamladıktan sonra Aralık 1985’te salıverilmesinin ardından birlik yeni bir oluşuma doğru yelken açmıştır.

⁴⁹⁸ “جماعة العدل والإحسان”, Aljazeera, 12 October 2014, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/10/12/جماعة-العدل-والإحسان>

Birlik çatısı altında eğitim ve öğrenci komiteleri kurulmuştur. 1987’de Yardım Birliği Cemaati, ismini Adalet ve İhsan Hareketi (جماعة العدل والإحسان) olarak değiştirerek faaliyetlerine devam etmiştir.⁴⁹⁹ Hareketin on yıldan kısa bir sürede üniversite kampüslerinden geniş toplumsal kesimlere ulaşmasına paralel olarak organizasyon yapısı da önemli bir dönüşüm yaşamıştır. Hareket içerisine yeni karar alma mekanizmaları eklenmiştir. Şeyh Yasin, Adalet ve İhsan Hareketi ismi altında sosyal ve siyasi meseleler için uygun bir ideolojik ve kültürel çerçeve oluşturabilmiştir. 1990’da yeni bir tutuklama dalgasıyla ana kadronun tutuklanmasıyla ülke genelinde harekete yönelik ilginin daha da arttığı söylenebilir. Özellikle tepe kadroda yaşanan eksilmeler karşısında üniversite ve gençlik yapılanması ön plana çıkarak kamuoyuna yönelik mesajlar yayımlamıştır. Günümüzde hareketin önde gelen isimlerinden Ömer İharcane gibi isimler o dönemde gençlik yapılanmasına aktif rol alanlar arasındadır.

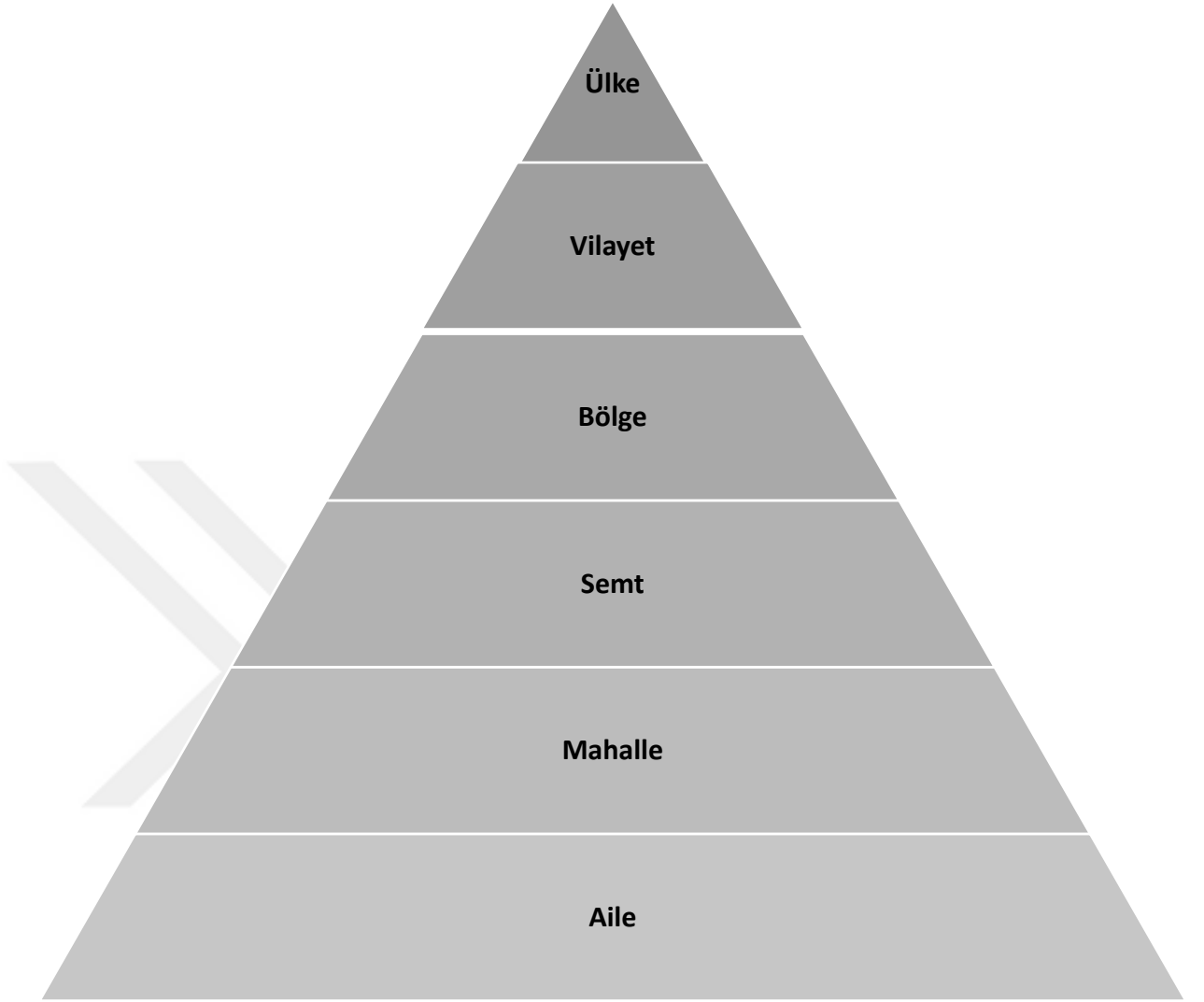
Adalet ve İhsan Hareketi’nin organizasyon yapısı ve finansal stratejisi Fas toplumu içerisinde hareket alanı bulmasına olanak sağlamıştır. Hareket yerelden ulusal seviyeye kadar farklı şemalar üzerinden yapılanmaya gitmiştir. Örneğin en alt seviyede aile şeması içerisinde 5-10 kişilik gruplar yer almaktadır. Belirli sayıda aile ikinci halkada mahalle şemasını oluşturur. Her bir bölge 60 kişiye kadar kişiyi içerisine alabilmektedir. Mahalle şemasını semt ve semt şemasını da bölgeler takip etmektedir. Bölgelerin bir araya gelmesiyle de vilayet şeması ortaya çıkmaktadır. Vilayetlerin bir araya gelmesi ise ülke geneline hitap eden bir organizasyon şeması ortaya çıkarmaktadır. Hareket içerisinde vilayet liderleri Danışma Kurulunu oluşturmaktadır.

⁴⁹⁹ “جماعة العدل والإحسان”, Aljazeera, 12 October 2014, <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/10/12/جماعة-العدل-والإحسان>

Danışma Kurulunun yanında yer alan Rehberlik Konseyi hareketin Yürütücü Konseyine eş değer bir otoriteye sahiptir.

Adalet ve İhsan Hareketi kendi dini otoritesini kurmak ve ürettiği bilgiyi toplum geneline yaymak için üç aşamalı bir organizasyon şeması oluşturmuştur: (i) Aile Meclisi, (ii) Nasihat Meclisi, (iii) Ribat Meclisi. Her bir aşama belirli bir üye kitlesine ve toplantı şekline sahiptir.⁵⁰⁰ Bunlardan en önemlisi olarak ayda iki kez toplanan Nasihat Meclisi gösterilebilir. Buradaki toplantılarda sosyal, siyasi ve dini alanlarda harekete yön veren bilgi ve tecrübe aktarımı yapılmaktadır. Lider etrafında şekillenen ve genişleyen kişisel ilişkiler üzerinden bir aktarım söz konusudur. Toplantılar dışarıya açık değildir. Toplantılara katılmak için liderin belirlediği prosedürlerden geçerek belirli bir olgunlaşma ve endoktrinasyon sürecini tamamlamak gerekmektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak ideolojik katılığın yanında güçlü bir organizasyon yapısına da işaret etmektedir. Rejim baskısı toplantıların daha çok mensupların evlerinde gerçekleştirilmesine neden olmaktadır. Aile Meclisi ise birbirini her türlü konuda destekleyen küçük aile gruplarından oluşmaktadır. Mensupların ve aile gruplarının birbirleri arasındaki iletişimine şekil veren de Ribat Meclisidir.

⁵⁰⁰ Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz (2013), “Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco”, *Politics, Religion & Ideology*, Vol.14, No.1, s.143.

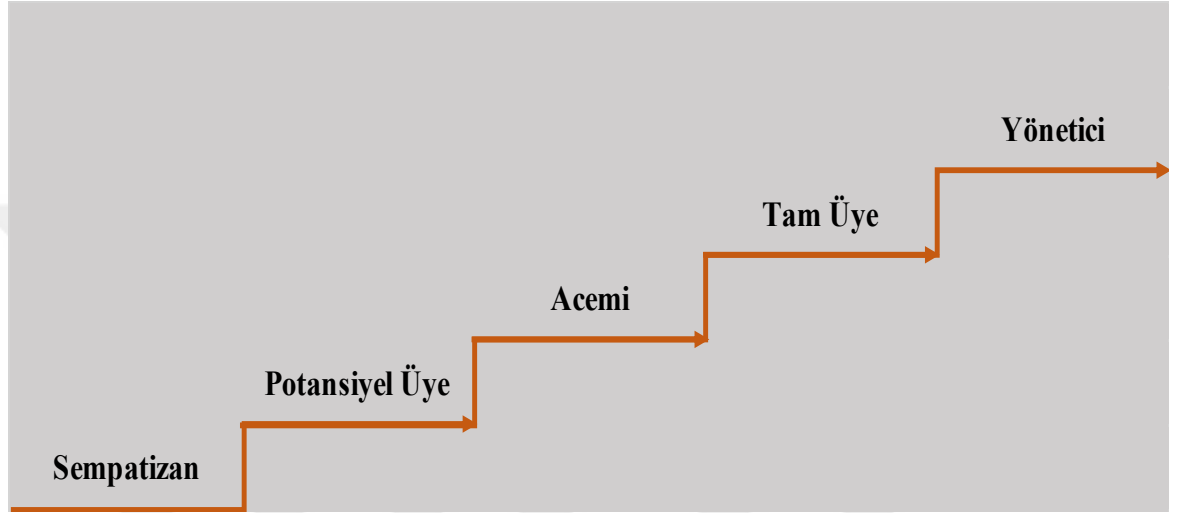

Diyagram 7: Adalet ve İhsan Hareketi’nin Ülke Yapılanması Şeması

Bu organizasyon şemasına ilave olarak üyelik meselesi de farklı aşamalardan oluşmaktadır. İslami hareketler içerisinde üyelik sürecinde farklı kategorilerin olması yerleşik bir uygulamadır. Örneğin Mısır’da Müslüman Kardeşler’in çok katmanlı üyelik sisteminin Ortadoğu genelinde çok sayıda toplumsal harekete örneklik teşkil ettiği söylenebilir.⁵⁰¹ Hareketin üyelik aşamaları şöyle sıralanabilir: (i) sempatizan, (ii)

⁵⁰¹ Anani, Khalil (2016), *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics* (Oxford: Oxford University Press), ss. 82-99.

potansiyel üye, (iii) acemi, (iv) tam üye, (v) yönetici. Üyelerin aşamalar arası geçişinde herhangi bir kurumsal kanal yoktur. Süreç gayriresmi olarak yöneticilerin uhdesinde gerçekleşmektedir. Finansal açıdan hiçbir üye katkıda bulunmak zorunda değildir. Bütün ihtiyaçlar üyelerin katkılarıyla karşılanmaktadır.

Diyafram 8: Adalet ve İhsan Hareketi'nin Üyelik Aşamaları

Karizmatik bir lider etrafında geleneksel bir yapı arz eden Adalet ve İhsan Hareketi gelişimini özellikle gençlere ve yerel şartlara uyum sağlamasına borçludur. Hareket bünyesine katılan yeni üyelerin büyük bir kısmı lise ve üniversite çağındaki öğrencilerdir. Hareket mensupları aynı zamanda yerelliğe önem verip her mahallede aktif olarak yer almaya çalışmıştır. Böylelikle tabana yayılarak geniş bir kitle ile tanışma olanağı doğmuştur.

Adalet ve İhsan Hareketi'nin tabandan başlayarak özellikle gençler üzerinden yayılması zamanla var olan organizasyon yapısının da genişlemesini zorunlu hale getirmiştir. Artan mensup sayısı ve uzmanlaşma ihtiyacı organizasyon şemasında çeşitliliği talep etmeye başlamıştır. Bu kapsamda siyasi meseleleri daha sistematik değerlendirebilmek için 1998'de siyasi bir yapı kurulmuştur. Böylelikle dine davet

yoluyla ulaşılan insanların yanında farklı kesimlere de hitap etmenin mümkün olabileceği düşünölmüştür. Burada önemli noktalardan biri de Adalet ve İhsan Hareketi siyasi meseleler için kurumsal adım atmasına rağmen PJD'ye benzer şekilde hareket-parti ayrımı gözetmemiştir. Dine davet ile siyaseti birbirinden ayırmak hareket için imkânsız bir görev olarak telakki edilmiştir. Aksine her iki alanın birbirini tamamladığı fikri hâkimdir. Her ne kadar hareket ve siyasi bölüm farklı bir hiyerarşiye sahip gibi görünse de benzer isimler her iki alanda da sorumluluk altına girebilmektedir. Dine davet faaliyetlerinde bulunan biri aynı zamanda siyasi meselelerde de ön plana çıkabilmektedir.

Siyasi meselelere kurumsal odaklanmak toplumsal taban oluşturmak için bir araç olarak tasarlanmıştır. Bir siyasi parti disiplini içerisinde hareket edilmesi planlanmıştır. İlave olarak Hareketin önde gelen isimleri kurumsal genişleme konusunda daha fazla ilerleme kaydedebilmek için hareket bünyesinde gençlik, kadın ve sendikalar konusunda da bir açılımı gerekli görmüştür. Ülkede uzun yıllardır faaliyet gösteren siyasi partilerin organizasyon şeması ve gelişimi örnek alınmıştır. Özellikle ülkedeki sosyalist gelenek yakından takip edilmiştir. Sosyalist partilerin ülkedeki protestocu geleneğinin yanında özellikle öğrenciler, sendikalar ve sivil toplum üzerinden hareket etmesi örnek teşkil etmiştir.

Fas siyasi hayatında Adalet ve İhsan Hareketi açısından başta kurucu lider Şeyh Abdüsselam Yasin'in kendi tecrübeleri olmak üzere siyasi aktörlerin monarşik sistem içerisinde var olma çabası ve sistemin elitleriyle kurdukları ilişkiler oldukça öğreticidir. Bu gerçekler hareketin organizasyon yapısının gelişimini olumlu manada etkilemiştir. Hareketin açık şekilde şiddeti reddetmesi, gizlilikten uzak kamusal alana yatırım yapması ve yerelliği savunması bu manada önemlidir. Adalet ve İhsan Hareketi

farklı alanlardaki aktif tutumuyla Ortadoğu ve Kuzey Afrika genelinde ortaya çıkan İslami hareket sınıflandırması içerisinde kendine yer bulmaktadır. Manevi değerleri ön plana alması ve inancın güçlendirilmesi gibi daha çok kişinin iç dünyasına hitap eden mevzularda farklı bir değerlendirme içerisine sokulabilir. Bu durum hareketin karizmatik bir lider ve kurucu metinler etrafında şekillenen ve geleneksel değerlere önem veren ideolojik ve organizasyon yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Doğal olarak maneviyatın bu denli vurgulanması siyasi organizasyonun daha geride kalmasına neden olmaktadır. Ülkenin en büyük İslami hareketi olmasına rağmen siyasi talepler bu yapı içerisinde daha az yoğunlukta kalmakta ve resmi siyaset yapmak gibi girişimler gün yüzüne çıkmamaktadır. Ayrıca ilk günden itibaren hareket mensuplarının Fas siyasetine karşı şüpheyile yaklaşımları resmi siyasetin bir parçası olma konusunda tereddütleri artırmıştır. Dini bir hareketin siyasi meselelere çok da yoğunlaşması hareketin iç yapısını etkileyeceği ve dine davet meselesinin sekteye uğrayacağı yönündeki değerlendirmeler önde gelen isimler tarafından sık sık dile getirilmektedir.⁵⁰² Hareket temsilcileri kendi güçlerini prensiplere bağlılıklar ölçüsünde değerlendirmektedir. İlave olarak siyasi bir aktör gibi nicel değerlendirmeler üzerinden hareket etmek prensiplere aykırı bulunmaktadır. Ayrıca resmi siyasete katılım beraberinde çoğulcu bir yaklaşım zorunluluğu da getirecektir. İslami değerler üzerinden siyaset vaadinde bulunan bir partinin tüm fikirleri tanınmasını ve onlara meşruiyet kazandırmasını beklemek zordur. Bu durum çok sayıda gözlemci tarafından da teyit edilmektedir.⁵⁰³

⁵⁰² McEneaney, Kyle (2008), "Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group", Carnegie Endowment for International Peace, 18 August 2008, <https://carnegieendowment.org/sada/20813>

⁵⁰³ Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, ss.381-397; Hamzawy, Amr, and

Adalet ve İhsan Hareketi'nin organizasyon gelişimi başarılı ve toplumsal hareket inşasına karşılık gelmektedir. Mevcut şartlar altında hareketin ideolojik pozisyonu ve organizasyon şeması resmi siyasetin şartlarına uyumsuz bir profil çizmektedir. Hareket mensupları Fas'taki siyaset mekanizmasının çarkları arasında hareketin amacından uzaklaşacağını öngörmektedir. Resmi siyasetin bir parçası olmak hareket açısından büyük bir maliyet doğuracaktır. Bunun yerine sivil toplum sınırları içerisinde hareket etmek daha doğru bir tercih olmaktadır. Bu değerlendirmeler Adalet ve İhsan Hareketi'ni PJD'den farklı bir pozisyona yerleştirmektedir.

5.4. Siyasi Strateji

İslami hareketlerin resmi siyasete bakışında ideolojinin ve organizasyon yapısının yanında siyasi stratejileri de oldukça belirleyicidir. Siyasi stratejinin belirlenmesi kapsamında şu noktaları tespit etmek gereklidir: (1) amaçları belirlemek, (2) hedef kitleyi anlamak, (3) anlamlı bir anlatı oluşturmak, (4) mobilizasyon kapasitesine ulaşmak ve (5) kaynak yönetimi, (6) iletişim. Burada siyasi strateji ile kastedilen ülkedeki nihai sosyal ve siyasi değişimlerin nasıl gerçekleşeceği yönündeki beklentidir.

Siyasi Strateji	Amaç	Hedef kitle	Anlatı	Mobilizasyon kapasitesi	Kaynak yönetimi	İletişim	Nihai hedef
Tevhid ve Islah Hareketi / PJD	İslami değerlerin canlanması ¹	Fas toplumu	Siyasi ve sosyal kurumlar içerisinde uzlaşma ve işbirliği	Hareket ve partinin stratejik işbirliği	Geniş resmi kurumsal imkanlar ve Uluslararası bağlantılar	Resmi ve gayri resmi kanallar	Tepeden inme değişim

Marina Ottaway (2009), "When Islamists Go into Politics", *The Fletcher Forum of World Affairs*, Vol.33, No.2, ss.37-46; Spiegel, M. Avi (2015), *Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World* (New Jersey: Princeton University Press).

Adalet ve İhsan Hareketi	İslami değerlerin hakim kılınması	Fas toplumu	Siyasi sisteminde dışı olarak bireysel ve toplumsal gelişim /olgunlaşma	Hareket merkezli	Sınırlı gayri resmi imkanlar ve Yerel bağlantılar	Gayri resmi kanallar	Tabandan yukarı değişim

Tablo 6: Tevhid ve İslah Hareketi / PJD ve Adalet ve İhsan Hareketi’nin Siyasi Stratejisini Belirleyen Faktörler

Her bir İslami hareket mensuplarıyla, kurduğu toplumsal ve ekonomik ağlarla siyasi sonuçlar üreten süreçlerin bir parçası olarak varlık gösterir. İkinci bölümde ayrıntılı olarak tartışıldığı üzere otoriter rejimlerde siyasi katılım meselesi farklı formlarda olsa da ortaya çıkabilmektedir. Farklı bir ifadeyle siyasi katılım meselesini sadece parti siyaseti üzerinden okumak eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu değerlendirme İslami hareketlerin parti kurarak resmi siyasetin bir parçası olmayı tercih etmedikleri ortamlarda bile ülke siyasetinin çarkları arasında varlık gösterdiklerini kabul etmeyi gerekli kılar.

Siyasi katılım farklı formlarda kendini gösterirken İslami hareketlerin nasıl bir siyasi strateji benimsedikleri meselesi de oldukça önem kazanmaktadır. Genel olarak iki farklı bakış açısı üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkündür: (1) tepeden inme değişim, (2) tabandan yukarı değişim. Her iki bakış açısı farklı davranış biçimlerinin üretilmesine yol açmaktadır. İlk olarak tepeden inme değişim beklentisi beraberinde resmi siyasi süreçlere yönelik negatif bir bakış açısının önüne geçer. Bu tür bir stratejiyi benimseyen hareketlerin siyasi fırsat ortamlarında parti kurma konusunda adım attıkları görülmektedir. Tepeden inme bakış genel olarak geniş bir toplumsal tabanı incelemekten öte elit merkezli bir karar alma mekanizmasının siyasi ve resmi olanakları kullanarak amaçların ve arzuların gerçekleştirilebileceğine olan

inancına dayanır. Farklı bir ifadeyle arzulanan değişim kitleleri merkeze alarak harekete geçirmek yerine siyasi gücü ele alıp geniş reformlar kurgulayarak tepeden aşığıya gerçekleşecektir. Bu kapsamda İslami hareketlerin partileşerek resmi siyasi süreçlerin bir parçası olması oldukça mümkün hale gelmektedir. Doğal olarak hareketin rejimle ilişkisi, diğler aktörlere bakışı ve amaçları gibi meseleler de bu bakış açısını sürekli olarak yeniden üreten karşılıklı bir ilişki dinamiğine işaret eder.

Bu araştırma tepeden inme ci bakış tartışmasında şiddeti denklem dışında tutmaktadır. Devrimci şiddet yerine elitlerin şiddet içermeyen siyasi araçlara başvurarak değişim ve dönüşüm için çabalaması söz konusudur. Parlamentonun yanında etkili devlet kurumlarında varlık göstererek siyasi sistem hiyerarşisi içerisinde İslami değerlerin yeniden canlanması ve toplumun bu değişime uyum göstermesi amaçlanmaktadır. Bu strateji doğal olarak elit merkezli bir bakış açısı sunar. Liderler açısından hareketin toplumsal tabanının korunması veya geniş halk kitlelerine tabandan hareket ederek ulaşma çabası ikincil öneme sahiptir. Bunun yerine kooptasyon gibi potansiyel maliyetlere rağmen siyasi ve devlet kurumlarının gücü kullanılarak geniş kitlelere ulaşmak hedeflenir.

İkincisi, siyasi bir strateji olarak tabandan yukarı değişim tepeden inme ci değişim beklentisinin aksine geniş bir toplumsal tabanın varlığını ön şart olarak kabul eder. Tabandan değişim meselesinin merkezine toplumun en küçük yapıtaş ı üzerinden bir değerlendirmeyi oturtmak gerekir. Bu noktada belirli prensipler ve değerler üzerinden bireyin maddi ve manevi gelişiminin artması ve beraberinde ailedeki değişimler önem kazanmaktadır. Kabaca bireyden başlayan, ailede hız kazanan ve toplumun geneline yayılan yavaş bir değişim ve dönüşüm beklentisinden bahsetmek mümkündür. Beklentilerin gerçekleşmesi için eğitim ve sosyal/kamusal hizmetler

başvurulan araçlardır. Bireyin görev ve dava bilincinin artması ve İslami değerlerin yeniden hayatın merkezine oturması amaçlanır.

Tabandan başlayan değişimin kısa ve uzun vadeli sonuçlarından bahsetmek mümkündür. Kısa vadece hareketin tabanının korunması amaçlanır. Bu durum bir siyasi parti kurma durumunda ortaya çıkabilecek tabana yönelik tehditlerin göz ardı edilmesi anlamına gelecektir. Uzun vadede ise arzulanan toplumsal değişimin ortaya çıkaracağı sonuçları yönetme konusunda hareket etme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. İleriye dönük beklentilerin canlı tutulması için hareketin rejimle ve diğer aktörlerle kurduğu ilişkide belirli sınırlar içerisinde hareket etmesini zorunlu kılar. Kooptasyon gibi tehditlerin bertaraf edilmesi için belirlenen sınırların dışına çıkılmaması gerekir. Buna göre hareketin liderinin mensuplarla dinamik bir ilişkiyi canlı tutması hedeflenir. Toplantılar, vaazlar, sohbetler, yardım geceleri ve liderin kişilerle direk teması bu kapsamda değerlendirilebilir. Adalet ve İhsan Hareketi lideri Abdüsselam Yasin 2012’de ölümüne kadar bu tarife uygun bir süreci yönettiği görülmektedir. Şeyh Yasin hareketini sosyal değişimi vaaz eden bir toplumsal hareket olarak tanımlamaktadır.⁵⁰⁴

Toplum genelinde gerçekleşen dönüşümün siyasi yansımaları da olacaktır. Bu eş zamanlı değildir. Yavaş ve sindirerek gerçekleşen toplumsal değişimin siyasi yansımaları uzun vadeye yayılmaktadır. Farklı bir ifadeyle sosyal ve toplumsal manadaki değişimler siyasi değişimin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Bu strateji kapsamında resmi siyaset ve parti kurma gibi süreçler siyasi fırsatların varlığına rağmen ilk planda ön plana çıkan süreçler değildir. Rejim ve diğer aktörlerle ilişkileri

ياسين ، عبد السلام (2018) ، الإحسان ، الجزء الأول (بيروت : دار الصحافة والنشر اللبنانية 504

de bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Otoriter rejimler literatürü tabandan değişim arzusu içerisinde olan İslami hareketlere yönelik baskıcı bir tutum içerisine girdiğini uzun yıllardır ortaya koymaktadır. Doğal olarak bu stratejisi benimseyen hareketlerle otoriter rejimler arasında gerilimli ve çatışmacı bir ilişki gözlemlenmektedir. Örneğin bu araştırmanın merkezine oturan Adalet ve İhsan Hareketi lideri Abdüsselam Yasin'in Fas rejimi tarafından ilk olarak 1970'li yılların sonunda hapse atılmasının ardından akıl hastanesine yatırılması ve yaklaşık 10 senelik ev hapsi bahsi geçen ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Özetle bu bölüm İslami hareketleri anlama noktasında siyasi stratejiyi ideoloji ve organizasyon yapısı tartışmalarının yanına konumlandırmaktadır. İlerleyen sayfalar siyasi strateji meselesini Adalet ve İhsan Hareketi ile Tevhid ve Islah Hareketi /PJD üzerinden değerlendirecektir.

5.4.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD)

Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi'ne (PJD) uzanan süreçte Tevhid ve Islah Hareketi siyasi strateji olarak tependen inmece değişimi tercih ettiğini söylemek mümkündür. Böylesi bir değişim elitler tarafından yönetilen bir sürece karşılık gelmektedir. Bu noktada siyasi arena içerisinde hareket kapasitesine sahip bir siyasi parti önem kazanmaktadır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurulmasına bu kapsamda oldukça önemli bir hamledir.

Tevhid ve Islah Hareketi pragmatik bir pozisyon üzerinden Fas'ın nasıl bir ülke olması yönündeki idealizmi terk ederek yerine siyasi gerçekler üzerinden bir projeksiyon ortaya koymuştur. Parti pragmatik pozisyonuyla İslami ajandasını ülkenin

siyasi arenasını içerisinde bulunarak gerçekleştirmeyi kendine amaç edinmiştir. PJD'nin siyasi stratejisi şu başlıklar altında analiz edilebilir:

- a. Demokratik süreçlere katılım
- b. Pragmatizm
- c. İslami değerlerin sürece yayılan yeniden inşası
- d. Koalisyon ve işbirliği
- e. Sosyal refah ve yolsuzluk karşıtlığı
- f. Gençliğe temas
- g. Seküler ve dini elementleri dengeleme
- h. İslami kimliğin sürekliliği

Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD) 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren yer aldığı Fas siyasi arenasında demokratik katılım noktasında ısrarcı bir parti olarak değerlendirmek mümkündür. Parti parlamento seçimlerinin yanında yerel seçimler ve diğer demokratik mekanizmalarda yer alarak siyasi temsil ve etki gücü kazanmayı amaçlamaktadır. Bu sayede toplumun farklı kesimlerine ulaşmayı başardığı söylenebilir. Demokratik siyasette ısrar özellikle genç nüfus içerisinde belirli bir teveccüh yarattığı gözlemlenmektedir. Araştırma kapsamında partinin gençlik kollarında aktif olarak görev yapan biriyle yapılan görüşmede partinin diğer siyasi aktörlerle rekabet gücüne ulaşması ve İslami değerlerin kamusal alanda yeniden canlandırılmasına yönelik söylemleri partiyi bir çekim merkezi haline getirdiği görülmüştür.⁵⁰⁵ PJD'nin resmi siyasi sürecin bir parçası olması meselesinde sistemin içeriden ıslah edilebileceğine olan inancın yattığı söylenebilir.

⁵⁰⁵ PJD Gençlik Teşkilatı üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul/ Türkiye

Pragmatik yaklaşım PJD'nin sosyal ve siyasi meselelere yaklaşımında belirleyicidir. Fas siyasi hayatının çok aktörlü yapısı ve monarşinin bir oyun kurucu aktör olarak konum alması pragmatizmi PJD açısından zorunlu kılmaktadır. Ayrıca PJD'nin tek seslilikten uzak yapısı ve farklı isimlerin parti yönetiminde ön plana çıkması partinin gündeminin ve amaçlarının peşinden gitme noktasında radikal değişim taleplerinin yerine farklı aktörlerin desteğini de gözeterek eyleme geçmeyi salık vermektedir. Parti genel sekreterinin kurumsal olarak 4 yıllık bir süre için seçilmesi ve bu görevi en fazla iki dönem yürütebilmesi partinin pragmatik yaklaşımının bir sonucudur. Böylelikle değişen sosyal ve siyasi şartlar karşısında partini de kendini sürekli olarak yenilediği mesajı verilmektedir. Ayrıca partide genel sekreterlik dışındaki pozisyonlarda da çeşitli gerekçelerle görev değişimleri de yaşanmaktadır. Parti genel sekreteri Abdulillah Benkirane'nin yardımcısının istifası bu kapsamda değerlendirilebilir.⁵⁰⁶

PJD'nin sıklıkla dile getirdiği İslami değerlerin ve terbiyenin yeniden canlanması meselesinde Fas siyasetinin dinamiklerinin etkisi göz ardı edilemez. Diğer siyasi aktörlerle ve rejim elitleriyle karşı karşıya kalmamak için pek çok değişkeni dikkate almak zorundadır. Ayrıca attığı her adımın toplum tarafından yakından takip edilmesi de partinin hareket alanını sınırlamaktadır. Bu noktada parti radikal söylemlerden ve adımlardan kaçındığı söylenebilir. Diyalog, eğitim, şeffaflık, adalet, sosyal refah ve yolsuzluklar mücadele gibi evrensel kavramlar üzerinden bir manevra alanı inşası çabası vardır. Bu tür kavramlara sıklıkla başvurmak sosyal ve siyasi alanda

⁵⁰⁶ <https://www.maroc24.com/77598--نائب-بنكيران-يستقيل-من-أمانة-البيجدي>, "22.10.2022", [أمانة-البيجدي](#)

ideolojik farklılıkların ötesine taşan bir pozisyona karşılık gelir. Böylece aktörler arasındaki sınırların gevşemesi, fikir ve söylem geçişkenliği artar. Bu durum Arap Baharı döneminde farklı gruplardan insanların değişim talebi etrafında birleşmesine benzetilebilir. İdeolojik farklılıklarını bir kenara koyan elitlerin ve yığınların demokrasi, reform, özgürlük ve rejim değişikliği gibi kavramların etrafında birleştikleri görülmüştür. PJD'nin esnek ve pragmatist pozisyonu benzer bir değerlendirme içerisine sokulabilir. Seçimlerle sınanan bir yapı olarak PJD varlığını güvenli bir şekilde sürdürmek ve ideallerini hayata geçirebilmek için toplumun geniş bir kesiminin desteğini almak zorundadır. Bu da zamana yayılan inşa sürecini gerektirir.

Fas anayasal monarşi ile yönetilen bir siyasi sisteme sahiptir. Bu sistemde kral mutlak otorite sahibiyken aynı zamanda siyasi partiler meclis süreçlerinde yer alabilmek için birbirleriyle rekabet etmektedir. Fas'ta meclisin iki kanadı vardır: (i) Temsilciler Meclisi ve (ii) Danışmanlar Meclisi. Temsilciler Meclisi 395 üyeye sahiptir ve üyeler beş yıllığına doğrudan halk tarafından seçilir. Danışmanlar Meclisi ise 120 üyeden oluşmaktadır. Danışma Meclisinin her bir üyesi Temsilciler Meclisinin aksine belediye meclisleri, bölge konseyleri ve sivil toplum temsilcileri tarafından belirlenir. Kral seçimlerde en fazla oyu alan partiye hükümet kurma yetkisi vermektedir. Fakat gerek seçim sistemi gerekse genel temayüller neticesinde hiçbir parti tek başına hükümet kuramaz. Koalisyon hükümetleri Fas siyasetinin en temel özelliklerinden biridir. Bu şartlar altında resmi siyasi arenada boy gösteren PJD'nin seküler ve milliyetçi aktörler de dahil olmak üzere koalisyon ve işbirliği fikrine açık olma zorunluluğu vardır. PJD liderleri kralın mutlak gücüne rağmen var olma çabası gösterdikleri ortamda kendi pozisyonlarını meşrulaştırmak için belirli sloganlar

etrafında hareket ettikleri görülmektedir. Araştırma kapsamında görüşülen kişilerin ön plana çıkardıkları sloganlardan biri şudur:⁵⁰⁷ "التعاون على الخير مع الغير أيا كان" (ne olursa olsun başkalarıyla iyilik için işbirliği yapın).⁵⁰⁸

Bu slogan sistemin tüm arızalarına rağmen tüm aktörlerle işbirliğine açık olmayı salık vermektedir. İşbirliğinin güçlü bir şekilde hayat bulması sistemin içeriden ıslah edilmesi için uygun bir zeminin inşasına hizmet edecektir. Tevhid ve Islah ve PJD'nin bu tür bir sloganı sahiplenmesi siyasi arenada boy gösterme arzusunda olan İslami gruplar açısından yeni bir durum değildir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da İslami ilimler noktasında ön plana çıkan isimler de bu sloganı dolaşımına katkıda bulunmuşlardır.⁵⁰⁹

İslami hareketler ve partiler açısından genç nüfusuna hitap etme oldukça önemli bir gündem maddesidir. Bu kapsamda organizasyon şeması kapsamında gençlik ile temas kuracak ve mobilize edecek birtakım düzenlemeler hayata geçirilmektedir. Tevhid ve Islah Hareketi ve PJD kuruldukları günden itibaren ülkedeki genç nüfusla yakın temas içerisinde. Bu kapsamda PJD çatısı altında bir gençlik teşkilatı faaliyet göstermektedir.⁵¹⁰ Gençlik yapılanmasına belirli bir manevra alanı tanınarak gündem üretme imkanı yaratılmaktadır. Örneğin her yıl düzenli olarak organize edilen ulusal gençlik forumlarıyla taleplerin kamuoyuyla paylaşılması için

⁵⁰⁷ PJD üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul

⁵⁰⁸ Yazarın çevirisi. "ابن كيران: بارك الله لنا في رئيس مجلسنا الوطني ومزيديا من الدروس يا أبناء العدالة والتنمية", <https://www.pjd.ma/node/13138>, Bu slogan Tevhid ve Islah Hareketi'nin lider kadrosu tarafından da sıklıkla dile getirilmektedir. "التعاون على الخير مع الغير أيا كان", https://www.youtube.com/watch?v=pQ6M1bYR1Fs&ab_channel=PjdCommunication, ندوة صحفية "الفريق العدالة والتنمية بجماعة الرباط", https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=816957279643153, كلمة الأمين العام "الحزب العدالة والتنمية ذ عبد الإله ابن كيران بالمهرجان الختامي للأبواب المفتوحة المنظمة من طرف الكتابة الإقليمية للحزب بفاس", https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=104227919354514

⁵⁰⁹ Merhum Yusuf el-Karadavi bu isimlerden biridir. Bkz. "التعاون والتناصر والتراحم" <https://www.al-qaradawi.net/node/2851>

⁵¹⁰ شبيبة العدالة والتنمية, https://jjd.ma/?page_id=4437

uygun zemine hazırlanmaktadır. Gençlik forumları çeşitli sloganlar etrafında yeni fikirler üretmek için gayret göstermektedir. Örneğin "شباب مع الإصلاح ضد الفساد" (yolsuzluğa karşı reform yapan gençlik)⁵¹¹ bu sloganlardan biridir.⁵¹² Partinin gençlik teşkilatının geçmişi 1973 yılında kurulan "اتحاد الشبيبة الشعبية" (Ulusal Gençlik Birliği'ne) kadar uzanır. Birlik 2002'de gerçekleşen konferansta adını resmi olarak "شبيبة العدالة والتنمية" (Adalet ve Kalkınma Gençliği) olarak değiştirmiştir.⁵¹³ Gençlik teşkilatı ulusal forumlarının yanında seminerler, dersler, konferanslar ve akademik eğitim programları yerel ve uluslararası işbirliği ile düzenlenmektedir.

Bu tür organizasyonların düzenlenmesinde birkaç önemli motivasyondan bahsedilebilir. Parti özellikle genç nüfus içerisinde yeni üyeler kazanarak toplumsal tabanını genişletmek istemektedir. Araştırma kapsamında görüşülen PJD üyesi kişiler parti ile ilk temaslarını gençlik teşkilatının düzenlediği etkinlikler aracılığıyla gerçekleştirdiğini belirtmişlerdir.⁵¹⁴ Gençlik teşkilatının resmi yapısı ve faaliyetlerinde hukuki ve bürokratik sınırları zorlamaması Fas rejiminin otoriter yapısı göze alındığında genç nüfus için bir çekim alanı oluşturmayı başardığı söylenebilir. İkinci olarak gençlik üzerine eğilmek beraberinde partinin siyasi stratejisi kapsamında oldukça önemlidir. Ülkenin genç nüfusu dikkate alındığında partinin İslami değerler ve terbiye noktasındaki vizyonunu en verimli ve sağlıklı şekilde hayata geçirebileceği bir mecra bulduğunu söylemek mümkündür. Siyasi ve kurumsal fırsatları kullanarak bir toplumsal ve siyasi dönüşüm çabası gözlemlenmektedir.

⁵¹¹ Yazarın çevirisi

⁵¹² "02.09.2012", <https://www.aljazeera.net/news/2012/9/2/شباب-العدالة-والتنمية-من-يحكم-المغرب؟> و التنمية من-بحكم-المغرب

⁵¹³ "تاريخ الشبيبة", https://jjd.ma/?page_id=5468

⁵¹⁴ PJD Gençlik Teşkilatı üyesi ile mülakat, 23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde rejimlerin İslami hareketlere ve partilere yönelik şüpheyile yaklaştıkları bilinmektedir. Özellikle kamusal alanda ideolojik olarak büyük bir rekabetin söz konusudur. Mısır'da Müslüman Kardeşler, Ürdün'de İslami Hareket Cephesi, Tunus'ta Nahda Hareketi, Fas'ta Adalet ve İhsan Hareketi ve Tevhid ve Islah Hareketi'nin yıllar içerisinde otoriter yönetimler karşısında varlık gösterme çabası farklı davranış kalıplarının üretilmesine yol açmıştır. Kimileri resmi siyasetin tüm sınırlamalarını kabul ederken kimileri ise rejim karşıtı pozisyonunu korumuştur. Her bir davranış kalıbının aktörler üzerine belirli maliyetler yüklediğini de belirtmek gerekir. Rejim karşıtı pozisyonun maliyeti nettir. Baskı, gerilim ve gayri resmi ilişki ağı içerisinde sıkışmak en başta gelen maliyetler arasındadır. Fakat resmi kanallar içerisinde hareket etmenin siyasi ve sosyal maliyetleri sürekli olarak yeniden üretilmektedir. İslami değerler ve terbiye vurgusu karşısında sistemin dayattığı yasal sınırlar ve farklı aktörlerle rekabet İslami aktörleri büyük meydan okumalarla baş başa bırakmaktadır. Siyasi ve kurumsal araçları kullanmanın tüm cazibesine ve tepeden aşağı bir değişim arayışına rağmen her bir adımın siyasi ve sosyal maliyetleri olabilmektedir. Fas özelinde kralın yanında milliyetçi, seküler ve sol grupların rekabet potansiyeli PJD'yi pragmatik bir tavra zorlarken aynı zamanda bir denge arayışına da itmektedir.⁵¹⁵ Nihai olarak PJD İslami bir oryantasyon üzerinden hareket ettiğini iddia etse de düzenli olarak seçimlere katılmaktadır. Parti kendini İslami bir partiden çok İslami referanslarla hareket eden bir parti olarak etiketlemektedir. Geçmiş dönemlerdeki seçim sloganlarına bakıldığında daha net bir resim görülmektedir. Sürekli olarak güvenilirlik, istikrar, demokrasi ve kalkınma gibi kavramlar üzerinden

⁵¹⁵ Amghar, Samir (2007). "Political Islam in Morocco." *CEPS Working Document No.269*, <http://www.ceps.be>

İslami referanslara girmeden bir söylem üretimi görülmektedir.⁵¹⁶ Bu kapsamda "صوتنا" Bu kapsamda "صوتنا" sloganı ön plana çıkan sloganlardan biridir.⁵¹⁸ Parti reform sürecinin gerekliliğine atıfta bulunarak ülkede eğitim, yolsuzlukla mücadele, sosyal adalet ve refah gibi kavramları ortaya atarak ülke siyasetinin dengelerini de dikkate aldığını göstermektedir.

İslami bir kimliğin sürekliliği savunmanın yanında seçimlerle sürekli olarak bir ulusal seviyede sınanma durumu da söz konusudur. PJD'nin 2011 ve 2016 seçimlerinde hükümet kurma olanağı yakalamasına rağmen 2021'de büyük bir hezimet yaşamasını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Sonuç olarak tüm bu gelişmeler PJD'nin farklı iyi hayat algıları içerisinde bir denge arayışını sürdürmediği müddetçe sistem içerisinde etkisini kaybedeceğini göstermektedir. Sistemin içerisine etkinin azalması siyasi strateji konusunda yeniden bir değerlendirme yapmayı zorunlu kılacaktır.

Özetle bu araştırma PJD'nin siyasi stratejisinin siyasi sistem içerisindeki imkanlardan faydalanarak tepeden inme bir değişim fikri etrafında şekillendiğini iddia etmektedir. Bu kapsamda siyasi stratejinin farklı başlıklar altındaki analizinin birkaç önemli noktaya işaret ettiğini söylemek mümkündür. PJD monarşinin siyasi temellerini sorgulamamaktadır. Parti sosyal ve siyasi değişim noktasında devrimci bir söylemden uzakta kalarak İslami devlet fikrine soğuk baktığı söylenebilir. Aksine, parti Fas'ta devlet ve toplumun halihazırda İslami olduğunu savunmaktadır. Fas İslami

⁵¹⁶ "Who will compete in Morocco's upcoming election? ", 5 Ağustos 2021, <https://www.middleeastmonitor.com/20210805-who-will-compete-in-moroccos-upcoming-election/> ,
العدالة والتنمية-المغربي-، <https://www.aljazeera.net/news/2016/9/25/> ، "العدالة والتنمية المغربي يدشن حملته الانتخابية"
يدشن حملته

⁵¹⁷ Yazarın çevirisi

⁵¹⁸ "برامج الأحزاب المغربية بين الشعارات والأهداف" ، <https://www.aljazeera.net/news/2016/9/30/> ،
المغربية-بين-الشعارات

kimliğinin sürekliliği ve canlılığı koruması noktasında kurumsal ve hukuki süreçler üzerinden hareket etmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda PJD siyasi bir baskı grubu olarak ülkede İslami kimliğin zayıfladığı ya da zarar gördüğü durumlarda tepeden aşağı bir mobilizasyonu kendisine strateji olarak belirlemektedir. Partinin önde gelen isimlerinden Muhammed Yetim'in Tevhid ve Islah Hareketi'nin bir parti kurarak resmi siyasete katılması noktasında söyledikleri önemlidir. Yetim'e göre çağdaş siyasi gerçekler reddiyeci bir bakış açısını gündem dışına çıkarmaktadır. Çağdaş Müslüman toplumlar açısından seküler fikirlerin yayılması ve dini fikirlerin modern kurumlardaki etkisinin azalması İslami hareketlerin resmi siyasete katılımını zorunlu hale getirmektedir.⁵¹⁹ Yetim'e göre PJD'nin kurulmasına uzanan süreç bu fikri altyapının bir sonucudur. PJD rejimin reddeden bir pozisyondan uzak kurumsal içerisinde hareket ederek sistemi içeriden ıslah etme fikrine sarılmaktadır.

Kurumsal ve hukuki zeminin gerekliliği noktasındaki ısrar devletin ve kralın İslami kimlik etrafında oluşturduğu çemberi de sorgulama dışına itmektedir. PJD'nin İslami kimliği etrafındaki akademik çalışmalar bu mevzuda partinin pozisyonunu "yapıcı muhalefet" gibi bir tanımlama içerisine oturttuğu gözlemlenmektedir.⁵²⁰ Mevcut araştırma açısından da bu tespitin doğru olduğu söylenebilir. PJD'nin dini konularda ve meselelerde katı olmayan tutumu partinin ideolojik olarak farklı olan gruplarla yakın temas kurmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Bu durum partinin kamuoyunda görünürlüğün artmasına ve siyasi alanda tecrübe kazanmasına hizmet etmiştir. Partinin rejimle çalışmayı kabul etmesi ve farklı partilerle işbirliğine açık

⁵¹⁹ Azaoui, Hamza (2017), "Towards a New Political Thinking: The PJD's Ideological Revisions", *Research Reviews: Journal of Social Sciences*, Vol. 3, No.3, ss.191-195.

⁵²⁰ Amghar, Samir (2007). "Political Islam in Morocco." *CEPS Working Document No.269*, <http://www.ceps.be>, s.2

olması karar alma süreçlerinde daha fazla pay almayı arzuladığı anlamına da gelmektedir. Karar alma süreçlerinde esnek bir pozisyon üzerinden etkili olma arzusu parti liderliğinin toplumu dönüştürmede daha geniş bir manevra alanı kazandığına da işaret etmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında partinin elitlerin liderliğinde tepeden aşağıya inen sosyal ve siyasi değişim stratejisini başarıyla uyguladığını söylemek mümkündür. Bu strateji partiyi ülkenin diğer önemli İslami aktörü olan Adalet ve İhsan Hareketi'nden ayırmaktadır.

5.4.2. Adalet ve İhsan Hareketi

Adalet ve İhsan Hareketi Şeyh Abdüsselam Yasin'in liderliğinde PJD'nin aksine tabandan başlayan ve toplumun geneline yayılan bir siyasi stratejiyi benimsemektedir. Bu kapsamda kendisine sosyal ve dini aktiviteleri önceleyip resmi siyasetin dışında bir manevra alanı inşa etmektedir. Hareketin siyasi strateji belirli başlıklar altında analiz edilebilir:⁵²¹

- a. Tabandan yukarı mobilizasyon
- b. Şiddet karşıtı aktivizm
- c. Dini ve sosyal aktivizm
- d. Otonom siyasi pozisyon
- e. İslami prensiplere vurgu
- f. Ahlak ve etik değerlere odaklanma
- g. Siyasi muhalefet

Adalet ve İhsan Hareketi sahip olduğu toplumsal tabanını desteklemek ve kendi İslami ajandasının peşinden gitmek için tabana yayılan hareketlilik ve topluluk

⁵²¹ من نحن؟ / تعرف علينا <https://www.aljamaa.net/about-us/about>

temelli faaliyetler üzerinden varlık göstermektedir. Hareket üç temel prensip üzerinden hareket etmektedir. (1) şiddete hayır, (2) gizliliğe hayır, (3) dışa bağımlılığa hayır.⁵²² Adalet ve İhsan'ın barışçıl doğası, şiddete başvurmayı kesinlikle yasaklaması ve yerel şartlardan beslenerek hareket ediyor olması hareketin ülke genelinde büyük bir teveccüh kazanmasını sağlayan etmenler arasındadır. Adalet ve İhsan'ın öncelikleri arasında sıradan vatandaşlar arasında yerelde güçlü bağlar oluşturmak vardır. Bu amaç doğrultusunda ülke geneline yayılan bir yapı haline gelmiştir. Şeyh Abdüsselam Yasin'in yaklaşık 50 sene önce başlattığı hareket Fas'ın en önde gelen toplumsal aktörlerinden birine dönüşmüştür. Araştırma kapsamında görüşülen kişilerin ülkenin herhangi bir yerinde Şeyh Yasin'i takip eden ve hareketin faaliyetlerinde yer alan birine kolaylıkla rastlayabileceğiniz yönündeki tespiti dikkate değerdir.⁵²³

Adalet ve İhsan'ın bu kadar büyümesine ve Şeyh Yasin'in 1970'lerden itibaren monarşi karşısındaki pozisyonuna rağmen Fas monarşisinin Şeyh Yasin'e bir şekilde tolerans göstermesi oldukça ilginçtir. Şeyh Yasin'in kral II. Hasan'a gönderdiği mektubun ardından başlayan gerilimli ve çatışmalı ilişkide farklı zamanlarda hapse atılmasına rağmen Şeyh'in tanınırlığı ve takipçisi artmaya devam etmiştir. Şiddetten uzak, bireyin manevi gelişimine odaklanan ve aynı zamanda topluluk merkezli bir yapının varlığı bu kapsamda önemlidir. Ayrıca Fas monarşisinin bir İslami grup olarak Şeyh Yasin'i belirli dönemlerde özellikle seküler milliyetçiler ve radikal İslamcılar karşısında bir denge olarak gördüğü de söylenebilir.⁵²⁴

⁵²² "العدل", <https://www.aljamaa.net/about-us/about>

⁵²³ PJD üyeleri ve Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarıyla mülakat, 22-23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

⁵²⁴ Ellen, Lust-Okar (2005), *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions* (New York: Cambridge University Press).

Adalet ve İhsan Hareketi'nin tabandan başlayan toplumsal değişim stratejisini birkaç aşamada değerlendirmek mümkündür. İlk olarak manevi olarak eğitilen birey toplumsal ağlar içerisinde aktif olarak yer alarak bir farkındalık oluşturur. Şiddetten uzak İslami terbiye ile hareket eden bireyler toplumsal arızalar karşısında bilinçli bir pozisyon alır. Manevi olarak olgunlaşmış birey sosyal, siyasi ve ekonomik alanda toplumu yükseltmeye başlar. Burada dini ve sosyal aktivizmin yanında İslami değerlere bir odaklanma söz konusudur.

Önceki bölümde tartışıldığı gibi Tevhid ve Islah Hareketi Adalet ve İhsan'dan farklı olarak bireyin kurtuluşunu merkeze alan bir değişime odaklanmak yerine elitlerin merkeze oturduğu yukarıdan aşağı uzanan bir yol üzerinden değişimi öngörmektedir. Bu farklılık her iki hareketi temelde ayıran faktörlerin başında gelmektedir. Şeyh Yasin'e göre manevi yükseliş ve olgunlaşma ile beraber birey dahil olduğu ilişki ağları içerisinde aktif tutum içerisine girerek toplumun diğer üyelerine yönelik girişimlere başlar. Bu girişimlerde ahlaki ve etik değerler referans alınmaktadır. Süreç içerisinde kadınların aktif bu rol oynadığını belirtmek gerekir. Şeyh Yasin'in kızı Nadia Yasin'in kadınları merkeze alan çalışmaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Bireyin kabuğunu kırması ve etrafına dokunmaya başlaması stratejik olarak ikinci bir aşamaya karşılık gelmektedir. Bir anlamda Adalet ve İhsan Hareketi'ne dava hareketi etiketini bu aşamadan itibaren yapıştırmak mümkündür. Üçüncü aşama ise bireysel ve toplumsal olgunlaşmanın ardından gelmektedir. Bu da karşı olunan sistemin değişmesini getiren süreçtir. Genel beklenti kitlesel bir bilincin oluşması beraberinde bir ayaklanması getirecek ve siyasi dönüşüm kaçınılmaz hale gelecektir. Üç basamaklı olarak ortaya konan bu stratejinin uzun soluklu bir süreç karşılık geldiğini de söylemek gerekir.

Yukarıda kabaca tarif edilen manevi yükseliş ve olgunlaşma süreçlerinde Şeyh Abdüsselam Yasin açısından bireysel ve toplumsal açıdan kişiler arasında bir ayrım gözetilmediğini söylemek mümkündür. Şeyh Yasin'e göre toplumun her kesimi bu sürece dahil edilmelidir. İslam'ı merkeze alan ulusal bir sözleşme gereklidir. Dışlayıcı bir tavır nihai olarak hedeflenen siyasi dönüşümün önünde engel teşkil edecektir. Ülkedeki krizin sona ermesi bireyler veya partiler üstü bir çabanın ve vizyonu talep etmektedir.⁵²⁵ Bu bağlamda Şeyh Yasin liderliğindeki Adalet ve İhsan Hareketi Şeyhin zatına bir mihmandarlık payesi biçmektedir. Değişim stratejisinin gerçekleşmesi için bireyden başlayan, yerele ve ülke geneline yayılan uzlaşa üzerine yükselen bir süreç takip edilmelidir. Bu süreçte kadınlara ve aileye önemli sorumluluklar yüklenmektedir.

Adalet ve İhsan Hareketi açısından ortaya konan bu değişim perspektifinin gerçekleşmesinin önündeki ana engellerden biri kooptasyon tehlikesidir. Rejimin sürekli olarak toplumun üzerindeki kontrolünü tahkim etmesi ve alternatif seslere karşı teyakkuz hali kooptasyonu kullanışlı bir araç haline getirmektedir. Adalet ve İhsan'ın aksine Tevhid ve Islah /PJD açısından kooptasyon katlanılabilir bir maliyet olarak ortaya çıkmaktadır. Sistemin içerisinde varlık göstermek siyasi ve kurumsal olanaklardan faydalanmak partileşmenin ürettiği bir sonuçtur. Doğal olarak PJD gibi elit merkezli ve tepeden inmeci değişimi öngören yapılar açısından iç bağların güçlü olması meselesi ikincil öneme sahiptir. Fakat Şeyh Yasin ve takipçileri açısından toplumdaki tüm bireylere dokunma iddiası güçlü bir iç yapıyı zorunlu kılmaktadır.

⁵²⁵ Saaf, Abdallah and Al-Slimi, Abdelrahim Manar (2008), *Morocco (1967-2007): A Decisive Decade of Reform*, http://storage.arabreform.net.s3.amazonaws.com/ari/2008/04/28121835/Arab_Reform_Initiative_2008-04_Reports_en_morocco_1996-2007_a_decisive_decade_of_reforms.pdf, s.19

Güçlü yapının sürdürülebilir olması dışarıdan gelebilecek ve hareket üzerine yük olabilecek girdilerin kontrollü olarak izlenmesini talep etmektedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında resmi siyasetin bir parçası olması meselesi Adalet ve İhsan Hareketi açısından oldukça büyük bir maliyet ortaya koymaktadır. Adalet ve İhsan'ın resmi tanınırlık talebine, Fas siyasetinde çeşitli dönemlerde ortaya çıkan siyasi fırsat ortamlarının cazibesine ve parti kurmanın avantajlarına rağmen Adalet ve İhsan açısından parti kurmama bilinçli bir tercihin ürünüdür.

Yakın dönemde Fas siyaseti açısından siyasi fırsat dönemlerinden biri çift kutuplu dünya sisteminin sona ermesiyle ortaya çıkan yeni dönemdir. Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1990'lı yıllar sadece dünya siyasetinin değil aynı zamanda bölgesel dengelerin de sarsılmasına yol açmıştır. Bölgesel krizlerin sona erdirilmesi adına atılan adımların yanında (Filistin, İsrail ve Suriye barış görüşmeleri gibi) pek çok otoriter rejim de değişen şartlar karşısında ülke içinde reform süreçleri başlatmak zorunda kalmıştır. Fas bu ülkelerden biridir. Tek kutuplu dünyanın yarattığı liberal dünya dinamiklerine ilave olarak kral II. Hasan'ın bozulan sağlığı ve yerine hazırlanan VI. Muhammed'in tecrübesizliği karşısında monarşik yönetim ülkedeki muhalefeti kontrol edebilmek için bir takım siyasi fırsat alanları açmak zorunda kalmıştır. Özellikle İslami hareketlerin resmi siyasi sistemin bir parçası olması arzulanırken rejime yönelik yeni bir meşruiyet krizinin patlak vermemesi içi çeşitli siyasi ve sosyal girişimler olmuştur. Tevhid ve Islah Hareketi fırsat ortamı içerisinde partileşme yönünde tavır almayı tercih etmiştir.

Adalet ve İhsan Hareketi açısından farklı bir durum söz konusudur. Hareketin otonom bir siyasi pozisyonda kalmayı tercih ettiği söylenebilir. Bahsi geçen dönemde Şeyh Abdüsselam Yasin ev hapsinde tutulurken hareketin en önemli organı olan İrşad

Meclisi'nin tamamı da hapistedir. Kral II. Hasan aracılarla Şeyh Yasin'i ve hareketini resmi siyasetin bir parçası olmaya davet etmiştir. Fakat bu davet olumlu karşılık almamıştır. Şeyh Yasin daha sonraki yıllarda kralın davetini neden geri çevirdiğine yönelik soruya kralın hem ülkeyi yönetip hem de kendini müminleri emiri olarak görmesinin meşru olmadığını belirterek cevap vermiştir.⁵²⁶ Şeyh Yasin'in bu cevabına ilave olarak hareket mensuplarının açıklamaları ve Şeyh Yasin'in daha sonraki dönemlerdeki beyanları ülkedeki siyasi sistemin değişmesi durumunda resmi siyasete daha olumlu bakabileceklerini yönünde bir çıkarım yapmak mümkündür. Örneğin hareketin sözcüsü Fathallah Arsalan ülkede resmi siyasete katılımı ülkedeki tüm paydaşların yer alacağı, İslam değerler ve terbiye dışında hiçbir kırmızı çizginin olmadığı bir sistemin varlığına bağlamaktadır.⁵²⁷ Bu muğlak değerlendirme bile Adalet ve İhsan açısından resmi siyasetin cazibesinin varlığına işaret etmektedir. Rejim karşıtı pozisyona rağmen hareket mensuplarının resmi tanınma talebinin olduğunu söylemek mümkündür. Arsalan, mevcut düzen içerisinde kralın gücü karşısında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasi sistemdeki yer sorulduğunda partinin hükümette yer almasının hükümet ettiği anlamına gelmediğini de savunmuştur. Adalet ve İhsan'ın önde gelen isimleri daha da ileriye giderek monarşik yönetim yerine ülkenin bir cumhuriyete dönüşmesi gerektiği yönündeki bir eğilime sahip olduklarından bile bahsedilebilir.⁵²⁸ Fakat bunun nasıl gerçekleşeceği meselesi gri bir

⁵²⁶ Şeyh Abdüsselam Yasin Röportajı, "Maghreb Canal 92: Maroc Cheikh Abdel Salam Yacine & Les Crimes Du Makhzen!!!", https://www.youtube.com/watch?v=CKWi8d_6D78&ab_channel=Proxydz,

⁵²⁷ Adalet ve İhsan Hareketi Sözcüsü Fathallah Arsalan ile yapılan röportaj, 16.10.2018, "العدل والإحسان": العدل والإحسان-الملك-هو-الحاكم-الفعلي-في-المغرب, <https://arabi21.com/story/1130279/>, <https://arabi21.com/story/1130279/>

⁵²⁸ Amghar, Samir (2007). "Political Islam in Morocco." *CEPS Working Document No. 269*. <http://www.ceps.be>, s.2, Cavatorta, Francesco (2007), "Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan", *Mediterranean Politics*, Vol.12, No.3, s.3

alana karşılık gelmektedir. Tabana yayılan bir değişim talebi ve uzlaşısı ile bir sistem değişikliğini arzulamak gerçekçi olmaktan uzaktır. Burada ilginç noktalardan bir tanesi araştırma kapsamına görüşülen kişilerin Fas monarşisine yönelik sorularda bir meşruiyet tartışması içerisine girmekten kaçınmalarıdır.⁵²⁹ Toplumda ülkenin anayasal monarşi ile yönetilmesi konusunda herhangi bir olumsuz değerlendirmenin olmadığı ısrarla vurgulanmıştır. Genellemelerin tüm zorluğuna rağmen nitel çalışmaların tüm sınırlılıklarına rağmen toplumun farklı kesimlerinden gelen bu tür değerlendirmeleri ciddiye almak gerekir. Bu durum Adalet ve İhsan Hareketi'nin sistemin nasıl değişeceğine yönelik muğlak değerlendirmelerinin bir sebebi olarak da değerlendirmek mümkündür.

Adalet ve İhsan Hareketi modern demokrasi karşısında kendi pozisyonunu açıklarken tamamen reddiyeci bir tavır almamaktadır. Aşağıdaki cümleler hareketin demokratik yönetime bakışı hususunda önemli ipuçları barındırmaktadır:

تتبنى العدل والإحسان مشروعاً سياسياً تغييرياً، يهدف
على المستوى الوطني إلى إقامة نظام سياسي
ديمقراطي حقيقي يمتح من روح الإسلام ومقاصده
وتعاليمه التي جاءت لتحرير الإنسان وتكريمه. نظام

Adalet ve İhsan, İslam'ın ruhundan ve onun
amaçlarından ve insanı özgürleştirmeye ve
onurlandırmaya gelen öğretilerinden ilham alan gerçek

⁵²⁹ PJD üyesi ve Adalet ve İhsan Hareketi mensuplarıyla mülakat, 22-23 Temmuz 2023, İstanbul / Türkiye

bir demokratik siyasi sistemi ulusal düzeyde kurmayı

hedefleyen siyasi bir değişim projesini benimsiyor.⁵³⁰

Tabandan başlayan bu demokrasi projesinin Fas siyasi şartları göz önüne alındığında muğlak bir alana karşılık geldiğini söylemek mümkündür. Yakın dönemde tüm Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinin siyasi ve sosyal dengelerini sarsan Arap Baharı süreci Adalet ve İhsan Hareketi'nin bu değişim projesinin bir anlamda sınandığı bir süreç olarak kabul edilebilir. Arap Baharı döneminde ortaya çıkan kitlesel gösteriler beraberinde Adalet ve İhsan Hareketi'nin dönüşüm beklentisiyle paralel olup olmadığı yönünde çeşitli sorular gündeme gelmiştir. 20 Şubat Hareketi olarak adlandırılan sokak gösterilerinde Adalet ve İhsan'ın gençlik yapılanmasına mensup kişiler Tevhid ve Islah /PJD'nin aksine sokaklara inerek sisteme yönelik eleştirilerini dile getirmişlerdir.⁵³¹ Adalet ve İhsan gençliği özellikle solcu gruplarla beraber etmekten çekinmemiştir. Bu durum Şeyh Yasin'in ülkedeki tüm paydaşların değişim için birlikte hareket etmesi gerektiği yönündeki inancına uygun bir gelişmedir. Adalet ve İhsan'ın sokaklara inmesini hareketin sözcüsü Fathallah Arsalan verdiği röportajlarda kabul ederek ülkede sistemden memnun olmayanlarla beraber hareket etmenin önemine vurgu yapmıştır.⁵³² Fakat süreç içerisinde kralın muhalif kesimlere yaklaşımı ve göstericilerin talepleri noktasındaki vaatleri sokakların cazibesini azaltmıştır. Bu durum bir anlamda Şeyh Yasin'in ortaya koyduğu tabandan yukarı

⁵³⁰ "العدل", <https://www.aljamaa.net/about-us/about>

⁵³¹ Molina, Fernandez Irene (2011), "The Monarchy vs. the 20 February Movement: Who Holds the Reins of Political Change in Morocco? ", *Mediterranean Politics*, Vol.16, No.3, ss.435-441.

⁵³² Adalet ve İhsan Hareketi Sözcüsü Fathallah Arsalan ile yapılan röportaj, 16.10.2018, "العدل والإحسان-هو-الملك-هو-الحاكم-الفعلي-في-المغرب", <https://arabi21.com/story/1130279/>, <https://arabi21.com/story/1130279/>

değişim stratejisinin/ vizyonunun modern Müslüman toplumlar ve modern küresel sistem göz önüne alındığında arzulanan sonucu üretmesi oldukça zor olduğunu göstermektedir. Fas gibi alternatif partilere/ ideolojilere yer açan ve parti kurmanın bir karşılığının olduğu bir sistemde Adalet ve İhsan'ın aksine PJD'nin pozisyonu daha öngörülebilir bir geleceğe işaret ettiğini iddia etmek makul bir değerlendirme olacaktır.

Özetle Adalet ve İhsan Hareketi'nin tabadan yukarı değişim perspektifi hareketin ideolojisi ve organizasyon yapısıyla beraber değerlendirildiğinde resmi siyasete katılım noktasında bir tercihi öngörmemektedir. Hareketin siyasi fırsat ortamlarında bile tercihine sınıksız sarılması bu durumu teyit etmektedir.

5.5. Sonuç

Bu bölüm tezde ortaya atılan iki önemli hipotezi tartışmıştır. Öncelikli olarak İslami hareketlerin kurumsal ve siyasi fırsatları ideolojileri, organizasyon yapıları ve siyasi stratejileri üzerinden değerlendirdiği yönündeki hipotez ele alınmıştır. Buna göre lider merkezli ve kurucu metinlerden beslenen ve katı ideolojiye sahip İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak durdukları görülmüştür. Aksine, tek seslilikten uzak, birden fazla grubun bir araya gelmesiyle oluşan ve esnek ideolojiye sahip İslami hareketlerin ise resmi siyasete parti kurarak katılma noktasında olumlu bir tavır aldıkları yönünde önemli bulgular ortaya konmuştur. Her iki değişkeni tamamlayıcı nitelikte tepeden inmeci veya tabandan yukarı değişimi bir siyasi strateji olarak belirlemenin de resmi siyasete bakışta önemli bir değişken olduğu meselesi masaya yatırılmıştır. Bu kapsamda ortaya konan bu teorik çerçevesi şöyle özetlenebilir.

Analiz birimi (Aktörler)	Ülke	Zaman dilimi	Rejim tipi	Siyasi ve Kurumsal Yapı	Siyasi Kültür	Toplumsal Taban	İdeoloji	Organizasyon Yapısı	Siyasi Strateji	Sonuç
Tevhid ve Islah Hareketi	Fas	1956-2012	Otoriter	Anayasal Monarşi	Geleneksel Toplum	Muhafazakar/ Dindar	Elit Merkezli / Esnek İdeoloji	Çatı Hareket /Modern Hareket	Tependen inmece değişim	Siyasi Parti Kuruldu
Adalet ve İhsan Hareketi	Fas	1956-2012	Otoriter	Anayasal Monarşi	Geleneksel Toplum	Muhafazakar/ Dindar	Karizmatik lider ve kurucu metin merkezli / Katı İdeoloji	Tek merkezli Hareket /Geleneksel (Dava) Hareketi	Tabandan yukarı değişim	Siyasi Parti Kurulmadı

Tablo 7: En Benzer Sistemler Araştırma Tasarımı/ Tevhid ve Islah Hareketi ve Adalet ve İhsan Hareketi

İkinci hipotez kapsamında yapılan tartışma Fas'ta İslami hareketlerin gelişiminde karşılıklı ilişkilerin önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerin karşılıklı etkileşime açık olduğuna işaret etmektedir. Fas'ta monarşik sistemin yanında siyasi aktörlerin ve toplumsal grupların birbirleriyle ilişkileri ve rekabetleri de oldukça önem arz etmektedir. Bütün aktörler inşa ettikleri kimlikler etrafında kendi iç organizasyon yapılarını ve karar alma süreçlerini şekillendirmektedir. PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi bu kapsamda benzer bir profile sahiptir. Her iki oluşum da danışma kurulu ve yürütücü kurul gibi mekanizmaları ilk günden itibaren bünyelerinde aktif olarak çalıştırmaktadır. Her iki örgütlü yapı gençlik, eğitim ve kadın ve sendika gibi alanlarda faaliyet göstermek için kurumsal bir çaba göstermektedir. Fakat Adalet ve İhsan Hareketi lider merkezli geleneksel yapısı ve resmi siyasete bakışıyla PJD'den ayrılmaktadır. Karizmatik bir lider etrafında ve kurucu metinlere dayanan yapısıyla Adalet ve İhsan Hareketi Şeyh Yasin'in 1960'lardan itibaren ülkedeki Sufi gelenekten beslenen ve zamanla kendi çizgisini

oluşturduğu çizgiyle Fas'ın en büyük İşlami hareketine dönüşmüştür. PJD ise farklı grupları/çok sesliliği bünyesinde barındıran, esnek bir ideolojik zemin üzerinde hareket eden ve resmi siyasete girme noktasında monarşik sistemle barışık yapısıyla şeyh Yasin'in ortaya koyduğu vizyondan ayrılmaktadır. Bu ayrımın temelinde her iki aktörün kuruluş zamanı, sırası ve siyasi bağlam oldukça belirleyicidir. Örneğin ülkenin önde gelen partilerden olan İştiklal Partisi bağımsızlık döneminin ürünüdür. PJD ise 1990'larda küresel siyasette ve ülke içinde yaşanan gelişmeler karşısında farklı İşlami hareketlerin konsolide olmasıyla ortaya çıkan bir partidir.

SONUÇ

Alp Er Tunga öldi mü?

Issız ajun kaldı mu?

Ödlele öçin aldı mu?

İmdi yürek yırtılır.

Türkiye’de hemen hemen herkesin aşına olduğu bu sagu⁵³³ efsanevi bir Türk hakanına ithafen yazılmıştır. Fakat bu dört mısra sagunun sadece bir kısmına aittir. Dört dizeden sonrası çok kişi tarafından bilinmemektedir. Alp Er Tunga Saka Türkleri için büyük gayret göstermiş bir devlet adamıdır. Onun ölümü büyük üzüntüyle karşılanmış ve geride kalanlar Alp Er Tunga’nın arkasından üzüntülerini dile getiren şiirler yazmıştır. Burada öne çıkan nokta “Alp Er Tunga öldü mü?” sorusudur. Alp Er Tunga’nın ölümü fani bir varlığın hayatının sona ermesinden öte dünya hayatının faniliğine de işaret eder. Bir analogi kurmak gerekirse “Alp Er Tunga öldü mü?” sorusu İslami hareketlerin –özellikle Arap Baharı sonrasında– öneminin azaldığı yönündeki değerlendirmelere karşılık olarak düşünülebilir. Bunun bir adım ötesinde dünya hayatının faniliği ise siyasal İslam’ın iflası tartışmalarına benzetilebilir.⁵³⁴ Fakat Arap Baharı döneminin kötü tecrübelerine rağmen İslamcılık fikrinin iflas ettiğini iddia etmek kolaycı bir yaklaşımdır. Birkaç asırlık bir düşünce yapısının çöktüğünü söylemek daha titiz değerlendirmeleri zorunlu kılmaktadır. Aksine günümüzde İslami hareketlerin değişen yapısal şartlar karşısında bir dönüşüm yaşadığını dile getirmek

⁵³³ Sagu, bir kişinin ölümünden duyulan üzüntüyü dile getirmek amacıyla yazılan şiirdir.

⁵³⁴ Roy, Oliver (2020), *Siyasal İslam’ın İflası* (İstanbul: Metis Yayınları).

daha doğru bir değerlendirme olacaktır. Dönüşüm meselesi ilk defa gündeme gelen bir olgu da değildir. Örneğin Mısır'da Müslüman Kardeşler'in iktidar tecrübesinin olumsuz sonuçlarını bir genelleme için araç haline getirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Burada önemli olan nokta istikrarsız hatta kargaşa ortamının hâkim olduğu Ortadoğu'da İslami hareketler içerisinde bir dönüşüm yaşanıyor ve İslami olmanın ne olduğu ya da olması gerektiği yönünde tartışmalar devam ediyor. Dolayısıyla İslami hareketlerin yaşananları yeniden gözden geçirmeleri meselesini Batılı bir zihinsel çerçeve içerisinde değerlendirme zorunluluğu yoktur.

Ana akım hareketler açısından Arap Baharı sonrası dönem birçok zorluğu beraberinde getirmiş durumdadır. Hayatta kalmak için adaptasyon süreçlerinin beslenmesi gerekiyor. Örneğin Tunus'ta Nahda İslami etiketi bir kenara koyduğunu söylemek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Temmuz 2021'den itibaren Cumhurbaşkanı Kays Said'in hamleleriyle ülkede yaşananlar ve son olarak 20 Nisan 2023'te Raşid Gannuşi'nin tutuklanması İslami hareketler açısından yeni meydan okumalara kapı aralamıştır. Açıkçası Arap Baharı öncesi dönemde ana akım İslami hareketler açısından başarıya götürecek metot konusunda bir uzlaşmadan bahsetmek mümkündür. Buna göre uygun zamanı beklemek, parlamento yolunda küçük ve kararlı adımlar atmak, demokratik açılımı kollamak ve siyasi fırsat bulunduğu anda oluşan boşlukları doldurmak bahsi geçen metodun önemli araçları olarak düşünülebilir. Fakat yönetimin ele alınması durumunda ne gibi bir sürecin başlayacağı noktasında net bir vizyonun eksikliği de göze çarpmaktadır. Arap Baharı sonrasında yaşananların bu metodun yetersizliğini ortaya koyduğunu belirtmek mümkündür.

Günümüzde İslami hareketleri iki ana hat üzerinden değerlendirmek mümkündür: (i) muhalefet hattı, (ii) uyum (iktidar) hattı. Muhalefet hattı İslami

hareketlerin varlık gerekçelerini şekillendirdiği hat olarak görülebilir. Uzun yıllar boyunca muhalefet hattının müdafaası İslami hareketlere toplum ve otoriter rejimle ilişkilerinde pek çok yetenek ve tecrübe kazandırmıştır. Uyum hattı meselesi İslami hareketler açısından beraberinde çeşitli meydan okumaları da getirmektedir. İslami hareketler yapısal ve kurumsal şartlara uyum sağladıkça ideolojik ve kurumsal açıdan muhalif hattın gri bir alana dönüştüğü de gözlemlenmektedir. Geniş bir literatür bunu ılımlılaştırma olarak değerlendirirken yeni yapılan çalışmalar da uyum sürecinde dava düşüncesinin bir dönüşüme maruz kaldığını teyit etmektedir.⁵³⁵ Hareket içerisinde dava savunucularının pozisyonunda radikalleşme artarken hareketin dışa dönük ve dış gelişmelere daha fazla cevap vermesi gerektiğini savunanlar arasında bir gerilim ortaya çıkabilmektedir. Bir başka ifadeyle her bir kurumsal adım beraberinde muhalefet hattının müdafaasında bir gedik açmaktadır. Tezin merkezine oturan PJD ile Adalet ve İhsan Hareketi bu kapsamda değerlendirildiğinde muhalefet-uyum hattının kaçınılmaz olarak İslamcılık fikrini ve İslami hareketleri etkilediği görülmektedir. Adalet ve İhsan Hareketi tüm siyasi fırsatlara rağmen muhalefet hattına tutunurken PJD ise uyum hattı içerisinde hareket-parti ayrımını da gözeterek farklı bir davranış kalıbına tutunarak yol almaktadır.

Muhalefet-uyum hattı meselesinde İslami hareketlerin siyasi fırsatların ortaya çıktığı durumlarda birbirinden farklı davranış üretmelerinde çeşitli analiz biçimleri söz konusudur. Ülkelerin sosyal ve siyasi şartlarına odaklanmak (çoğunlukla otoriter sistemler) bu bağlamda akla ilk gelen analiz biçimidir. Buna göre benzer şartlara maruz kalmanın tüm İslami aktörler açısından aynı davranışı üreteceği noktasında

⁵³⁵ Schwedler, Jillian (2013), “Islamists in Power? Inclusion, Moderation, and the Arab Springs”, *Middle East Development Journal*, Vol.5, No.1.

yaygın bir değerlendirme söz konusudur. Bunun temel nedeni İslami aktörleri aynı sepet içerisine atarak indirgemeci bir tutumun varlığıdır. Halbuki Müslüman dünyada siyasal İslam'ın pek çok yüzünün varlığı aşıkardır.⁵³⁶ Yapılan onlarca akademik çalışma şiddete eğilim gösteren gruplardan siyasi meselelerden uzak duran, apolitik bir tavır sergileyen ve siyasi parti kurarak resmi süreçlerin parçası olan hatta iktidar olma fırsatını birkaç kez elde eden gruplara birçok aktörün varlığını teyit etmektedir. Özellikle 1990'lardan itibaren siyasal İslam'ın iflası tartışmalarına rağmen “post-İslamcılık” gibi alternatif bakış açıları ve Arap Baharı tecrübesiyle farklı yüzlerin varlıklarını farklı formlarda da olsa sürdürdükleri görülmektedir. Sonuç olarak İslamcılık fikrinin İslami hareketler etrafında tezahürlerinin güçlenmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Kur'an İslam'ı ve Batı karşıtlığı gibi temel meseleler halen canlılığını korumaya devam ediyor. Ayrıca son yıllarda uyum hattının kalabalıklaşması muhalif hattın ortadan kalktığı anlamına da gelmemektedir. Genel olarak belirli meselelerin önümüzdeki dönemde de İslami hareketlere yönelik tartışmaların ana eksenini oluşturacağı söylenebilir: (i) eğitim, (ii) demokrasi, (iii) dini kaynakların yeniden gözden geçirilmesi, (iv) ahlak, (v) gündelik yaşam. Tüm bu meseleler etrafında toplumsal anlamda sürekli bir yeniden üretim kaçınılmaz bir süreçtir. Doğal olarak yerleşik düzen karşısında alternatif gündelik rutinler üzerinden şekillenen hegemonik bir alan inşasına yönelik adımlar görülecektir.

Muhalefet-uyum hattının yarattığı gerilim İslami hareketler için sürekli bir meydan okuma sürecine karşılık gelmektedir. Aynı şekilde bölge rejimlerinin İslami hareketlerin dönüşümü sürecinde ülke siyasetlerini kontrol edebilmek için yeni otoriter

⁵³⁶ Ayoob, Mohammed (2008), *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* (The University of Michigan Press).

siyaset denemelerini görmek de mümkün olacaktır.⁵³⁷ Otoriter yöneticilerin Arap Baharı sonrası dönemde statüko peşinden koşan aktörlerden ziyade değişimin peşinden koşan hatta değişimin sınırlarını belirleyen aktörler olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum açıkça bir meşruiyet arayışıdır. Rejimler Arap Baharı döneminde değişim talebini sahiplenen İslami hareketlerin aksine yeni dönemde toplumsal taleplerin dillendirilmesi ve vatandaşların birbirleriyle iletişim kurmasında öncü bir role bürünmektedir.⁵³⁸ Böylesi bir tutumun ortaya çıkmasında iki temel motivasyondan bahsedilebilir. İlk olarak vatandaşların görece konforlu bir iletişim alanına sahip olması ülkedeki sorunların dillendirilmesine ve bunların rejimlerin radarına yakalanmasına imkân sağlar. İkincisi kamusal alanda serbestlik vatandaşların temel meselelerdeki farklılıklarını gün yüzüne çıkararak kolektif bir pozisyon almasının önüne geçebilir. Rejimler kendisine yönelmesi muhtemel eleştirileri kimlik, sınıf ve etnik-dini ayrımlara boğarak görece konforlu bir alan elde eder. Diğer bir ifadeyle çok seslilik kendi içerisinde toplumsal yarılmalara neden olur ve rejimler rekabet eden bu heterojen yapıyı yönlendirmede manipülasyon ve dezenformasyon gibi araçlara başvurarak üzerlerindeki baskıyı yönetme şansı elde eder.

Aynı şartlara maruz kalan ve aynı toplumsal tabandan beslenen grupların – siyasi fırsatlar onları belirli kanallar için teşvik etmelerine rağmen– birbirinden ayrılan davranışlar üretmeleri Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde sıklıkla görülen bir durumdur. Bu noktada yapısal ve kurumsal şartlardan bağımsız olarak siyasi fırsat kavramının İslami hareketlerin ideolojik altyapıları, organizasyon yapıları ve siyasi

⁵³⁷ Masoud, Tarek (2021), “The Arab Spring at 10: Kings or People?”, *Journal of Democracy*, Vol.32, No.1, ss.139-154.

⁵³⁸ Chen, Jidong, and Xu, Yiqing (2017), “Why Do Authoritarian Regimes Allow Citizens to Voice Opinions Publicly?”, *The Journal of Politics*, Vol.79, No.3.

stratejileri çerçevesinde değerlendirilmesi verimli bir tartışma için önemli bir zemin oluşturur. Bu noktadan hareketle tezin sonuç kısmını oluşturan bu bölümde tezin içeriğine yönelik bir genel değerlendirme ve tezin bundan sonraki çalışmalar için ne vadettiğine kısaca değinilmesi faydalı olacaktır.

Bu tezin izini sürdüğü temel mesele aynı kurumsal ve siyasi şartlar altında İslami hareketlerin siyasi fırsatlar karşısında birbirinden farklı davranışlar üretmesinin nedenleridir. Tez genel olarak üç hipotez etrafında şekillenmektedir:

H1: İslami hareketlerin resmi siyasi süreçlere katılımı siyasi otoritelerin kurumsal ve siyasi açıdan tanıdıkları fırsat ve açılımlara yakından bağlıdır.

H2: İslami hareketler kurumsal ve siyasi açılımları ideolojileri, organizasyon yapıları ve siyasi stratejileri kapsamında değerlendirir.

H2A: Karizmatik lider etrafında şekillenen ve katı ideolojiye sahip hareketler resmi siyasetten uzak durur.

H2B: Farklı alanlarda faaliyet gösteren gruplardan oluşan ve esnek ideolojiye sahip hareketler resmi siyasete katılır.

H2C: Siyasi strateji olarak tepeden inme değişimi savunan hareketler siyasi parti kurarken tabandan değişimi savunan hareketler ise siyasi parti kurmaktan uzak durur.

H3: Aynı kurumsal ve toplumsal şartlardan beslenen İslami hareketlerin rekabeti karşılıklı olarak ideolojik gelişimlerini, organizasyon yapılarını ve siyasi stratejilerini etkiler.

Bu üç hipotez İslami hareketlerin siyasi açılımlar karşısında aldığı pozisyonlar üzerine bir değerlendirmedir. Bu kapsamda siyasi açılımlar İslami hareketlerin resmi siyasete katılmaları için gerekli şarttır. Fakat İslami hareketlerin partileşme süreçlerinde demokratik açılımların içeriği ve niteliğinin yanında hareketlerin ideolojisi, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi belirleyicidir. Buna göre karizmatik lider eksenli ve ideolojik olarak katı hareketler resmi siyasetten uzak durur. Fakat farklı alanlarda faaliyet gösteren gruplardan oluşan, tek seslilikten uzak ve esnek bir ideolojiye sahip hareketler ise resmi siyasetin bir parçası olur. Bu kapsamda siyasi strateji olarak tepeden inmeci değişimi savunan hareketlerin resmi siyasete bakışı olumlu olurken tabandan yukarı bir değişimi öngören hareketler ise resmi siyaset konusuna katılım noktasında bir tercihte bulunmaktan uzak dururlar. Bu kapsamda Fas'ta bulunan TIH ile Adalet ve İhsan Hareketi tezin merkezine oturmaktadır. TIH siyasi fırsatları değerlendirip PJD çatısı altında siyasi faaliyet yürütürken Adalet ve İhsan Hareketi ise parti siyasetinin bir parçası olmaktan uzak durmaktadır.

Fas siyasetinde İslami hareketlerin siyasi süreçlerle ilişkisi özellikle 1990'ların başından itibaren ivme kazanmıştır. Bu dönemde küresel siyasette yaşanan gelişmelerin Ortadoğu ve Kuzey Afrika geneline etkisine ilave olarak Fas iç siyasetindeki gelişmeler Fas'taki rejimi ülkedeki muhalefet alanını yeniden dizayn etmeye itmiştir. Bu kapsamda rejimin istikrarı ve meşruiyeti açısından İslami hareketlerin resmi siyaset içerisine dahil olmaları önemli bir adımdır. TIH 1992'de müstakil parti kurma girişimi karşılık bulmadığı halde mevcut bir siyasi parti içerisine dahil olarak resmi siyasetin bir parçası olurken Şeyh Abdüsselam Yasin liderliğindeki Adalet ve İhsan Hareketi ise partileşme konusunda herhangi bir adım atmaktan imtina etmiştir. Bu farklılığın oldukça ilgi çekici olduğunu söylemek mümkündür. İslami

hareketlerin toplumu dönüştürme ve dini değerleri yeniden canlandırma arzuları ve çabaları göz önüne alındığında neden böylesi bir farklılığın ortaya çıktığı sorusuna cevap arayışı yerinde bir çabadır. Özellikle Arap Baharı döneminde Mısır'da Selefi grupların bile partileşme sürecine dahil olması siyasi fırsat kavramının İslami hareketler açısından önemine bir kez daha işaret etmektedir. Bu yeni dönemin tüm cezbedici atmosferine rağmen Şeyh Yasin'in parti kurmaktan uzak durması ise İslami hareketlerin özellikle ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji anlamında yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır.

Buna göre İslami hareketler siyasi ve kurumsal fırsatları ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji kapsamında değerlendirir. Hiçbir karar bir boşluk içerisinde alınmaz. İslami hareketler rasyonel aktörler olarak gelecek beklentileri çerçevesinde pozisyon belirler. Siyasi fırsatların kendi arzularına ve amaçlarına hizmet edeceği yönünde bir eğilim İslami hareketleri siyasi parti kurma konusunda teşvik edebilir. Uygun şartlar altında girişimlerin hayata geçtiği görülmektedir. Siyasi fırsatın içeriği ve kapsamı oldukça önemlidir. Siyasi fırsat içeriği itibarıyla İslami hareketlerin mobilize olmasında bir filtre görevi ifa etmektedir. Siyasi fırsatın muhtevasının yanında toplumsal taleplere açık olması meselesi de önemlidir. Muhalif grupların siyasi fırsatı değerlendirmesi sadece resmi siyasete katılım açısından değerlendirilirse eksik kalacaktır. Aynı zamanda katılım sonrasında taleplerin gerçekleşebilmesi ihtimali de önemlidir. Kurumsal siyasi sistemin görece açıklığı veya kapalılığı, elitler arasındaki birlikteliğin istikrarı veya istikrarsızlığı, müttefik elitlerin varlığı veya yokluğu, baskı için devlet kapasitesi ve meylinin bu bağlamda siyasi fırsat yapısını şekillendirdiği söylenebilir. Ayrıca uygun şartların ortaya çıkması beraberinde siyasi bir davranış üreteceği anlamı da doğurmaz. Rejim manipülasyonuna açık, özellikle

parlamento süreçlerinin önünü tıkayan ve toplumsal değişim beklentilerine ket vuran herhangi bir sürecin olumlu bir değerlendirmeye tabi tutulması zordur. Otoriter rejimlerin zayıfladığı durumlarda muhalif grupların mobilize olmaktan uzak durdukları da görülür. Bunun arkasında yatan nedenlerden biri muhalif grupların davranışlarında yalnızca rejimi göz önüne alarak hareket etmemeleridir. İslami hareketlerin birbirleriyle ilişkileri de siyasi fırsatların değerlendirilmesi ve parti kurma noktasında önem arz eder. Bir hareketin ortak bir amacı gerçekleştirme noktasında bağımsız hareket edebilme becerisine sahip olması farklı grupların ortaya çıkmasını cesaretlendirmez.⁵³⁹ Hareketin kuruluşundan itibaren kapladığı alan ve yerleşik düzenin tepkisi yakından takip edilir. Tezin merkezine oturan her iki İslami hareketin yıllar içerisindeki iletişimi ve rekabeti bu duruma örnek teşkil etmektedir.

İslami hareketlerin ideolojik gelişimlerinde liderlik yapısı ve kurucu metnin varlığı gibi temel faktörler belirleyicidir. Karizmatik liderin varlığı karşısında tek sesliliği ikinci plana iten hareketler farklı davranışlar üretir. Baskın bir liderlik yapısı mensupların kabul edilmesinden farklı alanlardaki yapılanmaya kadar katı bir yol haritasına işaret eder. Ayrıca referans metinlerin olmaması hareket içerisinde bağlayıcı davranışları törpüleyerek esnek bir ideolojik zemine de işaret eder. Çoğunlukla pragmatik karar gerektiren politikalar bu esnek zemin içerisinde meşrulaştırılabilir. Katı ideolojik zeminler liderin ideolojik sınırlamaları içerisinde alınan kararların uzun soluklu sonuçlar üretmesine hizmet eder. Örneğin rejimin meşru görülmemesi meselesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

⁵³⁹ Gavious, Arie, and Mizrahi, Shlomo (2003), "Information and Common Knowledge in Collective Action", *Economics & Politics*, Vol.12, No.3, ss.297-319.

Organizasyon yapısının ortaya çıkmasında üç temel faktör üzerinden bir analiz yapılabilir: (i) zamanlama, (ii) sıra ve (iii) siyasi bağlam. Her üç faktörün etkisini birbirinden bağımsız olarak düşünmenin zorluğuna rağmen tek tek tüm faktörlerin belirli bir etki alanının olduğu göz ardı edilmemelidir. Örneğin öncül İslami hareketler kendilerinden sonra gelen hareketler açısından bir örnek teşkil etmektedir. Öncül hareketlerin kuruluş zamanı, diğer aktörlerle ilişkileri ve yapısal şartlara verdiği tepkiler öğretici bir süreçte işaret etmektedir. Örneğin Adalet ve İhsan Hareketi'nin 1970'lere uzanan kökenleri dönemin şartlarına uygun olarak şekil almıştır. Hareket liderinin kral ve rejim güçleri ile ilişkisi diğer toplumsal gruplar açısından öğretici olmuştur. Kurucu lider Şeyh Yasin'in 1974'te kralı hedef alarak gönderdiği mektup ve kralın sert tepkisi ülkedeki bütün toplumsal hareketler ve muhalif siyasi partiler açısından devlet-toplum dengesine yeni bir boyut eklenmesine neden olmuştur. Kralın ülkedeki muhalif alanı kontrol edebilmek istemesi tüm aktörler üzerindeki baskıyı artırmıştır. 1980'lerle birlikte İslami hareketler açısından siyasi bağlam yeni dinamikler etrafında şekillenmeye başlamıştır. 1979 İran İslam Devrimi'nin yarattığı dinamizm karşısında Kral II. Hasan radikal kesimlere karşı sert tedbirleri uygulamaya sokmuştur. Aynı zamanda din işlerinin yürütülmesi için birçok yeniliğe imza atmıştır. 1980'de kurulan Bölgesel Ulema Konseyi ve Yüksek Ulema Konseyi bu kapsamda değerlendirilebilir.⁵⁴⁰ Kralın amacı bütün dini ve siyasi çatışmaların üstünde bir arabulucu pozisyonuna oturmaktır. Böylece Ulema Konseyi monarşinin yanında yer alarak radikal söylemlerin önüne geçme noktasında önemli bir işlev görecektir. Abdülkerim Muti gibi devrimci karakterler etrafında toplanan kalabalıklar yeni

⁵⁴⁰ Benomar, Jamal (2007), "The Monarchy, the Islamist Movement and Religious Discourse in Morocco", *Third World Quarterly*, Vol.10, No.2, s.553.

dönemde siyasi katılımı ön plana çıkaran motivasyonlar etrafında birleşmeye başlamıştır. Hülâsa tüm otoriter rejimlerde rejim güçlerinin otoritesini ve meşruiyetini direkt hedef almak beraberinde baskı ve şiddet gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Buradan hareketle Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da pek çok İslami hareket kuruluş zamanlaması açısından kendinden önceki tecrübeleri dikkate alarak hareket etmiştir.

İslami hareketler siyasi parti çatısı altında hareket etmeye başladığında kendi ideolojik ve organizasyon sınırlarına ilave olarak rejimle kurdukları ilişkide baskı ve kooptasyon tehlikesiyle de mücadele etmek zorundadır. Fas’ta monarşik sistem sosyal, siyasi ve dini alanları kontrol edebilme noktasında heybesinde önemli araçlara sahiptir. Bu kontrolün merkezinde göz ardı edilemez bir ideolojik ve kültürel zeminden bahsetmek mümkündür.⁵⁴¹ Abdellah Hammoudi’nin Fas kültürü içerisinde otorite paradigmasında mutlak otorite ile kati teslimiyetin bir arada bulunduğu tespiti değerlidir. Efendi-mürit diyalektiği içerisinde anlam kazanan bu otorite tespiti ülkedeki Sufi geleneğin (zaviye) yaygınlığı göz önüne alındığında anlam kazanmaktadır. Efendinin yanılmaz kişiliği ve mükemmeliyetçiliği müridin sorgusuz itaatini doğururken sosyal ve siyasi hiyerarşide liderlik makamının da benzer bir karaktere bürünmesini kolaylaştırmaktadır. Modern dönemde Fas kralları kendi iktidarlarını tesis ederken bu noktayı özellikle dikkat almıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde Kral II. Hasan’ın ilk olarak ülkedeki diğer siyasi dinamikler karşısında siyasi meşruiyetini artırma çabasının yanında dini meşruiyet arayışına da girmesi bahsi geçen kaynaktan beslendiğini göstermektedir. Böylelikle dini alan müminlerin emiri sıfatıyla

⁵⁴¹ Hammoudi, Abdellah (1997), *Master and Disciple: The Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism* (Chicago and London: The University of Chicago Press).

kontrol altına alınmak istenmiştir. Ayrıca Sufi geleneğin özellikle sömürge dönemi ve sonrası şartlarına verdiği cevaplar da Fas siyasetinin dengeleri açısından oldukça önemlidir. Örneğin İspanyol ve Fransız sömürge dönemlerinde zaviyelerin monarşi karşısında güç kazanması ülkede belirli bir siyasi ve ekonomik güce karşılık gelmiştir. Fakat sömürge döneminin sona ermesi ve monarşinin güç kazanması zaviyeleri iktidarın hilafına bir tutum almaktan uzaklaştırmıştır.

Benzer bir tespiti Clifford Geertz'in karşılaştırmalı olarak Fas ve Endonezya'da dini değişimi incelediği çalışmasında da görmek mümkündür.⁵⁴² Geertz'in güçlü kişi siyaseti (*strong-man politics*) ve kutsal kişi dindarlığı (*holy-man piety*) kavramsallaştırmaları Fas siyaseti içerisinde otorite kavramının gelişimine ışık tutmaktadır.⁵⁴³ Bu değerlendirmeler Sufilikten beslenen grupların özellikle dini ve ahlaki meselelerde mükemmeliyetçi bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin kurucusu Şeyh Abdüsselam Yasin'in Sufi geçmişi göz önüne alındığında bağımsızlık sonrasında 1970'lere uzanan dönemde rejimle temastan kaçınması ve resmi siyasetten uzak durması anlam kazanmaktadır. Fakat bu bakış açısı Şeyh Yasin'in Sufi gelenekle bağını koparmasının ardından radikal bir değişime uğramıştır.⁵⁴⁴ Sufi geleneğin monarşinin meşruiyeti noktasında pasif bir tutum sergilemesi kopuşun ana nedenidir. Şeyh Yasin açısından rejimle ve devlet kurumlarıyla aynı düzlemde hareket etmeden önce toplumun günlük pratiklerinin dönüşümü elzemdir. Dönüşümün gerçekleşmediği her anda ise baskı ve kooptasyon tehlikesi baki kalacaktır.

⁵⁴² Geertz, Clifford (2012), *İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim* (İstanbul: Küre Yayınları).

⁵⁴³ A.g.e., s.8.

⁵⁴⁴ Maddy-Weitzman, Bruce (2003), "Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sheikh Yassine", *Middle East Quarterly*, Vol.1, No.1, ss.43-51.

Günlük pratiklerin yeni bir forma bürünmesi için toplumu oluşturan en temel seviyeden yani birey seviyesinden başlamak gerekir. Her bireyin eğitim yoluyla manevi gelişiminin sağlanması İslami değerlerin, ideallerin yeniden canlanması ve toplumda yer bulması için atılacak ilk adımdır. İslami yenilenme ve toplumsal dönüşüm Kur'an ve sünnet ışığında tabandan yukarı ilerleyen bir süreç olmalıdır.⁵⁴⁵ Bu durum kaçınılmaz olarak alternatif bir hegemonik forma da işaret etmektedir.⁵⁴⁶ Bu yeni hegemonik form açısından önemli olan alternatif bir gündelik rutin pratiğinin oluşturulabilmesidir. Bu durum aynı zamanda dinamik bir kimlik inşası sürecine de karşılık gelmektedir. Şeyh Yasin'in ideolojik altyapısı ve organizasyon şeması bahsi geçen pratik inşasına uygun olarak tasarlanmıştır. Fas merkezli bireyi öne alan ve İslami değerler etrafında mükemmeliyetçi bir davranış modeli inşası öngörülmektedir. Bireyin dönüşümü toplumsal dönüşümünün ön koşuludur. Ayrıca dönüşüm meselesinde aceleci bir tavır söz konusu olmamalıdır. Bireyin manevi olarak olgunlaşması ve toplumun yeni bir itici güç etrafında hareket etmesi ise basamakları tek tek çıkılması gereken zorlu bir süreç karşılık gelmektedir. Bunun gerçekleşmediği durumda –siyasi fırsatların bütün cazibesine rağmen– resmi siyasetin bir parçası olmanın bir manası yoktur. Fakat Şeyh Yasin'in alternatif vizyonunun beraberinde rejimin yakın kontrol ve takibini de getirdiğini söylemek gerekir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin gelişimi ve kamusal alanda yer alma çabası bu açıdan değerlendirilmelidir.

⁵⁴⁵ “Meaning of Renewal of Islam”, Abdessalam Yassine, 10 January 2022, <https://en.yassine.net/meaning-of-renewal-of-islam>

⁵⁴⁶ Tuğal, Cihan (2009), “Transforming Everyday Life: Islamism and Social Movement Theory”, *Theor Soc*, Vol.38, ss. 423-458.

TIH'ın izlediği süreç ve yaşadığı dönüşüm Adalet ve İhsan Hareketi'nden ayrılmaktadır. TIH rejimin sosyal, siyasi ve dini alandaki hâkimiyeti karşısında daha esnek bir zemin üzerinde hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu tercihin oluşmasında ideolojik gelişimin ve organizasyon yapısının yanında rejimin Adalet ve İhsan Hareketi'yle kurduğu çatışmalı ilişkinin de etkisi vardır. TIH farklı İslami grupların bir araya gelmesiyle oluşan tek seslilikten ve kurucu metinlerden uzak bir toplumsal harekettir. Farklı toplumsal kesimleri bünyesinde toplaması radikal pozisyonun terk edilmesine hizmet etmiştir. 1970'lerden Abdülkerim Muti'nin mirası üzerinden devrimci bir karakterle hareket eden isimlerin 1980'lerden itibaren devrimci jargonu terk ederek daha pragmatik ve uzlaşya açık pozisyona evrilmesi hareketin ülkede resmi siyasi süreçlerin bir parçası olmasına uzanan yolu açmıştır. Basit okumayla devrim düşüncesinin başlangıçtan itibaren sakat doğması ve toplumsal karşılığının muğlak bir alana karşılık gelmesinin bu isimlerin parlamento süreçleri aracılığıyla siyaseti ve toplumsal eğilimleri etkileme fikrine yanaşmalarına zemin hazırladığı söylenebilir. Adalet ve İhsan Hareketi gibi toplumu tabandan dönüştürme fikrinin tüm ağırlığı/maliyeti karşısında resmî kurumlarda varlık göstererek tepeden inmece bir şekilde İslami bir vizyon ortaya koyma fikri bu isimler açısından daha cazip olarak değerlendirilmiştir. Bu cazibeye kapılmak aynı zamanda Adalet ve İhsan Hareketi'nin bireyden başlayan ve ilmek ilmek işlenmesi gereken manevi olgunlaşma süreci karşısında resmî kurumların yaptırım gücüne yaslanarak ideolojik anlamda bir rekabet etme konforuna erişimi de sağlamaktadır. Bu avantajların yanında ayrıca rejimin oyununun kurallarına uymak beraberinde rejimin meşruiyet kaynaklarının sorgulanmasını da denklem dışına itmektedir. Şeyh Yasin'in aksine çizginin diğer tarafında rejimin meşruiyetini tanıma ve kooptasyon bir tehlike değil aksine kurumlar

içerisinde bulunma imkânı olarak değerlendirilmektedir. Aynı yapısal şartlar ve toplumsal taban farklı davranışların üretilmesine kaynaklık etmektedir.

PJD'nin üstlendiği rol siyasi söylemlerin ve stratejik eğilimlerin şekillenmesinde resmi kanallar aracılığıyla da olsa bir katkı sunma imkanına karşılık gelmektedir. Aynı zamanda kurumsal süreçleri etkileme becerisi tarihsel ve hukuki anlamda meşru bir zeminde gerçekleşmektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin idealizminin aksine siyasi süreçleri şekillendirmek bir eylem mekanizması gerektirir. Siyasi parti bu eylem mekanizmasını çalıştırmanın en etkili araçlarından biridir.

PJD'ye yön veren bu bakış açısı sıklıkla Adalet ve İhsan Hareketi'nin eleştirilerine maruz kalmaktadır. En temelde hareketin önde gelen isimleri sistemin pek çok açıdan herhangi bir değişim ihtimaline bile direnç gösterdiğini ve gerçek bir demokratik tavrın mümkün olmadığını savunmaktadır. Gerçek demokratik bir tavrın ortaya çıkması için toplumun bu yönde bir birliktelik sergilemesi gerekir. 2011'de ortaya çıkan Arap halkları gösterileri bu bağlamda Adalet ve İhsan Hareketi'nin umduğu bir durumdur. İlerleyen dönemde benzer bir talepler kümesinin yeniden vuku bulması oldukça muhtemeldir. Ayrıca rejimin kurallarıyla hareket etmenin hareketin toplumsal tabanının kaybedilmesine yol açabileceği yönünde bir endişeyi de beslediği söylenebilir. Hareketin kuruluş ideolojisindeki mükemmeliyetçilik ve şeffaflık ise manipülasyona açık kurumsal süreçlerle uyumsuzluk içerisindedir. Siyasi katılımın gerçekleşmesi için doğru zaman kendini gösterecektir.

Bu tez aynı yapısal şartlar altında varlık gösteren ve aynı toplumsal kaynaktan beslenen iki İslami hareketin siyasi açılımlar karşısında aldığı farklı pozisyonlar üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışmıştır. Tez kapsamında Fas'ta bulunan PJD/TIH ile Adalet ve İhsan Hareketi incelenmiştir. Peki Fas neden önemli bir

örnektir? Fas'taki İslami hareketlerin resmi siyaset karşısında aldıkları pozisyonu neden önemsemek gerekir?

Fas rejiminin İslami gruplarla kurduğu ilişkili ikili bir yapı arz etmektedir. Rejim güçlerinin özellikle 1970'lerden itibaren İslami grupları ülkedeki sol hareketlere ve radikal gruplara karşı bir araç olarak kullanmaktan çekinmediği görülmektedir. Bu durum rejimin ülke siyasetini kontrol edebilme kapasitesine işaret ederken aynı zamanda rejimi tüm aktörler üzerinde bir ara bulucu pozisyona da taşımaktadır. Buna mukabil rejim İslami hareketlerin ülkede değişim öncüsü olabilecek bir güce erişimini engellemekten de geri durmamaktadır. İkili yapı bir taraftan İslami grupları sistem içerisine dahil etmeye çalışırken diğer taraftan onların gerçek bir gücü temsil etmelerine müsaade etmemektedir. Bu kapsamda siyasi fırsatlar ışığında parlamento süreçleri özendirilerek kontrollü bir süreç talep edilmektedir.

Otoriter rejimleri değerlendirirken rejimin gücünü tahkim etme süreci önem arz eder. Rejimlerin otoriterlik seviyesinin kuruluş dönemi şartları içerisinde aranması gerektiği yönünde önemli çalışmalar vardır.⁵⁴⁷ Bu çalışmalarda iki önemli nokta ön plana çıkmaktadır. Birincisi, iktidarın ele geçirilmesi şiddet yoluyla olmuşsa bu tip rejimlerde muhalefetin sindirilmesi ve baskılanmasının daha şiddetli bir formda olma ihtimali oldukça yüksektir. İkincisi, muhalefet üzerindeki baskı arzu edilmeyen sonuçlara gebeysen siyasi elitler baskı dışında muhalif grupları sistem içerisine dahil etme gibi alternatif mekanizmalara da başvurmaktadır. Bu durumun Pierre Bourdieu'nün alan mantığı tartışmalarının öngördüğü bir çerçeveye karşılık geldiği

⁵⁴⁷ Gurr, T. Robert (1988), "War, Revolution, and the Growth of the Coercive State", *Comparative Political Studies*, Vol.21, No.1, ss.45-65.

söylenir.⁵⁴⁸ Siyasi, dini ve kültürel alanların kontrolü ve yeni aktörlerin kabulü süreçlerinde çatışmalar kaçınılmazdır. Alana hâkim güç ile alana yeni katılanlar arasında alana özgü sermayenin tanımı ve paylaşımı noktasında gerilimli bir ilişki söz konusudur. Gerilimin zaman zaman çatışmalı bir ilişki ağına dönüşmesi de oldukça muhtemeldir. Alanı domine eden güç statükocu bir tutum içerisine girmekten çekinmez. Temel amaç alan içerisindeki işleyişi ve sermaye bölüşümünü korumaktır. Dinamik bir ilişki ağı gözlemlenmektedir. Fas açısından ikinci noktanın oldukça önemli olduğu görülmektedir. Monarşi karşısında farklı aktörlerin varlık gösterme kapasitesine ulaşması ülke siyasetini Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da otoriter rejimler literatüründe farklı bir noktaya konumlandırmaktadır. Bu durum yazarın Fas’ı bir doktora tez konusu olarak belirlemesinde önemli bir referanstır.

Fas’ın Fransız ve İspanyol sömürgesi olmaktan kurtulup 1956’da bağımsızlığını kazanmasına uzanan süreçte monarşinin yanında farklı aktörler de aktif rol almıştır. Özellikle milliyetçi fikirler etrafında bir araya gelen isimlerin İstiklal Partisi çatısı altında bağımsızlık savaşında rol almaları monarşinin meşruiyetini tahkim etme sürecinde çeşitli yollara başvurmasını zorunlu kılmıştır. Kral ülkede siyasi ve dini alanın kontrolü konusunda diğer siyasi aktörlerle mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele her iki alanın vadettiği gücün ve meşruiyetin paylaşımı etrafında cereyan etmiştir. Burada dini alanın kontrolü meselesine ayrı bir parantez açmak gerekir. Kralın dini alandaki meşruiyeti siyasi alanda diğer aktörlerle rekabetinden ayrılmaktadır. 1963’ten 1970’lerin ortasına kadar Kral II. Hasan müminlerin emiri sıfatıyla dini alandaki sermayeyi neredeyse tek başına kontrol etmiştir. 1970’lerle

⁵⁴⁸ Bourdieu, Pierre (2023), *Kültür Üretimi: Sembolik Ürünler* (İstanbul: İletişim Yayınları); Bourdieu, Pierre (1994), *The Field of Cultural Production* (New York: Columbia University Press).

birlikte dini alanın farklı aktörler tarafından zorlanması ülkedeki diğer alanları da etkilemiştir. İslami grupların bu geç dönemde Bourdieu'nün kavramsallaştırmasına atıfla sermaye talep etmesi İslami hareketler açısından Fas'ı diğer bölge ülkeleri arasında farklı bir pozisyona taşımıştır. Diğer bir ifadeyle Fas'taki İslami hareketler diğer bölge ülkelerine nazaran daha geç bir dönemde kolektif birliktelik kapasitesine ulaşmıştır.

Bu tez İslami hareketlere yönelik tartışmalarda küçük ama önemli bir alana ışık tutmaya çalışmaktadır. İslami hareketlerin çeşitliliği ve iç yapılarının zenginliği değişen yapısal şartlar karşısında birbirinden ayrılan davranışlar üretmektedir. İslami kelimesi etrafında tanımlanan bu toplumsal hareketleri tek tip bir davranış kalıbı içerisinde oturtmak doğru değildir. Aksine zengin bir davranış menüsünden bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda Arap Baharı döneminin önemli bir laboratuvar işlevi gördüğü söylenebilir. Karizmatik lider eksenli geleneksel yapılarını koruyan hareketler ile elit merkezli modern hareketler arasında çeşitli ayrımlar söz konusudur. Bu ayrım üzerine daha derinlemesine çalışmalara ihtiyaç vardır.

İslami hareketler açısından ideoloji meselesinin üzerinde durmak gerekir. İslami hareketlerin resmi ve kurumsal siyasi süreçlerle kurduğu ilişkide ideolojik gelişim ve dönüşüm meselesi daha verimli bir teorik tartışma eksenine oturtulmalıdır. Diğer bir ifadeyle İslami hareketler açısından ideolojik bir çerçevenin nasıl bir öneme karşılık geldiği meselesine bakılmalıdır. İlave olarak ideolojik dönüşüm meselesinde Batılı akademinin ürettiği kalıpların ötesinde bu hareketlerin beslendikleri toplumsal kaynaklar etrafında bir kavramsal çerçeve ihtiyacı her geçen gün artmaktadır.

İslami hareketlerin parti kurarak resmi siyasetin bir parçası olması meselesinde hareket-parti ilişkisi verimli bir tartışma alanına kapı aralamaktadır. Hareketin dava ve

dini çerçeve içerisindeki alışkanlıkları karşısında partinin daha kurumsal bir hüviyet ve tutum talep etmesi kaçınılmaz olarak gerilimli bir ilişkiye zemin hazırlar. Bunun en bariz örneği Mısır'da Müslüman Kardeşler tecrübesidir. Benzer süreçleri Fas'ta PJD içerisinde de görmek mümkündür. 20 Nisan 2023'te Tunus'ta Nahda Hareketi lideri Raşit Gannuşi'nin tutuklanması da benzer bir gerilimin fitilini ateşlemiştir. Bu konu geleceğe dönük önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak İslamcı partilerin sürekliliği meselesi de yeni çalışmalara konu olabilme potansiyelini taşımaktadır. İslamcı siyasi aktörlere yönelik özellikle Arap Baharı'ndan sonra yeniden gündeme sürülen siyasal İslam'ın iflası gibi yakıştırmalara rağmen İslamcı partilerin önemli bir toplumsal karşılığı vardır. Buna rağmen İslamcı partilerin güncel meselelere cevap üretebilme kapasitesi üzerinde de durmak gerekir. Son dönemde siyasi ve ekonomik meydan okumaların yanında göç, aile ve LGBT gibi sosyal mevzular da tüm dünyanın gündemini işgal etmektedir. Bu sosyal tartışmalara İslamcı partilerin ne derece karşılık verebileceği meselesinin de üzerinde durulabilir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Acemoglu, Daron **Economic Origins of Dictatorship and Democracy,**
and Robinson, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
James:
- Albrecht, Holger: **“The Nature of Political Participation”, in Ed. Lust-Okar,**
Ellen, and Zerhouni, Saloua, **Political Participation in the**
Middle East, Boulder/London: Lynne Rienner Publishers,
2008.
- Alhamad, Laila: **“Formal and Informal Venues of Engagement”, in Ed.**
Lust-Okar, Ellen, and Zerhouni, Saloua, Political
Participation in the Middle East, Boulder/London: Lynne
Rienner Publishers, 2008.
- Anani, Khalil: **Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and**
Politics, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Ashour, Omar: **The De-radicalization of Jihadis: Transforming Armed**
Islamist Movements, New York: Routledge Press, 2009.

- Ayoob, Mohammed: **The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World**, The University of Michigan Press, 2008.
- Bayat, Asef: **Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn**, California: Stanford University Press, 2007.
- Bayat, Asef: **Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East** Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Bayat, Asef: **Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam**, Oxford University Press, 2013.
- Bayat, Asef: **Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?**, İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Bayat, Asef: **Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring**, London: Harvard University Press, 2021.
- Benhabib, Seyla: **Demokrasi ve Farklılık/Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması**, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 1999.
- Blaydes, Lisa: **Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- Boix, Charles: **Democracy and Redistribution**, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Boukhars, Anouar: **Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism**, London and New York: Routledge, 2011.
- Bourdieu, Pierre: **The Field of Cultural Production**, New York: Columbia University Press, 1994.
- Bourdieu, Pierre: **Kültür Üretimi: Sembolik Ürünler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Brown, Nathan J: **When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2012.
- Brownlee, Jason: **Authoritarianism in an Age of Democratization**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Brownlee, Jason; Masoud, Tarek, and Reynolds Andrew: **The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform**, Oxford: Oxford University Press, 2015.

- Brynen, Rex; **Beyond the Arab Spring: Authoritarianism & Democratization in the Arab World**, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publication, 2012.
- Moore, Pete W.;
Salloukh, Bassel F., and Zahar, Marie-Joelle:
- Buchler, Matt: **Why Alliances Fail: Islamist and Leftist Coalitions in North Africa**, New York: Syracuse University Press, 2018.
- Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise: **Political Parties in the Arab World**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017.
- Creswell, J: **Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches**, London, United Kingdom: Sage, 2013.
- Daadaouis, Mohamed: **Moroccan Monarchy and the Islamist Challenge: Maintaining Makhzen Power**, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Dağı, İhsan: **Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayırımında Refah Partisi Geleneği**, İstanbul: İmge Yayınları, 1998.
- Dahl, Robert: **Polyarchy: Participation and Opposition**, New Haven, CT: Yale University Press, 1977.

- Ercan, Fuat: **Toplumlar ve Ekonomiler**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998.
- Dalton, Russell J. “Citizens and Political Behavior”, in eds. Dalton, Russell J.
Dalton, and Dalton and Klingemann, Hans-Dieter, **The Oxford**
Klingemann, **Handbook of Political Behavior** Oxford: Oxford University
Hans-Dieter: Press, 2007.
- Davenport, **How Social Movements Die: Repression and**
Christian: **Demobilization of the Republic of New Africa**, Cambridge:
Cambridge University Press, 2015.
- Davies, M. B., and **Doing a successful research project: Using qualitative or**
Hughes, N. **quantitative methods**, Palgrave Macmillan, 2014.
- Denzin, Norman **The SAGE Handbook of Qualitative Research**, SAGE
K., Lincoln, Publications; Sixth Edition, 2023.
- Yvonna S.,
Giardina, Michael
D., Cannella,
Gaile S.:
- Diamond, Larry, **Political Parties and Democracy**, Baltimore and London:
and Gunther, The John Hopkins University Press, 2001.
Richard:

- Downs, Anthony: **An Economic Theory of Democracy**, New York: Harper and Row, 1957.
- Eickelman, Dale **Muslim Politics**, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 1996.
- James:
- Ellen, Lust-Okar: **Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions**, New York: Cambridge University Press, 2005.
- Ellen, Lust-Okar, **Political Participation in the Middle East**, London: Lynne Rienner Publisher, 2008.
- Saloua:
- Entelis, John P: **Islam, Democracy, and the State in North Africa**, Indiana: Indiana University Press, 1997.
- Entelis, John P., **State and Society in Algeria**, Boulder, Colorado: Westview and Naylor, C. Press, 1992.
- Philip:
- Esposito, John L: **The Islamic Threat: Myth or Reality**, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Esposito, John L., **Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in the Middle East and Europe**, London: Hurst, 2003.
- and Burgat, F:

- Gabriel A. **The Civic Culture Revisited: An Analytic Study**, Boston: Little Brown, 1980.
- Almond, and Sidney Verba:
- Gamson, W. A., **“Framing Political Opportunity”**, in D. McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald Ed. **Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- and Meyer, D. S:
- Geertz, Clifford: **İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya’da Dini Değişim**, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Gerges, Fawaz A.: **The Far Enemy: Why Jihad Went Global**, Second Edition Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Gerschewski, **The Two Logics of Autocratic Rule**, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- Johannes:
- Ginsburg, Tom, **Constitutions in Authoritarian Regimes**, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- and Simpser, Alberto:
- Giugni, M.: **“Political Opportunity: Still a Useful Concept?”**, in Hanagan, M., Tilly, C. Ed. **Contention and Trust in Cities and States**, New York: Springer, 2011.

Gunter, Richard, **Political Parties and Democracy**, Baltimore, Maryland:
and Diamond, Johns Hopkins University Press, 2001.

Larry:

Haas, Mark L., **The Arab Spring: The Hope and Reality of the Uprising**
and Lesch, David London: Routledge, 2017.

W:

Hafez, **Why Muslims Rebel: Repression and Resistance in the**
Mohammed M: **Islamic World**, Boulder and London: Lynne Rienner
Publishers, 2003.

Hamid, Shadi, and **Rethinking Political Islam**, Oxford: Oxford University
McCants, William: Press, 2017.

Hamid, Shadi: **Temptations of Power: Islamists and Illiberal Democracy**
in a New Middle East, Oxford: Oxford University Press,
2014.

Hammoudi, **Master and Disciple: The Cultural Foundations of**
Abdellah: **Moroccan Authoritarianism**, Chicago and London: The
University of Chicago Press, 1997.

Hanson, Stephen **Post-Imperial Democracies: Ideology and Party**
E.: **Formation in Third Republic France, Weimar Germany,**

- and Post-Soviet Russia**, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2010.
- Heydeman, Steven: **Upgrading Authoritarianism in the Arab World**, Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution, 2007.
- Hinnebusch, Raymond; Cavatorta, Francesco, and Storm, Lise: **“Political Parties in MENA: An Introduction”, Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa**, London and New York: Routledge, 2021.
- Holmes, Stephen: **Passions and Constraints: On the Theory of Liberal Democracy**, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995.
- Hughes, Stephen O: **Morocco under King Hassan**, Ithaca: Ithaca Press, 2001.
- Huntington S. P., and Nelson J.M: **No Choice: Political Participation in Developing Countries**, London: Harvard University Press, 1976.
- Huntington, Samuel: **Political Order in Changing Societies**, New Haven, CT: Yale University Press, 1968.

- Huntington, Samuel: **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991.
- Inglehart, Ronald: **Cultural Shift in Advanced Industrial Societies**, New Jersey: Princeton University Press, 2018.
- Kalyvas, Stasis: **The Rise of Christian Democracy in Europe**, New York: Cornell University Press, 1996.
- Kepel, Gilles: **The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.
- King, Stephen J: **The Arab Winter: Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists**, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Kitschelt, Herber: **“Movement Parties”, in Handbook of Party Politics, (Ed) Katz, Richard and Crotty, William, London: Sage Publication, 2006.**
- Kurzman, Charles: **The Unthinkable Revolution in Iran**, London: Harvard University Press, 2004.
- Laclau, E., and Mouffe C: **Kalpler, Zihinler ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Birikim Yayınları, 1998.

Levitsky, Stephan, **Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Lucan:

Linz, Juan J: **Totalitarian and Authoritarian Regimes**, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2000.

Linz, Juan J., and Stepan, Alfred: **Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe**, Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1996.

Lipset, S. Martin, and Rokkan, **Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives**, New York: Free Press, 1967.

Stein:

Maalouf, Amin: **Ölümçül Kimlikler**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1988.

Mahoney, James **Comparative Historical Analysis in the Social Science**, and Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Rueschemeyer:

Magaloni, Beatriz: **Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

- Mako, Shamiran, and Moghadam, Valentine M: **After the Arab Uprisings. Progress and Stagnation in the Middle East**, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Marzo, Pietro, and Cavatorta, Francesco: **“The Demise of the Arab Strongman?: Authoritarianism and the Future of the Middle East”, in Routledge Handbook of International Relations in the Middle East**, ed. Akbarzadeh, Shahram, London: Routledge, 2019.
- McAdam, Doug, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald Ed: **Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1996.
- McCormick, John, P: **Machiavellian Democracy**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Mecham, Quinn, and Hwang, Julie Chernov: **Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Michels, Robert: **Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy**, New Jersey: Transaction Publishers, 1999.

- Miller, Susan G.: **A History of Modern Morocco**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Morris, A. D., and Herring, C: “Theory and Research in Social Movements: A Critical Review”, in **Political Behavior Annual**, Ed. Samuel Long, Boulder, CO: Westview Press, 1987.
- Mouffe C: **Demokratik Paradoks**, Ankara: Epos Yayınları, 2009.
- Nasr, Vali: **Forces of Fortune: The Rise of the New Muslim Middle Class and What It will Mean for Our World**, New York: Free Press, 2009.
- Norris, Pippa: **Why Electoral Integrity Matters**, New York: Cambridge University Press, 2014.
- Panebianco, Angelo: **Political Parties: Organization and Power**, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Przeworski, Adam: **Democracy and the Limits of Self-Government**, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Putnam, Robert D: **Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community**, New York: Simon & Schuster, 2000.
- Roy, Oliver: **Siyasal İslam’ın İflası**, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.

- Sater, James N: **MOROCCO: Challenges to Tradition and Modernity**,
London and New York: Taylor and Francis Group, 2016.
- Schedler, Andreas: **Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree
Competition**, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers,
2006.
- Schmitter,
Philippe C., and
O'Donnell,
Guillermo: **Transitions from Authoritarian Rule: Tentative
Conclusions about Uncertain Democracies**, Baltimore,
Maryland: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Schwedler, Jillian: **Faith in Moderation**, Cambridge: Cambridge University
Press, 2006.
- Shahin, Emad
Eldin: **Political Ascent: Contemporary Islamic Movements in
North Africa**, Oxford: Westview Press, 1997.
- Shehata, Dina: **Islamists and Secularists in Egypt Opposition, Conflict &
Cooperation**, London: Routledge, 2010.
- Sinno,
Abdulkader, and
Khanani, Ahmet: **Of Opportunities and Organization: When Do Islamic
Parties Choose to Compete Electorally in Interpreting
Islamic Political Parties** Ed. Salih, M. A. Mohamed, New
York: Palgrave McMillan, 2009.

- Spiegel, M. Avi: **Young Islam: The New Politics of Religion in Morocco and the Arab World**, New Jersey: Princeton University Press, 2015.
- Sprague, John, and Adam Przeworski: **Paper Stones: A History of Electoral Socialism**, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986.
- Storm, Lise: **Democratization in Morocco: The Political Elites and Struggles for Power in the Post-Independence State**, London: Routledge, 2007.
- Svolik, Milan W: **Politics of Authoritarian Rule**, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Tarrow, S., and Della Porta, D. “Conclusion: ‘Globalization,’ Complex Internationalism, and Transnational Contention”, in D. Della Porta, and S. Tarrow (eds.), **Transnational Protest and Global Activism**, Lanham: Rowman and Littlefield, 2005.
- Tarrow, Sidney: **Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics** Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Tezcür, Güneş Murat: **Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation**, Texas: University of Texas Press, 2010.

- Tilly, Charles, and Tarrow, Sidney: **Contentious Politics**, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Tripp, Aili Mari: **Seeking Legitimacy: Why Arab Autocracies Adopt Women Right's**, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Turam, Berna: **Between Islam and State: The Politics of Engagement**, California: Stanford University Press, 2007.
- Van Dijk, T. A: **Ideology: A Multidisciplinary Approach**, London: Sage Publications, 1998.
- Van Evera, Stephen: **Guide to Methods for Students of Political Science**, Ithaca and London: Cornell University Press, 1997.
- Wedeer, Lisa: **Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria**, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015.
- Wegner, Eva: **Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco**, New York: Syracuse University Press, 2011.
- Wickham, Carrie R: **Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt**, New York: Columbia University Press, 2002.

- Wickham, Carrie **The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist**
Rosefsky: **Movement**, New Jersey: Princeton University Press, 2015.
- Willis, Michael J: **Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and**
 Morocco from Independence to the Arab Spring, Oxford:
 Oxford University Press, 2014.
- Yasin, **Nebevi Yöntem**, İstanbul: Beka Yayınları, 2012.
Abdüsselam:
- Yasin, **Sünnetullah Allah’ın Evrensel Yasası**, İnkılap Yayınları,
Abdüsselam: 2012.
- Yassine, **Winning the Modern World for Islam, Iowa City: Justice**
Abdessalam: and Spirituality Publishing, 2000.
- Zeghal, Malika: **Islamism in Morocco: Religion, Authoritarianism, and**
 Electoral Politics, Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers,
 2008.
- Zisenwine, Daniel: “From Hasan II to Muhammad VI: Plus ça Change”, in Bruce
 Maddy-Weitzman, and Daniel Zisenwine (eds.), **The**
 Maghrib in the New Century: Identity, Religion, and
 Politics, Gainesville, FL: University Press of Florida, 2007.

MAKALELER

- Abushouk, Ahmed: “The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?”, **Digest of Middle East Studies**, Vol. 25, No. 1, 2016, pp.52-69.
- Albrecht, Holger: “How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt”, **Democratization**, Vol.12, No.3, 2006, pp.378-397.
- Alexander, Christopher: “Opportunities, Organizations and Ideas: Islamists and Workers in Tunisia and Algeria”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.32, 2000, pp.465-490.
- Altınordu, Ateş: “The Politicization of Religion: Political Catholicism and Political Islam in Comparative Perspective”, **Politics and Society**, Vol.38, No.4, 2010, pp.517-551.
- Amghar, Samir: “Political Islam in Morocco.” **CEPS Working Document** No. 269, 2007.
- Anani, Khalil: “Islamist Parties Post-Arab Spring”, **Mediterranean Politics**, Vol.17, No.3, 2012, pp.466-472.

- Ankar, Carsten: “On the Applicability of the Most Similar Systems Design and the Most Different Systems Design in Comparative Research”, **International Journal of Social Research Methodology**, Vol.11, No.5, 2008, pp.389-401.
- Anderson, Lisa: “Searching Where the Light Shines: Studying Democratization in the Middle East”, **Annual Review of Political Science**, Vol.9, No.1, 2006, pp.189-214.
- Angrist, Michele P.: “Party Systems and Regime Formation in the Modern Middle East: Explaining Turkish Exceptionalism”, **Comparative Politics**, Vol.36, 2004, pp.229-249.
- Azaoui, Hamza: “Towards a New Political Thinking: The PJD's Ideological Revisions”, **Research Reviews: Journal of Social Sciences**, Vol. 3, No.3, 2017, pp.191-195.
- Barany, Zoltan: “Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military”, **The Journal of Democracy**, Vol.22, No.4, 2011, pp.24-35.
- Bellin, Eva: “The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective”, **Comparative Politics**, Vol.36, No.2, 2004, pp.139-157.

- Bellin, Eva: “Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring”, **Comparative Politics**, Vol.44, No.2, 2012, pp.127-149.
- Benomar, Jamal: “The Monarchy, the Islamist Movement and Religious Discourse in Morocco”, **Third World Quarterly**, Vol.10, No.2, 2007, pp.539-555.
- Berman, Sheri: “Taming Extremist Parties: Lessons from Europe”, **Journal of Democracy**, Vol.19, No.1, 2008, pp.5-18
- Bermeo, Nancy: “Myths of Moderation: Confrontation and Conflict During Democratic Transitions”, **Comparative Politics**, Vol.29, 1997, pp.305-322.
- Bloom, Jack M.: “Political Opportunity Structure, Contentious Social Movements, and State-Based Organizations: The Fight against Solidarity Inside the Polish United Workers Party”, **Social Science History**, Vol.38, No.3-4, 2014, pp.359-388.
- Boix, Charles, and Svolik, Milan W.: “The Foundations of Limited Authoritarian Government: Institutions, Commitment, and Power-Sharing in Dictatorships”, **The Journal of Politics**, Vol.75, No.2, 2013, pp.300-316.

- Boussaid, Farid: “The Rise of the PAM in Morocco: Trampling the Political Scene or Stumbling into It?”, **Mediterranean Politics**, Vol.14, No.3, 2009, pp.413-419.
- Bouyahya, Driss: “Islamist Movements in Morocco and Their Typology”, **European Scientific Journal**, Vol.11, No.10, 2015, pp.1-9.
- Brownlee, Jason: “Unrequired Moderation: Credible Commitments and State Repression in Egypt”, **Studies in Comparative International Development**, Vol.45, 2010, pp.468-489.
- Brumberg, Daniel: “Islam, Elections and Reform in Algeria”, **Journal of Democracy**, Vol.2, 1991, pp.58-71.
- Brumberg, Daniel: “Islamists and the Politics of Consensus”, **Journal of Democracy**, Vol.13, No.3, 2002, pp.109-115.
- Busse-Grzymala, Anna: “Why Comparative Politics Should Take Religion (More) Seriously?”, **Annual Review of Political Science**, Vol.15, 2012, pp.421-442.

- Cammett, Melani, and Luong, Pauline J.: “Is There an Islamist Political Advantage?”, **Annual Review of Political Science**, Vol.17, No.1, 2014, pp.187-206.
- Carothers, Thomas: “The End of the Transition Paradigm”, **Journal of Democracy**, Vol.13, No.1, 2002, pp.5-21.
- Catalano, S. L.: “Islamists and the Regime: Applying a New Framework for Analysis to the Case of Family Code reforms in Morocco”, **Party Politics**, Vol.19, No.3, 2013, pp.408-431.
- Cavatorta, Francesco: “Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan”, **Mediterranean Politics**, Vol.12, No.3, 2007, pp.381-397.
- Cavatorta, Francesco: “Divided They Stand, Divided They Fail: Opposition Politics in Morocco”, **Democratization**, Vol.16, No.1, 2009, pp.137-156.
- Chekroun, Mohammed: “Socio-Economic Changes, Collective Insecurity and New Forms of Religious Expression”, **Social Compass**, Vol.52, No.13, 2005, pp.13-29.

- Chen, Jidong, and Xu, Yiqing: “Why Do Authoritarian Regimes Allow Citizens to Voice Opinions Publicly?”, **The Journal of Politics**, Vol.79, No.3, 2017, pp.792-803.
- Clark, J., and Schwedler, J.: “Who Opened the Window? Women’s Activism in Islamist Parties”, **Comparative Politics**, Vol.35, No.3, 2003, pp.293-312.
- Clark, Janine: “Social Movement Theory and Patron Clientelism: Islamic Social Institutions and the Middle Class in Egypt, Jordan, and Yemen”, **Comparative Political Studies**, Vol.37, 2004, pp.941-968.
- Clark, Janine: “The Conditions of Islamist Moderation: Unpacking Cross-Ideological Cooperation in Jordan”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.38, No.4, 2006, pp.539-560.
- Collier, David, and Levitsky, Steve: “Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research”, **World Politics**, Vol.49, No.3, 1997, pp.430-451.
- Cuenca, Sanchez Ignacio: “Party Moderation and Politicians’ Ideological Rigidity”, **Party Politics**, Vol.10, No.3, 2004, pp.325-342.

- Daadaouis, Mohamed: “Of Monarchs and Islamists: The ‘Refo-lutionary’ Promise of the PJD Islamists and Regime Control in Morocco”, **Middle East Critique**, Vol.26, No.4, 2017, pp.355-371.
- Dalmaso, Emanuela, and Cavatorta, Francesco: “Political Islam in Morocco: Negotiation the Kingdom’s Liberal Space”, **Contemporary Arab Affairs**, Vol.4, No.4, 2011, pp.484-500.
- Diamond, Larry: “Elections Without Democracy Thinking about Hybrid Regimes”, **Journal of Democracy**, Vol.13, No.2, 2002, pp.21-35.
- Diani, M.: “The Concept of Social Movement”, **The Sociological Review**, Vol.40, No.1, 1992, pp.1-25.
- Diani, M.: “Linking Mobilization Frames and Political Opportunities: Insights from Regional Populism in Italy”, **American Sociological Review**, Vol.61, 1996, pp.1053-1069.
- Dordrecht, Meyer S. David, and Minkoff C. Debra: “Conceptualizing Political Opportunity”, **Social Forces**, Vol.82, No.4, 2004, pp.1457-1492.

- Driessen, Michael D.: “Sources of Muslim Democracy: The Supply and Demand of Religious Policies in the Muslim World”, **Democratization**, Vol.25, No.1, 2018, pp.115-135.
- Elklit, Jørgen, and Svensson, Palle: “The Rise of Election Monitoring: What Makes Elections Free and Fair?”, **Journal of Democracy**, Vol.8, No.3, 1997, pp.32-46.
- Ellen, Lust-Okar, and Ghandi, Jennifer: “Elections under Authoritarianism”, **Annual Review of Political Science**, Vol.12, 2009, pp.403-422.
- Fahmi, George, and Lahlou, Mehdi: “Negotiating Religion-State Relations in the MENA Region: Actors’ Dynamics, Modes, and Norms”, **Religion, State and Society**, Vol.50, No.4, 2022, pp.436-451.
- Ferdinand Eibl: “The Party of Authenticity and Modernity (PAM): Trajectory of a Political Deus Ex Machine”, **The Journal of North African Studies**, Vol.17, No.1, 2012, pp.45-66.
- Gandhi, J., and Przeworski, A.: “Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats”, **Comparative Political Studies**, Vol.40, No.11, 2007, pp.1279-1301.

- Gause III, F. Gregory: “Why Middle East Studies Missed the Arab Spring”, **Foreign Affairs**, Vol.90, No.4, 2011, pp.81-90.
- Gavious, Arie, and Mizrahi, Shlomo: “Information and Common Knowledge in Collective Action”, **Economics & Politics**, Vol.12, No.3, 2003, pp.297-319.
- Geddes, Barbara: “What Do We Know About Democratization after Twenty Years?”, **Annual Review of Political Science**, Vol.2, 1999, pp.115-144.
- Gerschewski, Johannes: “The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-optation in Autocratic Regimes”, **Democratization**, Vol.20, No.1, 2013, pp.13-38.
- Ghobashy, Mona: “The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.37, No.3, 2005, pp.373-395.
- Grauvogel, Julia, and Von Soest, Christian: “Identity, Procedures and Performance: How Authoritarian Regimes Legitimize Their Rule”, **Contemporary Politics**, Vol.23, No.3, 2017, pp.287-305.

- Grewal, Sharan; Amaney, Jamal; Masoud, Tarek, and Nugent, R. Elizabeth: "Poverty and Divine Rewards: The Electoral Advantage of Islamist Political Parties", **American Journal of Political Science**, Vol.63, 2019, pp.859-874.
- Gurr, T. Robert: "War, Revolution, and the Growth of the Coercive State", **Comparative Political Studies**, Vol.21, No.1, 1988, pp.45-65.
- Hamid, Shadi: "Arab Islamist Parties: Losing on Purpose", **Journal of Democracy**, Vol.22, No.1, 2011, pp.68-80.
- Hashemi, Nader: "Toward a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology", **Journal of Islamic and Muslim Studies**, Vol.5, No.1, 2016, pp.65-76.
- Heydeman, Steven, and Leenders, Reinoud: "Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening'", **Globalizations**, Vol.8, No.5, 2011, pp.647-653.
- Hissouf, Abdellatif: "The Moroccan Monarchy and the Islam-Oriented PJD: Pragmatic Cohabitation and the Need for Islamic Political Secularism", **All Azimuth**, Vol.5, No.1, 2016, pp.43-56.

- Idrissi, Aziz Kobaiti; Göksoy, İsmail Hakkı; Ünlüsoy, Kamile ve Uygun, Azize: “2003 Kazablanka Terör Saldırısı ve Fas Baharı Arasında Modern Fas’taki Sufi ve Selefi Hareketlerin Siyasete Kalıtımı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı.40, 2018, s.293-309.
- Inglehart, Ronald, and Welzel, Christian: “How Developments Leads to Democracy: What We Know About Modernization”, **Foreign Affairs**, Vol.88, No.2, 2009, pp.33-48.
- Jamal, Amal, and Kensicki, Anna: “A Theory of Critical Junctures for Democratization: A Comparative Examination of Constitution-Making in Egypt and Tunisia”, **Law and Ethics of Human Rights**, Vol.10, No.1, 2016, pp.185-222.
- Jamal, Amaney, and Mark Tessler: “The Democracy Barometers: Attitudes in the Arab World”, **Journal of Democracy**, Vol.19, No.1, 2008, pp.97-111.
- Joffé, George: “Party Dualities: Where does Political Islam Go Now?”, **Mediterranean Politics**, Vol.24, No.2, 2019, pp.218-236.
- Kalu, F. A., and Bwalya, J. C.: What Makes Qualitative Research Good Research? An Explanatory Analysis of Critical Elements, **International Journal of Social Science Research**, Vol. 5, No. 2, 2017, s. 43-56.

- Kalyvas, Stasis: “From Pulpit to Party: Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon”, **Comparative Politics**, Vol.30, No.3., 1998, pp.293-312.
- Kalyvas, Stasis: “Commitment Problems in Emerging Democracies: The Case of Religious Parties”, **Comparative Politics**, Vol.32, No.4., 2000, pp.379-398.
- Karakaya, Süveyda, and Yıldırım, A. Kadir: “Islamist Moderation in Perspective: Comparative Analysis of the Moderation of Islamist and Western Communist Parties”, **Democratization**, Vol.20, No.7., 2013, pp.1322-1349.
- Katiri, Mohammed: “The Institutionalization of Religious Affairs: Religious Reform in Morocco”, **The Journal of North African Studies**, Vol.18, No.1, 2013, pp.53-69.
- Kılavuz, M. Tahir, and Sumaktoyo, Nathanael Gratias: “Hopes and Disappointments: Regime Change and Support for Democracy after the Arab Springs”, **Democratization**, Vol.27, No.5, 2020, pp.854-873.
- Kırdaş, Esen: “Between Movement and Party: Islamic Movements in Morocco and the Decision to Enter Party Politics”, **Politics, Religion & Ideology**, Vol.16, No.1, 2015, pp.65-86.

- Kırdış, Esen: “Wolves in Sheep Clothing or Victims of Times? Discussing the Immoderation of Incumbent Islamic Parties in Turkey, Egypt, Morocco, and Tunisia”, **Democratization**, Vol.25, No.5, 2015, pp.901-918.
- Kırdış, Esen: “Similar Context, Different Behavior: Explaining the Non-Linear Moderation and Immoderation of Islamic Political Parties in Jordan, Morocco, Tunisia, and Turkey”, **Politics, Religion & Ideology**, Vol.20, No.4, 2019, pp.467-483.
- Kurzman, Charles: “Dynamic View of Resources: Evidence from the Iranian Revolution, Research in Social Movements”, **Conflicts and Change**, Vol.17, 1994, pp.53-84.
- Kurzman, Charles, and Naqvi, Ijlal: “Do Muslim Vote Islamic?”, **Journal of Democracy**, Vol.21, No.2, 2010, pp.50-63.
- Kurzman, Charles, and Türkoğlu, Didem: “After the Arab Spring: Do Muslims Vote Islamic Now?”, **Journal of Democracy**, Vol.26, No.4, 2015, pp.100-109.
- Langohr, Vickie: “Of Islamists and Ballot Boxes: Rethinking the Relationship Between Islamism and Electoral Politics”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.33, 2001, pp.591-610.

- Lauzi'ere, Henri: "Post-Islamism and the Religious Discourse of 'Abd al-Salam Yasin", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.37, 2005, pp.241-261.
- Lavie, Limor: "Consensus vs. Dissensus over the 'Civil State' Model: a Key to Understanding the Diverse Outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.48, No.3, 2019, pp.455-472.
- Lawrence, Adria: "Why Monarchies Still Reign?", **Journal of Democracy**, Vol.34, No.2, 2023, pp.47-61.
- Levitsky, Stephan, and Way, A. Lucan: "The New Competitive Authoritarianism", **Journal of Democracy**, Vol.31, No.1, 2020, pp.51-65.
- Lewis, Bernard: "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", **Journal of Democracy**, Vol.7, No.2, 1996, pp.52-63.
- Lijpart, Arend: "Consociational Democracy", **World Politics**, Vol.21, No.2, 1969, pp.207-225
- Linz, J. Juan, and Stephan, Alfred: "Democratization Theory and the Arab Spring", **Journal of Democracy**, Vol.24, No.2, 2013, pp.15-30

- Macías-Amoretti, Juan A. “Seeking an ‘Other’ Desperately: The Dialectical Opposition of Political Islam in Morocco”, **The Journal of North African Studies**, Vol.20, No.3, 2014, pp.336-348.
- Maddy-Weitzman, Bruce: “Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sheikh Yassine”, **Middle East Quarterly**, Vol.10, No.1, 2003, pp.43-51.
- Maerz, Seraphine F: “The Many Faces of Authoritarian Persistence: A Set-Theory Perspective on the Survival Strategies of Authoritarian Regimes”, **Government and Opposition**, Vol.55, No.1, 2018, pp.64-87.
- Maghraoui, Abdeslam M: “Monarchy and Political Reform in Morocco”, **Journal of Democracy**, Vol.12, No.1, 2001, pp.73-87.
- Maghraoui, Abdeslam M: “Democratization in the Arab World: Depoliticization in Morocco”, **Journal of Democracy**, Vol.13, No.4, 2002, pp.24-32.
- Maghraoui, Driss: “The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco”, **Mediterranean Politics**, Vol.14, No.2, 2009, pp.195-211.

- Mahoney, James: “Comparative-Historical Methodology”, **Annual Review of Sociology**, Vol.30, 2004, pp.81-101.
- Masoud, Tarek: “The Arab Spring at 10: Kings or People?”, **Journal of Democracy**, Vol.32, No.1, 2021, pp.139-154.
- Mecham, R. Quinn: “From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey”, **Third World Quarterly**, Vol.25, No.2, 2007, pp.339-358.
- Meijer, Roel: “Taking the Islamist Movement Seriously: Social Movement Theory and the Islamist Movement”, **International Review of Social History**, Vol.50, No.2, 2005, pp.279-291.
- Melucci, Alberto: “The New Social Movements: A Theoretical Approach”, **Social Science Information**, Vol.19, No.2, 1980, pp.199-226.
- Meng, Anne: “Ruling Parties in Authoritarian Regimes: Rethinking Institutional Strength”, **British Journal of Political Science**, Vol.51, No.2, 2021, pp.526-540.
- Merone, Fabio, and Cavatorta, Francesco: “Moderation Through Exclusion? The Journey of the Tunisian Ennahda from Fundamentalist to

Conservative Party”, **Democratization**, Vol.20, No.5, 2013, pp.857-875.

Mohsen-Finan, Khadija, “Opposition Islamiste et Pouvoir Monarchique au Maroc. Le cas du Parti de la Justice et du Développement”, **Revue Française de Science Politique**, Vol.56, 2006, pp.79-119.

Molina, Fernandez I.: “The Monarchy vs. the 20 February Movement: Who Holds the Reins of Political Change in Morocco?”, **Mediterranean Politics**, Vol.16, No.3, 2011, pp.435-441.

Monroe, Steve L.: “Salafis in Parliament: Democratic Attitudes and Party Politics in the Gulf”, **The Middle East Journal**, Vol.66, No.3, 2012, pp.409-424.

Morgenbesser, Lee: “The Autocratic Mandate: Elections, Legitimacy and Regime Stability in Singapore”, **The Pacific Review**, Vol.30, No.2, 2016, pp.205-231.

Munson, Henry Jr.: “The Social Base of Islamic Militancy in Morocco”, **Middle East Journal**, Vol.40, No.2, 1986, pp.267-284.

- Munson, Ziad: “Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood”, **The Sociological Quarterly**, Vol.42, No.4., 2001, pp.487-510.
- Nasr, Vali: “The Rise of Muslim Democracy”, **Journal of Democracy**, Vol.16, No.2, 2005, pp.13-27.
- Nugent, Elizabeth R: “Psychology of Repression & Polarization”, **World Politics**, Vol.72, No.2, 2020, pp.291-334.
- O'Donnell, Guillermo: “Debating the Transition Paradigm: In Partial Defense of an Evanescent ‘Paradigm’”, **Journal of Democracy**, Vol.13, No.3, 2002, pp.6-12.
- Ottoway, Marina, and Hamzawy, Amr: “When Islamists Go into Politics”, **The Fletcher Forum of World Affairs**, Vol.33, No.2, 2010, pp.37-46.
- Ozzano, Luca, and Francesco Cavatorta: “Introduction: Religiously Oriented Parties and Democratization”, **Democratization**, Vol.20, No.5, 2013, pp.799-806.
- Öney, Berna, and Murat M. Ardağ: “The Relationship between Diffuse Support for Democracy and Governing Party Support in a Hybrid Regime: Evidence with Four Representative Samples

- from Turkey”, **Turkish Studies**, Vol.23, No.1, 2021, pp.31-55.
- Pape, R: “The Strategic Logic of Suicide Terrorism”, **American Political Science Review**, Vol.97, No.3, 2003, pp.343-361.
- Pepinsky, Thomas: “The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism”, **British Journal of Political Science**, Vol.44, No.3, 2014, pp.631-653.
- Pierson, Paul: “Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics”, **American Political Science Review**, Vol.94, No.2, 2000, pp.251-267.
- Queirós, André, Faria, Daniel and Almedia, Fernando: Strengths and Limitations of Qualitative and Quantitative Research Methods, **European Journal of Education Studies**, Vol. 3, No.9, 2017, pp.369-387.
- Robbins, Michael: “After the Arab Spring: People Still Want Democracy”, **Journal of Democracy**, Vol.26, No.4, 2018, pp.80-89.
- Sadowski, Yahya: “Political Islam: Asking the Wrong Questions?”, **Annual Review of Political Science**, Vol.9, 2006, pp.215-240.

- Schedler, Andreas: "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation," **The Journal of Democracy**, Vol.13, No.2, 2002, pp.36-50.
- Schwedler, Jillian: "Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion- Moderation Hypothesis", **World Politics**, Vol.63, No.2, 2011, pp.347-376.
- Schwedler, Jillian: "Islamists in Power? Inclusion, Moderation, and the Arab Springs", **Middle East Development Journal**, Vol.5, No.1, 2013, pp.1-18.
- Schwedler, Jillian, and Clark, Janine: "Islamist-Leftist Cooperation in the Arab World", **ISIM Review**, Vol.18, No.1, 2006, pp.539-560.
- Sherif, Ashraf Nabih: "Institutional and Ideological Re-construction of the Justice and Development Party (PJD): The Question of Democratic Islamism in Morocco", **Middle East Journal**, Vol.66, No.4, 2012, pp.660-682.
- Škrabáková, Katarína: "Islamist Women as Candidates in Elections: A Comparison of the Party of Justice and Development in Morocco and the Muslim Brotherhood in Egypt", **Die Welt Des Islams**, Vol.57, No.3-4, 2017, pp.329-359.

- Soage, Ana Belen: “Political Islam in Morocco: Is There an ‘Exception Marocaine’?”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol.17, No.3, 2013, pp.1-8.
- Somer, Murat: “Conquering versus Democratizing the State: Political Islamists and Fourth Wave Democratization in Turkey and Tunisia”, **Democratization**, Vol.24, No.6, 2016, pp.1025-1043.
- Suh, Doowon: “How do Political Opportunities Matter for Social Movements?: Political Opportunity, Misframing, Pseudosuccess, and Pseudofailure”, **The Sociological Quarterly**, Vol.42, No.3, 2001, pp.430-467.
- Szmolka, Inmaculada: “Party System Fragmentation in Morocco”, **The Journal of North African Studies**, Vol.15, No.1, 2009, pp.13-37.
- Tamam, Hussam: “Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco”, **Arab Insight**, Vol.1, No.1, 2007, pp.90-112.
- Tessler, Mark: “Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries”, **Comparative Politics**, Vol.34, No.3, 2002, pp.337-354.

- Teti, Andrea, Abbott, Pamela, and Cavatorta Francesco: “Beyond Elections: Perceptions of Democracy in Four Arab Countries”, **Democratization**, Vol.26, No.4, 2018, pp.645-665.
- Tezcür, Güneş Murat: “The Moderation Theory Revisited”, **Party Politics**, Vol.16, No.1, 2010, pp.69-88.
- Tomé-Alonso, Beatriz: “What does the PJD Learn from the Outside? International Factors and Islamist Politics in Morocco”, **Contemporary Politics**, Vol.27, No.2, 2021, pp.201-224.
- Tuğal, Cihan: “Transforming Everyday Life: Islamism and Social Movement Theory”, **Theor Soc**, Vol.38, 2009, pp.423-458.
- Utvik, Bjørn Olav: “The Ikhwanization of the Salafis: Piety in the Politics of Egypt and Kuwait”, **Middle East Critique**, Vol.23, No.1, 2014, pp.5-27.
- Wedeen, Lisa: “Beyond the Crusades: Why Huntington, and Bin Laden, are Wrong”, **Middle East Policy**, Vol.10, No.2, 2003, pp.54-61.
- Wegner, Eva, and Pellicer, Miquel: “Islamist Moderation without Democratization: The Coming of Age of the Moroccan Party of Justice and

- Development?", **Democratization**, Vol.16, No.1, 2009, pp.157-175.
- Wickham, Carrie "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", **Comparative Politics**, Vol.36, No.2, 2004, pp.205-228.
- Rosefsky: "The Rationality of Radical Islam", **Political Science Quarterly**, Vol.121, No.2, 2006, pp.295-319.
- Wiktorowicz, Q., and Kaltenthaler, K: "The New Global Threat: Transnational Salafis and Jihad", **Middle East Policy**, Vol.8, No.4, 2001, pp.18-38.
- Wiktorowicz, Quintan: "Anatomy of the Salafi Movement", **Studies in Conflict & Terrorism**, Vol.229, No.3, 2006, pp.207-239.
- Wiktorowicz, Quintan: "Islamic Activism and Social Movement Theory: A New Direction for Research", **Mediterranean Politics**, Vol.7, No.3, 2007, pp.187-211.
- Williamson, S., Yildirim, A., Grewal, S., and Kuenkler, M: "Preaching Politics: How Politicization Undermines Religious Authority in the Middle East", **British Journal of Political Science**, Vol.53, No 2, 2023, pp.555-574.

- Willis, Michael J: “Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wa al-Islah’s Entry into Moroccan Politics”, **The Journal of North African Studies**, Vol.4, No.3, 1999, pp.45-80.
- Willis, Michael J: “Morocco’s Islamists and the Legislative Elections of 2002: The Strategic Case of the Party That Did Not Want to Win”, **Mediterranean Politics**, Vol.9, No.1, 2004, pp.53-81.
- Yavuz, Hakan: “Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey”, **Comparative Politics**, Vol.30, No.1, 1997, pp.63-82.
- Yıldırım, A. Kadir: “Muslim Democratic Parties in Turkey, Egypt, and Morocco: An Economic Explanation”, **Insight Turkey**, Vol.11, No.4, 2009, pp.65-76.
- Yom, Sean L., and Gause III, F. Gregory: “Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On”, **Journal of Democracy**, Vol.23, No.4, 2012, pp.74-88.
- Yükleyen, Ahmet, and Abba, Aziz: “Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco”, **Politics, Religion & Ideology**, Vol.14, No.1, 2013, pp.136-153.
- Zemni, Sami: “Moroccan Islamism: Between Local Participation and International Islamist Networks of Influence”, in M. A.

Abdalla (ed.), **Interregional Challenges of Islamic
Extremist Movements in North Africa**, Vol.180,
2011, pp.77-98.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

- Abdallah Saaf and “Morocco (1967-2007): A Decisive Decade of Reform”, s.19, **Arap**
Abdelrahim Manar **Reform**, April 2008, (Çevrimiçi),
Al-Slimi, http://storage.arabreform.net.s3.amazonaws.com/ari/2008/04/28121835/Arab_Reform_Initiative_2008-04_Reports_en_morocco_1996-2007_a_decisive_decade_of_reforms.pdf, Erişim Tarihi: 21.08.2008.
- Abdessalam “Two-Fold Renewal”, 2 May 2013, (Çevrimiçi),
Yassine, <https://en.yassine.net/two-fold-renewal>, Erişim Tarihi: 20.07.2023.
- Abdessalam “The 10 Milestones of the Prophetic Method”, 29 March 2021,
Yassine, (Çevrimiçi), <https://en.yassine.net/the-10-milestones-of-the-prophetic-method>, 20.07.2023.
- Abdessalam “What is the Prophetic Method?”, 12 April 2021, (Çevrimiçi),
Yassine, <https://en.yassine.net/what-is-the-prophetic-method>, Erişim Tarihi: 20.07.2023.
- Abdessalam “Participation of the People”, 12 December 2015, (Çevrimiçi),
Yassine, <https://en.yassine.net/participation-of-the-people>, Erişim Tarihi: 20.07.2023.
- Abdessalam “List of Writings”, 9 January 2021, (Çevrimiçi),
Yassine, <https://en.yassine.net/writings-of-imam-yassine>, Erişim Tarihi:

20.07.2023.

Abdüsselam Yasin, “İslam ya da Tufan, Fas Kralına Açık Mektup”, (Çevrimiçi),
<https://siraj.net/assets/books/pdf/28.pdf> , Erişim Tarihi: 08.07.2022.

Abu Yahya Al- Hassan, “برامج الأحزاب المغربية بين الشعارات والأهداف”, 30.09.2016, (Çevrimiçi),
<https://www.aljazeera.net/news/2016/9/30/-برامج-الأحزاب-المغربية-بين-الشعارات>, Erişim Tarihi: 21.08.2023

Adem Özköse, “Özköse, Hamdavi ile Demokrasiyi Konuştu”, **Haksöz Haber**, 18 Ocak 2013, (Çevrimiçi), <https://www.haksozhaber.net/ozkose-hamdavi-ile-demokrasiyi-konustu-34953h.htm>, Erişim Tarihi: 25.07.2023.

Ahmed Al-Zahi, ابن كيران: بارك الله لنا في رئيس مجلسنا الوطني ومزيذا من الدروس يا أبناء العدالة", (Çevrimiçi),
والتنمية", حزب العدالة والتنمية, <https://www.pjd.ma/node/13138>, Erişim Tarihi: 15.08.2023.

Ahmed Amraoui, “Morocco’s Islamic PJD Party Wins Parliamentary Polls”, **Aljazeera**, 8 October 2016, (Çevrimiçi),
<https://www.aljazeera.com/news/2016/10/8/moroccos-islamic-pjd-party-wins-parliamentary-polls>, Erişim Tarihi: 22.07.2022.

Ahmed Amraoui, “Morocco election: Everything you need to know”, **Al-Jazeera**, 30 September 2016, (Çevrimiçi),
<https://www.aljazeera.com/news/2016/9/30/morocco-election->

[everything-you-need-to-know](#), Erişim Tarihi: 05.08.2023.

Ahmed Eljehtimi, “Half of Morocco’s Electorate Voted in Parliamentary Elections”, **Reuters**, 9 September 2021, (Çevrimiçi), <https://www.reuters.com/world/africa/moroccans-vote-parliament-election-under-new-voting-rules-2021-09-08/> , Erişim Tarihi: 29.05.2023.

Ali Semerci, “Fas’ta nihai seçim sonuçları açıklandı”, **Anadolu Ajansı**, 10 Eylül 2021, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasta-nihai-secim-sonuclari-aciklandi/2360869>, Erişim Tarihi: 23.08.2023.

Amira Howeidy “Meet the Brotherhood’s enforcer: Khairat El-Shater”, **Ahramonline**, 29 March 2012, (Çevrimiçi), <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/37993/Egypt/Politics-/Meet-the-Brotherhood%E2%80%99s-enforcer-Khairat-ElShater.aspx>, Erişim Tarihi: 12.06.2023.

Amr Hamzawy, “Party for Justice and Development in Morocco: Participation and Its Discontents”, **Carnegie Endowment**, 23.07.2008, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/2008/07/23/party-for-justice-and-development-in-morocco-participation-and-its-discontents-pub-20314>, Erişim Tarihi: 08.08.2022.

Amr Hamzawy, “Interview with Saal Eddin al-Othmani, Leader of Morocco’s Party of Justice and Development”, **Carnegie Endowment for**

International Peace, 20 August 2008, (Çevrimiçi),
<https://carnegieendowment.org/sada/21054>, Erişim Tarihi:
08.06.2023.

“Beled Suresi 8-20. Ayet Tefsiri”, **Diyanet İşleri Başkanlığı**
Kur’an-ı Kerim, (Çevrimiçi),
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Beled-suresi/6031/8-20-ayet-tefsiri>, Erişim Tarihi: 24.07.2023.

Çağrı Koşak, “Fas’ta seçim sisteminde değişiklik yapıldı” **Anadolu Ajansı**, 12
Şubat 2021, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasta-secim-sisteminde-degisiklik-yapildi/2142247> , Erişim Tarihi:
23.08.2023.

Enes Canlı, “Tunus, Cumhurbaşkanı Said’in ‘Darbe’ Niteliğindeki Kararlarının
Ardından Zorlu Bir Yol Ayrımına Girdi”, **Anadolu Ajansı**, 27
Temmuz 2021, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-cumhurbaskani-saidin-darbe-niteligindeki-kararlarinin-ardindan-zorlu-bir-yol-ayrimina-girdi/2315420>, Erişim Tarihi: 04.06.2023.

Hamza Meddeb, “Ennahda’s Uneasy Exit from Political Islam”, **Carnegie**
Endowment, 09.05.2019,(Çevrimiçi), <https://carnegie-mec.org/2019/09/05/ennahda-s-uneasy-exit-from-political-islam-pub-79789>, Erişim Tarihi: 21.06.2022.

Hussam Tamam, “Separating Islam from Political Islam: The Case of Morocco”,

- Ikhwan Web**, 4 October 2007, <https://ikhwanweb.com/separating-islam-from-politica>, Erişim Tarihi: 15.07.2023.
- Intissar Fakir, “Morocco’s Islamist Party: Redefining Politics under Pressure”, **Carnegie Endowment for International Peace**, 28 December 2017, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/2017/12/28/morocco-s-islamist-party-redefiningpolitics-%20under%20pressure-pub-75121>, Erişim Tarihi: 01.08.2023.
- Jefri J. Ruchti, “Morocco 2011 Constitution”, **Constitute Project**, 2011, (Çevrimiçi), https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011, Erişim Tarihi: 10.08.2023.
- Julie E. Pruzan-Jørgensen, “The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses”, **DIIS Report (Danish Institute for International Studies)**, May 2010, (Çevrimiçi), https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp201005_islamist_movement_morocco_web_1.pdf; Erişim Tarihi: 30.11.2022.
- Kyle McEneaney, “Interview with Nadia Yassine of the Moroccan Justice and Charity Group”, **Carnegie Endowment**, 18 August 2008, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/sada/20813>, Erişim Tarihi: 12.11.2022.

Malika Zeghal, “Yasin, Abdessalam”, in John L. Esposito (eds.), **The Oxford Encyclopedia of the Islamic World** (Oxford: Oxford University Press), (Çevrimiçi), <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0983>, Erişim Tarihi: 12.12. 2021.

Marina Ottoway, “The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?”, **Carnegie Endowment for International Peace**, 20 June 2011, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same-pub-44731>, Erişim Tarihi: 08.07.2023.

Marina Ottoway and Amr Hamzawy, “Islamists in Politics: The Dynamics of Participation”, **Carnegie Endowment for International Peace**, 12.11.2008, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/2008/12/11/islamists-in-politics-dynamics-of-participation-pub-22540>, Erişim Tarihi: 11.09.2022.

Mehmet Akif Turhan, “Tunus’ta 17 Nisan’da Gözaltına Alınan Nahda Hareketi Lideri Raşid el-Gannuşi Tutuklandı”, **Anadolu Ajansı**, 20.04. 2023, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-ta-17-nisan-da-gozaltina-alinan-nahda-hareketi-lideri-rasid-el-gannusi-tutuklandi/2876942>, Erişim Tarihi: 29.04.2023.

Mehmet Akif “Tunus Devriminin 11. Yılına Cumhurbaşkanı Said’in Meclisi Turhan, Kapatma Kararı Damga Vurdu”, **Anadolu Ajansı**, 17 Aralık 2022, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-devriminin-11-yilina-cumhurbaskani-said-in-meclisi-kapatma-karari-damga-vurdu/2449890>, Erişim Tarihi: 05.05.2023.

Michael Meyer- “Is the Moroccan Electoral System Unfair?”, **Carnegie Resende, Endowment**, 12 August, 2008, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/sada/20520>, Erişim Tarihi: 05.08.2023.

Muhammed “الحمدادي: التعاون على الخير مع الغير أيا كان”, Hamdavi https://www.youtube.com/watch?v=pQ6M1bYR1Fs&t=1034s&ab_channel=PjdCommunication, Erişim Tarihi: 23.07.2023.

Nathan Brown and “What Islamists Need to Be Clear About: The Case of the Egyptian Amr Hamzawy, Muslim Brotherhood”, **Carnegie Endowment** 20.02.2007,(Çevrimiçi),<https://carnegieendowment.gorg/2007/02/20/what-islamists-need-to-be-clear-about-case-of-egyptian-muslim-brotherhood-pub-19032>, Erişim Tarihi: 04.04.2022.

Peter Hessler, “Mohamed Morsi, Who Brought the Muslim Brotherhood to the Egyptian Presidency”, **The New Yorker**, 19 June 2019, (Çevrimiçi),<https://www.newyorker.com/news/news-desk/mohamed-morsi-who-brought-the-muslim-brotherhood-to-the->

[egyptian-presidency](#), Erişim Tarihi: 10.06.2023.

Rached Ghannouchi, “From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia”, **Foreign Affairs**, 19 August 2016, (Çevrimiçi),

<https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.

Rania Elghazouli, “ELECTIONS IN MOROCCO: Containing Political Islamism with Mathematics”, **Friedrich Nauman Foundation for Freedom**, 23.06.2021, (Çevrimiçi), <https://www.freiheit.org/middle-east-and-north-africa/elections-morocco-containing-political-islamism-mathematics>, Erişim Tarihi: 29.07.2023.

Samir Amghar, “Political Islam in Morocco”, **CEPS Working Document** No.269, (Çevrimiçi), <http://www.ceps.be>, Erişim Tarihi: 21.08.2023.

Souhail Karam, “Moroccan Islamists quit Arab Spring opposition”, **Reuters**, 12.19.2011,(Çevrimiçi),<https://www.reuters.com/article/morocco-opposition-protests-idAFL6E7NJ4NY20111219>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.

Souhail Karam, “Timeline-The rise of Morocco's PJD party”, **Reuters**, 29 November 2011, (Çevrimiçi), <https://www.reuters.com/article/morocco-pjd-idAFL5E7MT5SF20111129> , Erişim Tarihi: 10.07.2023.

Stephane Lacroix, “Egypt’s Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour”, **Carnegie Endowment**, 11.01.2016, (Çevrimiçi), <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>, Erişim Tarihi: 05.11.2022.

Vish Sakthivel, “al-Adl wal-Ihsan: Inside Morocco’s Islamist Challenge”, **The Washington Institute for Near East Policy**, Policy Focus 135, 5 August 2014, (Çevrimiçi), <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/al-adl-wal-ihsan-inside-moroccos-islamist-challenge>, Erişim Tarihi: 24.07.2023.

Wadii Charrad, “Arsalane: ‘Les Problemes au Maroc Depassent le Gouvernement’”, **Telquel**, 31 October 2014, (Çevrimiçi), https://telquel.ma/2014/10/31/arsalane-les-problemes-au-maroc-depassent-gouvernement_1421135, Erişim Tarihi: 30.06.2023.

Yasmina Abouzzohour, “The Persistent Rural Failure of Morocco’s Justice and Development Party”, **Project on Middle East Political Science**, 2017, (Çevrimiçi), <https://pomeps.org/the-persistent-rural-failure-of-moroccos-justice-and-development-party>, Erişim Tarihi: 26.08.2023.

Zoltan Pall, “Kuwaiti Salafism and Its Growing Influence in the Levant”, **Carnegie Endowment for International Peace**, May 2014, (Çevrimiçi), https://carnegieendowment.org/files/kuwaiti_salafists.p

df, Erişim Tarihi: 20.06.2023.

(Çevrimiçi), "الإسلام، أو الطوفان"، عبد السلام ياسين،
<https://siraj.net/assets/books/pdf/28.pdf> Erişim Tarihi: 21.07.2021.

"الأمين العام للعدالة والتنمية في ورطة.. "قصص عشوائي" يغضب الديوان الملكي", عبد السلام الشامخ,
13.03.2023, (Çevrimiçi),
<https://www.hespress.com/%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D9%8A%D9%86%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%D9%84%D9%84%D8%B9%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%88%D8%B1%D8%B7%D8%A9-1137408.html> , Erişim
Tarihi: 10.07. 2023.

يوسف القرضاوي "10.13.2023, "التعاون والتناصر والتراحم", (Çevrimiçi), <https://www.al-qaradawi.net/node/2851>, Erişim Tarihi: 20.08.2023.

Adalet ve İhsan Hareketi Sözcüsü Fathallah Arsalan ile yapılan röportaj, **Arabi21**, 16.10.2018, "الملك هو الحاكم الفعلي في", العدل والإحسان: الملك هو الحاكم الفعلي في المغرب, <https://arabi21.com/story/1130279/-الملك-هو-الحاكم-الفعلي-في-المغرب>, Erişim Tarihi: 19.06.2023.

"Adult Literacy Rate in Morocco from 1982 to 2021", **Statista**,
<https://www.statista.com/statistics/1171965/adult-literacy-rate-in->

[morocco](#), Erişim Tarihi: 25.05.2023.

“Adult Literacy Rate in Algeria from 2002 to 2018”, **Statista**,
[https://www.statista.com/statistics/1321726/adult-literacy-rate-in-](https://www.statista.com/statistics/1321726/adult-literacy-rate-in-algeria)
[algeria](#), Erişim Tarihi: 25.05.2023.

“Beled Suresi 8-20. Ayet Tefsiri”, **Diyanet İşleri Başkanlığı**
Kur’an-ı Kerim, (Çevrimiçi),
[https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Beled-suresi/6031/8-20-ayet-](https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Beled-suresi/6031/8-20-ayet-tefsiri)
[tefsiri](#), Erişim Tarihi: 24.07.2023.

“Ballot counting under way in Morocco vote overshadowed by
apathy”, **Al-Jazeera**, 8 September 2021, (Çevrimiçi),
[https://www.aljazeera.com/news/2021/9/8/elections-kick-off-in-](https://www.aljazeera.com/news/2021/9/8/elections-kick-off-in-morocco-amid-widespread-apathy)
[morocco-amid-widespread-apathy](#)

İstiklal Partisi, Fas, <https://www.istiqlal.info>, Erişim Tarihi:
14.02.2022.

Fas Temsilciler Meclisi, (Çevrimiçi) <https://www.parlement.ma/>,
Erişim Tarihi: 10.02.2023

Fas Danışmanlar Meclisi, (Çevrimiçi), <http://www.conseillers.ma/>,
Erişim Tarihi: 10.02.2023.

Fas’ta Siyasi Partilerin Listesi <https://www.maroc.ma/ar/content/>

“Fas’taki Tevhid ve Islah Hareketi yeni liderini seçti”, **Dünya Bülteni**, 16.10.2022, (Çevrimiçi),

<https://www.dunyabulteni.net/afrika/fastaki-tevhid-ve-islah-hareketi-yeni-liderini-secti-h543564.html>, Erişim Tarihi: 10.05.2023.

Fransızca: OREMA (Organisation du Renouveau Estudiantin Marocain), Arapça: تنظيم تجديد الطالب المغربي, “**Organization for the Renewal of Women’s Awareness**”, TADAMON, (Çevrimiçi), <https://tadamon.community/organisations/organization-for-the-renewal-of-women-s-awareness>, Erişim Tarihi: 12.05.2023.

“Tunus’ta Siyasi Kriz: Başbakan Görevden Alındı, Meclisin Yetkileri Donduruldu”, NTV, 26 Temmuz 2021, (Çevrimiçi), <https://www.ntv.com.tr/dunya/tunusta-basbakan-gorevden-alindi,cN5y3GkYjU6dR-PCjcplAQ>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.

Kralın Yetkileri, Fas, **Freedom House**, (Çevrimiçi), <https://freedomhouse.org/country/morocco/freedom-world/2022>, Erişim Tarihi: 20.08.2023.

“Morocco’s King Names New Coalition Government”, **Aljazeera**, 5 April 2017, (Çevrimiçi), <https://www.aljazeera.com/news/2017/4/5/moroccos-king-names-new-coalition-government>, Erişim Tarihi: 12.07.2023.

Şeyh Abdüsselam Yasin Röportajı, "Maghreb Canal 92: Maroc

Cheikh Abdel Salam Yacine & Les Crimes Du Makhzen!!! ",
https://www.youtube.com/watch?v=CKWi8d_6D78&ab_channel=P-roxydz , Erişim Tarihi: 03.07.2023.

“The Newly Elected Leader of the Movement”, **Abdessalam Yassine**, 27 December 2012, (Çevrimiçi), <https://en.yassine.net/the-newly-elected-leader/> , Erişim Tarihi: 15.06.2023.

“Tunisia: Literacy Rate from 2007 to 2021, Total and by Gender”,
Statista, <https://www.statista.com/statistics/575173/literacy-rate-in-tunisia>, Erişim Tarihi: 15.08.2023

“Urban Development | Morocco”, **World Bank**, (Çevrimiçi),
<https://data.worldbank.org/topic/urbandevelopment?locations=MA>,
Erişim Tarihi: 25.05.2023.

“Unemployment Rate in Morocco from 2012 to 2021, by Area of Residence”,
Statista,
<https://www.statista.com/statistics/1266116/unemployment-rate-by-area-of-residence-in-morocco>, Erişim Tarihi: 25.05.2023.

“Who will compete in Morocco’s upcoming election?”, 5 Ağustos 2021, (Çevrimiçi), <https://www.middleeastmonitor.com/20210805-who-will-compete-in-moroccos-upcoming-election/>, Erişim Tarihi: 21.08.2023.

“Zaviye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Çevrimiçi),

<https://islamansiklopedisi.org.tr/zaviye>, Erişim Tarihi: 21.08.2023

”, “الإخوان: لا نعتزم الترشح للرئاسة”

2011.02.05 الجزيرة (Çevrimiçi),

<https://www.aljazeera.net/news/2011/2/5/الإخوان-لا-نعتزم-الترشح-للمرئاسة>,

Erişim Tarihi: 10.06. 2023.

”, “محمد مرسي.. من المرشح “الإستين” إلى المرشح “الواثق” من الفوز (بروفایل

2015.06.05, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/ar/archive/-محمد>

<https://www.aa.com.tr/ar/archive/-محمد>, Erişim

Tarihi: 12.06.2023.

”, “إسلاميو المغرب والربيع العربي.. الانضباط الصارم للثقافة الحزبية التقليدية ”

Arabi21, 06 April 2023, (Çevrimiçi),

<https://arabi21.com/story/1505144/-إسلاميو-المغرب-والربيع-العربي>

<https://arabi21.com/story/1505144/-إسلاميو-المغرب-والربيع-العربي>, Erişim Tarihi: 04.07.2023.

”, “الانتخابات التشريعية المغربية قديما وحديثا”, Aljazeera, 3 October 2004,

(Çevrimiçi), <https://www.aljazeera.net/2004/10/03/الانتخابات-التشريعية-المغربية-قديما-وحديثا>

<https://www.aljazeera.net/2004/10/03/الانتخابات-التشريعية-المغربية-قديما-وحديثا>, Erişim Tarihi: 30.07.2023.

”, “الديوان الملكي في المغرب ينتقد “العدالة والتنمية” بسبب إسرائيل “, Al-Arabia,

13.03.2023, (Çevrimiçi), <https://www.alaraby.co.uk/politics/-الديوان-الملكى-فى-المغرب-ينتقد-العدالة-والتنمية-بسبب-إسرائيل>

<https://www.alaraby.co.uk/politics/-الديوان-الملكى-فى-المغرب-ينتقد-العدالة-والتنمية-بسبب-إسرائيل>, Erişim Tarihi:

10.07.2023.

“جماعة العدل والإحسان”, **Aljazeera**, 12 October 2014, (Çevrimiçi),
<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/10/12/-العدل-جماعة->
[والإحسان](#), Erişim Tarihi: 13.11.2021.

(Çevrimiçi), <https://www.aljamaa.net/about-us/our-structure> Erişim Tarihi: 02.03.2023.

“1978 | Release”, Abdessalam Yassine, (Çevrimiçi),
<https://yassine.net/biography/en/1978/03/20/1978-release>, Erişim
Tarihi: 13.11.2021.

“تأسيس أسرة الجماعة | 1981”, Abdessalam Yassine, 1 January 1981,
(Çevrimiçi), <https://yassine.net/biography/1981/01/01/-تأسيس-أسرة-الجماعة>,
[الجماعة](#) , Erişim Tarihi: 13.11.2021.

Maroc24, 22.10.2022, (Çevrimiçi),
<https://www.maroc24.com/77598-نائب-بنكيران-يستقبل-من-أمانة-البيجيدي/>,
Erişim Tarihi: 15.08.2023.

(Çevrimiçi),
https://www.youtube.com/watch?v=pQ6M1bYR1Fs&ab_channel=PjdCommunication , Erişim Tarihi: 15.08.2023.

(Çevrimiçi),
https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=81

[6957279643153](#), Erişim Tarihi: 15.08.2023.

كلمة الأمين العام لحزب العدالة والتنمية ذ عبد الإله ابن كيران بالمهرجان الختامي"
 , "الآبواب المفتوحة المنظمة من طرف الكتابة الإقليمية للحزب بفاس

(Çevrimiçi),https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_per

[malink&v=104227919354514](#), Erişim Tarihi: 15.08.2023.

ÖZGEÇMİŞ

FATİH MUSLU

Eğitim

- Doktora, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi İstanbul/Türkiye, Kasım 2023
- Önlisans, Adalet, Adalet Meslek Yüksek Okulu, Anadolu Üniversitesi, Haziran 2020
- Doktora Programı (Ders Dönemi), Siyaset Bilimi, Georgia State Üniversitesi, Atlanta /Georgia, Amerika Birleşik Devletleri, 2012-2015
- Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi, Cincinnati Üniversitesi, Cincinnati/ Ohio, Amerika Birleşik Devletleri, Haziran 2012
- Erasmus Öğrenci Değişim Programı, University of Joensuu, Joensuu/Finland, 2005-2006
- Lisans, Uluslararası İlişkiler, Fatih Üniversitesi, İstanbul/Türkiye, Haziran 2006

İş Tecrübesi

- Araştırmacı, Türkiye Araştırmaları Vakfı, İstanbul / Türkiye
- Araştırmacı, Strateji Masası, SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı İstanbul/Türkiye, 2018-2021
- Araştırma Görevlisi, Siyaset Bilimi Bölümü, Georgia State Üniversitesi, Atlanta / Georgia, Amerika Birleşik Devletleri, 2012-2015

Yayınlar

- Muslu, Fatih, *Siyasi Katılımı Ciddiye Almak: Fas'ta İslami Hareketler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Aralık 2023 Sayısı (Yayınlanacak)
- Yalçın, Hasan Basri, Muslu, Fatih, Yaşar, Halil İbrahim (2023), *Türkiye'de Stratejik Eğilimler*, Türkiye Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Muslu, Fatih (2013), Strong State vs. Weak Society, *İstanbul Sabattin Zaim University Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 1, No. 2.
- Muslu, Fatih (2018), *Suriye İç Savaşında Esed'in Rolü, Konumu ve Geleceği*,

Analiz / SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı, Number 236,
https://setav.org/assets/uploads/2018/06/Analiz_236Esed.pdf

- Muslu, Fatih (2019), *Türkiye'nin Askeri Üs Stratejisi ve Irak*, Analiz/ SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı, Number 276,
<https://setav.org/assets/uploads/2019/06/A276.pdf>
- Muslu, Fatih (2019), *Bölgesel Rekabetin Kıskaçında Irak Merkezi Hükümeti*, Analiz/ SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı, Number 280,
https://setav.org/assets/uploads/2019/04/A280_Analiz_Irak.pdf
- Muslu, Fatih (2019), *Ovaköy Sınır Kapısı Kapsamında Türkiye-Irak İlişkileri*, Analiz/ SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı, Number 264,
<https://setav.org/assets/uploads/2019/01/A264.pdf>
- Muslu, Fatih (2020), *Irak'ta Yeni Hükümet ve Muhtemel Senaryolar*, Analiz/ SETA/Siyaset, Ekonomi, Toplum Araştırmaları Vakfı, Number 325,
<https://setav.org/assets/uploads/2020/07/A325.pdf>

Projeler

- Türkiye'de Stratejik Eğilimler, Yalçın, Hasan Basri (Yürütücü)., Muslu Fatih., Yaşar, Halil İbrahim, T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 31/08/2022-30/04/2023

Konferanslar

- Midwest Political Science Association (MPSA), Chicago / Illinois, USA, 2012
- International Studies Association (ISA), Atlanta / Georgia, USA, 2016

Yabancı Diller

İngilizce (İleri Düzey)

Arapça (Orta-Üst Düzey)